

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

Д 13.18. 580 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 37:378.14:494.3

БЕЙШЕЕВ ТӨЛӨГӨН

**ПЕДАГОГИКА АДСТИГИНДЕГИ СТУДЕНТТЕРДИН КЫРГЫЗЧА
КЕБИН БАЙЫТУУДА СӨЗДҮК МЕНЕН ИШТӨӨНҮН МЕТОДИКАСЫ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:

Педагогика илимдеринин доктору,
доцент Мусаева В.И.

БИШКЕК-2019

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I ГЛАВА Кыргызча кепти байытууда сөздүк менен иштөөнүн илимий-теориялык негиздери	
1.1. Башталгыч класстардын кыргыз тили окуу китептерин жана окуу куралдарын алгач негиздеген тунгуч агартуучулардын эмгектерин тарыхый талдоого алуу	11
1.2 Сөздүктөрдүн түзүлүү, калыптануу тарыхынан жана сөздөрдүн которулушундагы өзгөчөлүктөрү	18
I глава боюнча корутунду.....	48
II ГЛАВА Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөө боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору	
2.1 Изилдөөнүн материалдары жана методдору	52
2.2. Педагогикалык эксперименттик метод.....	64
II глава боюнча корутунду	76
III ГЛАВА Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн методикасы	
3.1 Сөздүктөрдү түзүүдө лингводидактикалык талаптар	78
3.2. Махмуд Кашкари (“Түрк тилдеринин сөздүгү”), Х.Карасаев, К.К.Юдахин ж.б. сөздүктөрдүн түрлөрү жана типтери	83
3.3. Кыргызча кепти байытууда сөздүктөрдүн ролу маани-маңызы жана алардын лексикалык, грамматикалык жактан түзүлүштөрү.....	111
3.4. Кыргызча кепти байытууда студенттердин өз алдынча иштеринин мааниси жана анын багыттары.....	129
3.5. Студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүктөр менен иштөөнүн жолдору, ыкмалары, формалары жана методдору.....	138
III глава боюнча корутунду	159
Жалпы корутунду жана практикалык сунуштар	170
Пайдаланылган адабияттар.....	174
Тиркемелер.....	187-191

КИРИШҮҮ

Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасында “кыргыз тилинин адабий нормаларын өркүндөтүү”, “эки жана көп тилдүү терминологиялык сөздүктөрдүн кеңири жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу”, “илимий терминдерди, түшүнүктөрдү колдонууну жөнгө салуу, белгиленген тартипте аларды стандартташтыруу боюнча билимдин ар түрдүү тармактарынын адистеринен жана лингвисттерден турган Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу туруктуу терминологиялык комиссияны (терминком) түзүү” [81] сыяктуу учурга шайкеш келген өзөктүү маселелер коюлган. Кыргыз Республикасы өзүнүн тарыхый орду жана геосаясаттык абалына жараша Ч.Айтматовдун” [1] аныктамасына ылайык орус тили дүйнөлүк маданиятка көпүрө.

Биз адам өмүрү эң кымбат байлык деп эсептейбиз. Ал түзгөн цивилизация да өзүнчө чоң байлык. Бүткүл ааламда башка цивилизация жок. Биздин цивилизация – маданият, илим, техника ж.б..баары – абсолюттук байлык. Адамзат бизге чейин миңдеген жылдар бою жаратып жана өнүктүрүп келген нерселердин баарын сактоого тийишпиз [1]. Ушуга ылайык, педагогикалык адистик боюнча жогорку билим берген окуу жайлардын алдына тез өзгөрмөлүү замандын талабына шайкеш келген, ар тараптан өнүккөн, үлгүлүү сүйлөө маданиятына ээ, ак ниет, мекенчил чыныгы атуулдарды окутуп-тарбиялап чыгарууга өзгөчө маани берилүүдө. Дүйнөдө жүрүп жаткан ааламдаштыруу бүгүнкү күндө жаңы мамиле-көз караштарды, жаңыча ой жүгүртүүлөрдү талап кылып жаткандыгын баарыбыз сезип-туюп жатабыз.

Кыргыз элине учурда коммуникабелдүү, мобилдүү, эл үчүн ак, адал эмгектенген, улутту, тилди, маданий-рухий асыл-нарктарды сактап кала турган акылман, адептүү, патриот жаштарды окутуп-тарбиялоонун муктаждыктарын акыркы жылдар ичиндеги өлкөбүздөгү ар кыл социалдык-саясий окуялар да тастыктап турат. Педагогика адистиктериндеги даярдалып жаткан студенттердин кыргыз тилинде жагымдуу маанайда эркин жана мыкты сүйлөй алышы

Кыргызстандын келечектеги жаш муундарды окутуп тарбиялай турган татыктуу педагогдордун даярдалуусунан кабар берет. Демек, студенттердин кептик-коммуникативдик, маданий компетенттүүлүктөрүн, кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү, кеп адебине, сөзмөрлүктүн, чечендик кептин ыкмаларына үйрөтүүнүн натыйжасында гана келечектеги педагогдун үлгүлүү жүрүм-турум маданиятын калыптандыруу маселеси педагогикалык жогорку окуу жайларында биринчи орунда турат.

Бирок, мурунку менен азыркы студенттердин айырмасы бар, инновациянын, технологиянын өнүгүшү менен билим алуу оңой болуп калды, андыктан үстүртөдөн, кыска маалыматтарды окуп алып, “билим алдык” – деп ойлоп, терең өздөштүрбөгөндүгү өкүндүрөт. Ага карабастан студенттерди, өзгөчө педагогдук адистигинде окугандарды сүйлөшүү маданиятына окутуп-тарбиялоо аркылуу кыргызча кебин байытууга үйрөтүү иши көз жаздымда калып жаткандыгы, кеп маданиятына, байланыштуу кепке, сөз өстүрүүгө практикалык машыгуу иштерине дээрлик сааттын аздыгы, студенттердин кыргызча так оозеки сүйлөө жана жазуу кеп ишмердүүлүктөрүнүн жетишээрлик деңгээлде өнүкпөгөндүгү, кыргыз тилин окутууга арналган илимий-изилдөөлөрдүн жүргүзүлбөгөндүгү, кыргыз тилин окутуунун мазмундук жагын өркүндөтө турган студенттин кыргызча кебин байытууга маани берилбегендиги, кыргызча кебин байытуу боюнча атайын изилдөөлөрдүн колго алынбагандыгын белгилебей коё албайбыз.

Келечекте башталгыч класстын мугалими боло турган педагогдук адистигинде окуган студентке бүгүнкү күнгө шайкеш келген социалдык-коммуникативдик муктаждыктарга, ар кыл турмуштук кырдаалдарга, педагогдук мамилелерге ылайык түрлүү темада кыргызча так, туура, орундуу, адептүү, логикалуу, аргументтүү сүйлөшө билүүнүн, маектешүүнүн, кыргызча пикир алышуунун, социалдашуунун риторикалык-адептик ыкмаларына окутуп-үйрөтүү маселеси келип чыгууда. Бул көз караштан алганда педагогикалык багыттагы жогорку окуу жайлардагы кыргыз тилин окутуунун деңгээлин жогорулатуу менен анын мазмундук жагын байытуу, тереңдетүү жана аны

коомго жана адистигине пайдалуу предметтердин бирине айландыруу студенттердин, келечектеги педагог адистердин кыргызча кебин байытуу ишине түздөн-түз байланыштуу.

Учурдагы окуу китебин даярдоо багытын жана маселелерин анализдеп, “Албетте, тандалып алынган окуу куралдарынын мазмуну жана анын китепке берилиш ыкмасы мамлекеттик стандарттын талабына жооп бергидей, билим берүү максатына жеткидей багытта болуш керек. Себеби стандартсыз билим берүү - бул Конституциясыз мамлекет. Улуттук билим берүү системасынын “жогорку деңгээлде” биздин стандарт эң ыңгайлуу жалпыланган түрдө жайгашкан – этомаданияттын жана жаш суверендүү мамлекеттин регионалдык спецификасынын чагылдырылышы” – деп белгилейт окумуштуу педагог И.Б. Бекбоев [36]. Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутууда өзүнүн керектүүлүгү, татаалдыгы, ар тараптуулугу менен өзгөчөлөнгөн сөздүктөр аркылуу кыргызча кебин байытууга үйрөтүү, дегеле, кыргыздын кеп байлыгын педагог адистерге үйрөтүүнү кайрадан жандандыруунун зарылдыгы пайда болууда. Эне тилибиздин морфологиялык форма-категорияларын, тыбыштык түзүлүшүн, сөз маанилерин жана синтаксистик конструкцияларын камтыган кыргыз тилинин сөз айкаштарынын, сөз берметтеринин, сүйлөө маданиятынын кереметтүүлүгүн, нарк-насилин, барк-баасын биз элдик санат-насыят, термелерден, макал-лакап, табышмак, учкул сөздөрдөн баштап, «Манас» эпосу аркылуу, ошондой эле бардык жүрүм-турум, сүйлөө адебине чейин жазылган Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастаны сыяктуу чыгармалар аркылуу ошону менен бирге эле ар кыл типтеги сөздүктөрдүн үстүнөн иштетүү менен окутуп-тарбиялай алабыз деп ойлойбуз. Студенттин эстетикалык табити өсүп, эмгекти сүйүүгө адамдарга туура мамиле жасоого, адептүүлүккө үйрөтөт.

Кара сөз менен жазылган чыгармадагы сөздүк менен иштөө татаалыраак. Сөздүк жумуштарын үзгүлтүксүз алып баруу менен мугалим окуучуларды чыгармачылык ишке үйрөтүп, сабакты активдештирип, окуучулардын оозеки, жазуу речин өнүктүрөт. Сөздүк жумуштарды дайым эле класста иштетпей,

окуучуларга өз алдынча үйдө иштөөгө тапшырма берүү да бир кыйла ийгиликтерди алып келет (Б.Маленов, К.Сабаева, А.Садабаев. 5-класста биздин адабиятты окутуу.Ф. “Мектеп”, 1985.120.79б). “Окуу китебинде жок чыгармалар менен сабак өткөрүүгө аракет жасалат. Кошумча материалдан пайдалануу окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттыра тургандыгын тажрыйба көрсөтүп отурат. Окуучуларга түшүнүктүү болсун үчүн, биринчи саат аңгемелешүү методу менен өтөт”.

Сөздүктөрдү түзүү иши дүйнөлүк тажрыйбада абдан кеңири тараган. Эгерде, сөздүктөрдүн түзүлүү, калыптануусунун тарыхына кайрылсак, Орхон-Енисей жазма эстеликтери, Махмуд Кашгари, В.В.Радлов, С.Е.Малов, В.В.Бартольд, К.Тыныстановдон баштап, Б.Ю.Юнусалиев, Х.Карасаев, К.К.Юдахин, К.К.Сартбаев, Д.Исаев, А.Акматалиев ж.б. эмгектерин атоого болот. Ошондой эле, жалпы педагогика илимине салым кошкон окумуштуулар катары А.Осмонкулов, Б.Өмүралиев, И.Бекбоев, Э.Мамбетакунов, А.Ж.Муратов, К.Д.Добаев, Н.Ишекеев, С.Калдыбаев, В.И.Мусаева, Ж.А.Чыманов, С.К.Рысбаев, С.Т.Батаканова, С.Момуналиев, С.С.Сакиева, М.Х.Манликова, Н.А.Ахметова, К.Биялиев, А.Мукамбетовалардын ысымдары атоого татыктуу.

Кыргыз тили Кыргызстандын эл аралык аренада мамлекеттик тил катары карым-катнаш жасоонун зарыл тилдик каражаты болгондугуна карабастан, сөздүктөр менен иштетүү аркылуу кыргызча кеп байлыгын жыйноо жаңыдан гана иликтенип башталды. Кыргыз тилин окутууда жогорку окуу жайлардагы педагогика адистигиндеги студенттерди сөздүктөр менен иштетүү аркылуу кыргызча кеп байлыгына үйрөтүү маселелери али изилденбегендиги, анын биринчи жолу иликтөөгө алынышы илимий ишибиздин **актуалдуулугун** туюндуруп турат. Ошондой эле, кыргыздын нукура төл сөздөрүнө, лексикографияга жаш кезден бери эле, андан кийин өмүр бою педагогдук кесипте эмгектенген мезгилде да кызыгып келгендиктен улам, **«Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн методикасы»** деген теманы тандадык.

Диссертациянын темасынын илимий программалар же негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы: Илимий иш “Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы” аттуу документтин жол-жоболорун ишке ашырууга жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика факультетинин илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: Жогорку окуу жайларда педагогика адистигиндеги студенттерге кыргыз тилин окутууда сөздүктөр менен иштетүү аркылуу кыргызча кебин байытуунун илимий-методикалык негиздерин иштеп чыгуу жана аны педагогикалык эксперименттик методдор аркылуу тажрыйбада сыноодон өткөрүү, практикага сунуш кылуу.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлат:

1. Сөздүктөрдүн түзүлүү, калыптануу тарыхы, алардын түрлөрү, типтери жана сөздөрдүн которулушундагы өзгөчөлүктөрүн, кыргызча кепти байытууда сөздүктөрдүн ролун, маани-маңызын жана алардын лексикалык, грамматикалык жактан түзүлүштөрүн аныктоо;

2. Жогорку окуу жайларда педагогика адистигиндеги студенттерге кыргыз тилин окутууда сөздүктөр менен иштетүү аркылуу кыргызча кебин байытуу боюнча иштелип чыккан илимий-методикалык негиздерди педагогикалык эксперименттик методдордун жардамы менен сыноодон өткөрүү жана практикада колдонууга сунуш кылуу.

3. Сөздүктөрдү түзүүдө коюлуучу лингво-дидактикалык талаптар, педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүктөр менен иштөөнүн жолдору, ыкмалары, формалары жана методдорун иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

– сөздүктөрдүн түзүлүү, калыптануу тарыхы, алардын түрлөрү жана типтери боюнча илимий-теориялык, илимий-педагогикалык, илимий-методикалык адабияттар талдоого алынып, жалпылаштырылды;

- сөздөрдүн которулушундагы өзгөчөлүктөрү, кыргызча кепти байытууда сөздүктөрдүн ролу, маани-маңызы жана алардын лексикалык, грамматикалык жактан түзүлүштөрү аныкталды;

– жогорку окуу жайларда педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кепин байыта турган сөздүктөрдү түзүүгө коюлуучу лингводидактикалык талаптар иштелип чыкты;

– педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кепин байытууда сөздүктөр менен иштөөнүн жолдору, формалары, ыкмалары, методдору сунушталды;

– жогорку окуу жайларда педагогика адистигиндеги студенттерге кыргыз тилин окутууда сөздүктөр менен иштетүү аркылуу кыргызча кепин байытуу боюнча иштелип чыккан илимий-методикалык негиздер педагогикалык тажрыйбада сыноодон өткөрүлдү жана практикада колдонууга сунуш кылынды.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу. Диссертациянын теориялык жана практикалык жыйынтыктары, сунуштары кыргыз тилин окутууда окуу-методикалык колдонмолорду түзүүнү өркүндөтүүдө, жогорку окуу жайларда педагогика адистигинде кыргыз тилин окутууда сөздүктөр менен иштөөгө үйрөтүү менен кыргыз тили, кыргыз тилинин практикалык курсу окуу дисциплиналарын окутуунун мазмунун байытып, анын натыйжалуулугун арттырууга жардам берет. Изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз тилин окутуучулардын билимин өркүндөтүү курстарына, магистранттарга, аспиранттарга, докторанттарга, изденүүчүлөргө, окуу китептеринин авторлоруна, методист-окумуштуулардын иштерине илимий-методикалык жактан даяр материалдарды берет деп ишенебиз.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кепин байытууда сөздүк менен иштөөнүн шартында сөздүктөрдүн түзүлүүсүн, калыптануусун жана сөздөрдүн которулушундагы өзгөчөлүктөрдү табуу менен аларды

окутуунун лингводидактикалык негиздеринин жана талаптарынын иштелип чыгуусу;

Студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүктөрдүн ролун, алардын түрлөрүн жана типтерин, лексико-грамматикалык жактан түзүлүштөрүн аныктоо менен жогорку окуу жайларда кыргыз тилин окутуунун методикасынын өркүндөтүлүүсү;

Кыргызча кепти байытууда студенттердин өз алдынча иштеринин маанисин жана багыттарын көрсөтүү менен сөздүктөр менен иштөөнүн жолдорунун, ыкмаларынын, формаларынын жана методдорунун сунушталуусу.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: педагог окумуштуулардын илимий-методикалык эмгектери, нормативдик документтер, студенттердин кыргызча кебин байытуунун жолдору, ыкмалары, методдору, педагогикалык эксперименталдык методдор изденүүчү тарабынан жекече иштелип чыкты.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жайылтылышы жана практикага киргизилиши: педагогикалык эксперименттик изилдөө иши 2016-2019-окуу жылдарында үч этапта жүргүзүлдү.

1-этапта (2015-2016; 2016-2017-окуу жылдары) темага байланыштуу материалдар жыйналып, байкоо, иликтөө иштери жүргүзүлдү жана теориялык, илимий-методикалык булактар талдоого алынып, изилдөөнүн илимий божомолу белгиленди. Педагогика адистигиндеги кадрларды даярдоочу педагогика факультетиндеги кыргыз тили дисциплинасы боюнча окутуучулардын сабактарына катышуу менен алардын иш тажрыйбаларын талдоого алынып, жалпылаштырылды. Кыргыз тилин окутууда студенттерди сөздүктөр менен иштетүүгө үйрөтүүнүн орду, мааниси, максат-милдеттери, зарылдыгы жана мазмуну иликтөөгө алынып, изилдөөнүн структурасы жана мазмуну иштелип чыгып, диссертациянын тексти түзүлдү жана илимий макалаларды жарыялоо улантылды.

2-этапта (2016-2017; 2017-2018-окуу жылдары) изилдөө, аныктоо иштери өткөрүлүп, эксперименттин факты-материалдары системага салынып, сыналып

жаткан методикалык ыкмалар талдоого алынып, алар боюнча сунуш кылынган сабактар системалаштырылды. Ошондой эле, текшерүүчү жана эксперименттик топторду иликтөө, салыштыруу, жалпылаштыруу иштери жүргүзүлүп, кыргыз тилин окутууда студенттерди сөздүктөр менен иштөөгө үйрөтүү боюнча окутуучу эксперименттик сыноо иштери аткарылды. Илимий макалаларды жарыялоо улантылды.

3-этапта (2017-2018; 2018-2019-окуу жылдары) эксперименттик сыноолордун акыркы жыйынтыктары талданып, теориялык жоболор практикада текшерилди. Айрым жагдайлар боюнча тактоолор киргизилип, изилдөө боюнча иликтөө иштери жыйынтыкталды жана диссертациянын тексти түзүлдү.

Биринчи главада тунгуч агартуучулардын эмгектери учкай талдоого алынып, сөздүктөрдүн түзүлүү, калыптануу тарыхы жана сөздөрдүн которулушундагы өзгөчөлүктөр иликтенилди.

Экинчи главада педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөө боюнча изилдөөнүн методдору, анын ичинде педагогикалык эксперименттик методдор жана андан алынган жыйынтыктар сунушталды.

Үчүнчү главада сөздүктөрдү түзүүдө коюлуучу лингво-дидактикалык талаптар, сөздүктөрдүн ролу, маани-маңызы, алардын лексикалык, грамматикалык жактан түзүлүштөрү, түрлөрү, типтери, студенттердин өз алдынча иштеринин багыттары, сөздүктөр менен иштөөнүн жолдору, ыкмалары, формалары жана методдору иштелип чыкты.

I ГЛАВА. Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн илимий-теориялык негиздери

1.1. Башталгыч класстардын кыргыз тили окуу китептерин жана окуу куралдарын алгач негиздеген тунгуч агартуучулардын эмгектерин тарыхый талдоого алуу

Башталгыч класстар үчүн алиппеден баштап, кыргыз тили окуу китептерин, окуу куралдарын жана окуу-методикалык чыккан. “Алгачкы эмгектер кыргыз тилинин мектеп грамматикасын түзүүдөгү тунгуч кадамдардын бири болгондуктан, айрым кемчиликтерден тышкары эмес болушкан. 1940-жылы У.Асылбековдун “Грамматика” (1-бөлүк, морфология) китебинде К.Тыныстанов, К.Бакеевдердин грамматикаларындагы классификация жана терминдер толугу менен кайталанат. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы. Ф.1959.54.4б.

Алиппенин негиздөөчүсү И.Арабаев менен катар эле **Сатыбалды Нааматов** 1930-жылдарга чейин жана андан кийин алиппе жана башка окуу китептерин түзүү жана басып чыгаруу, жалпы массанын сабатсыздыгын жоюу, эне тилин окутуу боюнча ж.б. бир нечелеген окуулукарды жазып калтырган. Ошол мезгилде кыргыз улутунун кызыкчылыгын баарынан жогору койгон, нукура кыргыздын алгачкы чыныгы интеллигенттери Э.Арабаев, К.Тыныстанов, Х.Карасаев, Б.Данияров, Т.Жолдошев, А.Шабданов ж.б. менен биргеликте С. Нааматов кыргыз жергесинде агартуучулук жана педагогдук ишмердүүлүктөрүн жигердүү түрдө ишке ашырган.

С. Нааматовдун илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү, окуу китептерин жазган учуру эң бир татаал мезгилге дуушар болгон. Себеби, ал 1928-жылы институтту аяктап келсе, 1929-жылдан тартып кыргыз жазмасы араб алфавитинен латын алфавитине өтө баштаган эле. Буга чейин Э.Арабаев менен К.Тыныстановдун араб алфавитиндеги китептери менен сабатын ачкандар латын алфавитине өтүүдө кайрадан сабатсыздыкка туш болуп. Латын

алфавитиндеги окуу китептерине суусап турушат.

С. Нааматовдун балдар үчүн да чоңдор үчүн да алиппелери, окуу китептери жаңы гана кабыл алынган латын алфавитинде жазылып, ошол учурдагы балдардын да чоңдордун да сабатсыздыгын жоюуда чоң роль ойноп, элге кызмат кылган. Демек, 1930-жылдан 1942-жылга чейинки кыргыз эли тарабынан колдонулган латын алфавити менен жазылган окуу-методикалык куралдардын баары С. Нааматовдун [121;122] алиппелери жана окуу китептери.

1930-жылдан 1935-жылга чейин С. Нааматовдун балдар үчүн беш наамдагы чоңдор үчүн жети наамдагы алиппе окуу китептери кайра-кайрадан бир нече ирет көлөмдүү нускада басылып чыгып, окутулуп турган. “Сабатсыздык жоюлсун”, “Сабаттуу колхозчу” аттуу чоңдор үчүн алиппелери 40-50 жана 100 миңдеген нускада чыгарылып, окутулуу менен жалпы элдин сабаттуулугун арттырууда тарыхта калгандай эмгек сиңирген.

Ошол тарыхый учурдагы дагы бир белгилеп кете турган көрүнүш – бул кыз балдарды окууга тартуу маселеси кыйын болгондуктан С. Нааматов атайын аялдар үчүн да окуу китептерин түзүп чыккандыгы менен өзгөчөлөнүп турат. ...Комплекс системасы мына ушундай болду. ...Өзүнчө сабак болуп өтүлбөдү. Аны астрономия, физика, химия сабактарына байланыштырылды. Эне тилди башка сабактарга байланыштырмак болду. Ошентип олтуруп 1931-жылдын программасына кезек жетти – деп көрсөтөт С.Наматов [120].

1930-жылы 25-июлдагы Борбордук Комитеттин токтомуна ылайык, С. Нааматов мектеп окуучуларына, сабатсыз жана чала сабаттууларга арналган ондон ашык эне тили окуу китебин жана методикалык окуу куралдарды жазып чыккан. 1930-жылдардан тартып, башталгыч класстардын окуучулары жана чоңдор мектеби С.Нааматов түзгөн латын арибиндеги окуу китептерин окуп, билим-тарбия алышкан.

С. Нааматов тууралуу эскерүү эмгектеринде, илимий макалаларда аны латын арибиндеги алгачкы алиппенин автору, алгачкы тилчи, методика илимин негиздеген алгачкы усулчу ошону менен катар эле акын, жазуучу,

драматург, котормочу катары да миң кырдуу, көп сырдуу таланттын ээси, өз заманын алга сүрөгөн алдыңкы кыргыз интеллигенциясынын көрүнүктүү өкүлү катары сыпатталат.

"Кыргыз тилин окутуунун методикасы [121;122] өзүнчө предмет катарында пединституттун окуу планына 1930-жылдын ортосунда 30 саат көлөмүндө киргизилип, 1936-жылдан тартып, анда лекцияны С. Нааматов окуйт» [120] .

С. Нааматовду биз кыргыз мектептеринин башталгыч класстарынын окуу программаларынын жана окуу китептеринин негиздөөчүсү катары таанып билебиз. Ал окуулукарды, окуу куралдарын түзүү ишине педагогикалык техникумда мугалимдик кызматта иштей баштагандан тартып кирише баштаган. Ошол жылдары анын төмөнкүдөй аталыштагы окуу китептери, эмгектери жарык көрүп, окутуу процессинде жигердүү колдонулган:

"Сабатсыздык жоюлсун" 1930-жыл;

"Тилибиздин методикасынан" 1932-жыл

"Балдар алиппесин окутуу методу" 1933-жыл;

" Кичинекей колхозчу 1931-жыл;

"Алиппе" 1934-жыл;

"Балдар үчүн алиппе" 1935-жыл ж.б.

Ошону менен бирге эле балдарды тарбиялоого карата төмөнкүдөй дидактикалык көркөм адабий жана окуу-илимий стилиндеги тексттери да окутуу ишинде дидактикалык материал катары пайдаланылгандыгы белгилүү. Аларга, мисалы, төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

1.	“Бала тарбиялоо жөнүндө”
2.	“Жаңы төрөлгөн баланын салмагын өлчөө”
3.	“Баланы эне сүтү менен асыроо”
4.	“Баланы кириңдирүү”
5.	“Баланын кийими”
6.	“Бешик” ж.б.

Бул дидактикалык тексттерде бала төрөлгөндөн баштап, анын жеке тазалыгына (гигиенасына), ден соолугуна, сак-саламатчылыгына кам көрүү менен туура багытта тарбиялап өстүрүүгө арналган ата-энелер, чоңдор үчүн пайдалуу кеңештер орун алган. “Балдарды келечекке тарбиялоого карата бул тексттер ар убакта маанилүү. Алардын аң сезимин, эске тутумун өнүктүрүү максаты көзөмөлдөнгөн. Мына ушундай ар тараптуу чыгармачыл катары калыптанышына келечек окумуштуунун өздүк тарбиясы, алган билими, айлана-чөйрөсү, үй-бүлөсү түздөн-түз таасир эткенин көптөгөн иликтөөлөрдөн байкоого болот”.

С. Нааматовдун окумуштуу катары тарыхтагы орду тууралуу академиктер Ү.Асанов, А.Эркебаевден баштап, окумуштуу тарыхчылар А.Асанканов, Т.Чоротегин ж.б. аалымдар эмгектеринде өздөрүнүн адилет баасын ыйгарышкандыгы колдоого татырлык. Сатыбалды Наматов – окумуштуу – педагог. Редактору Аскар Осмонкул. – Б. 2002.89 бет. Өмүрзаков Өмүркул атайын Нааматов жөнүндө эмгек жарыялаган.

Ал эми окумуштуунун илимий-методикалык мурастарынын дидактикалык маани-маңызы тууралуу тилчи-окумуштуулар, методисттер өз убагында ой-пикирлерин билдиришкен. Мисалга алсак, педагогика илимдеринин доктору, профессор Аскар Осмонкулов ар дайым Сатыбалды Нааматовдун атын атап, анын эмгектерине баалагандардын бири. “Мугалимдер газетасынын” 1989-жылдын 27-октябрындагы санына жарыяланган “Башка тилдердин тажрыйбасына таянсак” аттуу макаласында “Педагогика” басмасынан 1979-жылдан бери “Педагогикалык изденүүлөр: тажрыйба, проблема, табылгалар” деген серияда ондогон китептер жарык көрдү. Бизде мындай китептердин чыгышы өтө солгун. Алсак, эки жолу Ленин орденинин ээси болгон А.Аралбаев, Социалисттик Эмгектин Баатыры А.Койчуманов, алгачкы окуу китептеринин жана методикалык эмгектердин түзүүчүлөрү, окумуштуу-агартуучулар К.Тыныстанов, Э.Арабаев, С.Нааматов ж.б. тууралуу атайын китептерди, же жыйнактарды чыгаруунун канчалык мааниси чоң”, - деп белгилеген. Ошону менен бирге эле окумуштуу тилчилер Аскар Осмонкулов

[128] менен Калкабай Сартбаев [138] төмөнкүдөй ойлорун айтышкан:

"С.Нааматов түзгөн алиппе жана окуу китептери ошол мезгилде саны жагынан гана көп болбостон, илимий- методикалык түзүлүшү жагынан да бир катар алга жылгандыкты көрсөтүү. Ал биринчилерден болуп алиппе, окуу жана грамматика сабагын окутуу боюнча методикалык көрсөтмөлөрдү жазган жана кыргыз тилинин программаларын түзүү ишине да активдүү катышкан. Кийинчерээк Кыргыз Мамлекеттик педагогика институтунун филология факультетинде кыргыз тилинин методикасынан лекция окуп, IV класста грамматиканын айрым темалары боюнча сабактын болжолдуу конспектилерин түзгөн алгачкы окумуштуу-методисттерден болуп саналат" [127].

Ошондой эле, педагогика илимдеринин доктору, профессор Назаркул Ишекеев "... Э.Арабаев, К.Тыныстанов, С.Нааматов жана башкалардын ысымдарысыз республикабыздагы илимий-педагогикалык ойдун пайдубалын элестете албайм..." деген акыйкат оюн сунуштаган. С. Нааматовдун 1929-жылы А.Шабданов менен бирдикте жазган "Тунгуч" деп аталган аңгемелер менен ырлардан түзүлгөн китеби чала сабаттуулар үчүн окуу китеби катары даярдалып, элге билим берүүдө, агартуу системасында олуттуу кызмат өтөгөн.

С. Нааматовдун чыныгы илимий эргүүсүнүн жана чыгармачылыгынын гүлдөгөн мезгилине 1927-жылдан баштап 1936-жылдарды айтууга болот. Дал мына ушул учурда автордун Алиппе окуу китептери биринин артынан экинчиси жарыяланып, окуу-тарбия ишинде өз салымын кошуп турган.

Профессор Каратай Сартбаев Кыргыз педагогика илим-изилдөө институтундагы башталгыч класстар секторун жетектеп, он тогуз жыл эмгектенип (1969-1988-жж), бир катар олуттуу жана алгылыктуу илимий-методикалык эмгектерди жараткан. Алар:

- Даярдоо класстары үчүн “Байчечекей” – Алиппе
- Алты жаштан окуган балдар үчүн Алиппе
- Жети жаштан окуган балдар үчүн Алиппе
- 3-класстардын “Кыргыз тили” окуу китеби
- 4-класстардын “Кыргыз тили” окуу китеби

- 4-класстардын “Эне тили” окуу китеби ж.б.у.с.

Төмөндө профессор Каратай Сартбаевдин башталгыч класстарга арналган эмгектерин талдоого алабыз:

1. “Кыргыз башталгыч класстарда сөз түркүмдөрүн окутуунун методикасы” [142] аттуу эмгегинде башталгыч класстарда сөз түркүмдөрүн окутууда окуучулардын сөзүн өстүрүү маселеси каралып, ар кыл сөз байланыштарынын эне тилин окутуудагы ролу жөнүндө түшүнүктөр берилип, окуучулардын сөзүн өстүрүүнүн жолдору көрсөтүлгөн. Зат атооч, сын атооч, этиш, тактоочторду окутууда антоним, синоним, сөздөрдү таптырууга басым жасалган.

2. “Сөз өстүрүү” (Ф.: Мектеп, 1965) деген башталгыч класстардын мугалимдерине арналган методикалык китебинде этиш, тактооч сөз түркүмдөрүн окутууда окуучулардын сөзүн өстүрүүгө токтолуп, окуучулар оозеки жана жазуу кебинде стилистикалык мүчүлүштүктөргө дуушар болбошу үчүн сөздүк жумуштарын жүргүзүүнүн методикалык ыкмалары сунушталган.

3. “Кыргыз башталгыч мектептерде класстан тышкаркы окууну өткөрүүнүн методикасы” (Ф.: Мектеп, 1969) аттуу эмгегинде 1-3-класстарда класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана ага жетекчилик кылуунун формалары көрсөтүлгөн. Башталгыч класстарда класстан тышкаркы окууну уюштуруунун методикалык өзгөчөлүктөрү, сабакты жүргүзүүнүн тартиби тууралуу сунуштар орун алган.

4. “Кыргыз мектептеринин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуудагы көрсөтмөлүүлүк” (Ф.: Мектеп, 1971) деген методикалык колдонмодо башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда көрсөтмө куралды пайдалануу сабактын натыйжалуулугун арттырып, билим берүүнүн сапатын көтөрө тургандыгы айтылган. Фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик материалдарды окутууга ылайык пайдаланылуучу көрсөтмө куралдар, алардын түрлөрү, колдонуу тартиби, кандай жасала тургандыгы камтылган.

5. “Башталгыч класстын окуучуларынын стилистикалык каталары жана түзөтүүнүн жолдору” (Ф.: Мектеп, 1972) Башталгыч класстын окуучуларынын оозеки жана жазуу кебинде кетирилген орфографиялык жана стилистикалык каталар, аларды четтетүүнүн жолдору, так, көркөм, жеткиликтүү сүйлөөгө үйрөтүүгө карата пикир-сунуштар орун алган.

6. “Аз комплекстүү класстарда окутуунун кээ бир маселелери” (Б.Рысбекова, П.Иманбеков, Б.С.Тетенькин менен биргеликте) Ф.: Мектеп, 1973. Аз комплекстүү класстарда окутууга тиешелүү методикалык ыкмалар, сабактарды өткөрүүнүн айырмачылыктары, сабактарды ага ылайык пландаштыруу айтылып, аз комплекстүү класстардын мугалимдерине арналган.

Буларга кошумча да төмөнкүдөй эмгектерди иштеп чыккан:

1. Педагогикалык байкоолор, алдыңкы тажрыйбалар. Ф.: Мектеп, 1978;
2. Көрсөтмө куралдар, техникалык каражаттар. Ф.: Мектеп, 1979;
3. Педагогикалык окуу жайларда кыргыз тилин окутуунун методикасы (Б.Үмөталиева, Ж.Жакыпов менен биргеликте) Ф.: Мектеп, 1980;
4. Он бир жылдык орто мектептердин 2-4-класстарынын окуучуларынын кыргыз тилинен алган билимине, билгичтигине жана машыккандыгына баа коюунун нормалары Ф.: Мектеп, 1989.
5. Каратай Сартбаев. Кыргыз тилинин дидактикалык материалдары (мугалимдер үчүн колдонмо). Ф. «Мектеп», 1990ж – 158 бет.

Кыргыз педагогика илим-изилдөө институтунда башталгыч класстар боюнча “Окумуштуулардын көчмө жыйындарын” жетектеп, аймактардагы мугалимдерге жер-жеринен жакындан методикалык кеңеш берип, алардын тажрыйбаларын жыйноо, жалпылаштыруу, массалык маалымат каражаттары аркылуу жайылтуу иштерин системалаштырган.

Алдыңкы тажрыйбалуу практик мугалимдердин иш тажрыйбаларын жыйнап, аларды республикалык педагогикалык окууларга, мугалимдердин слетторуна, илимий-практикалык конференцияларга катыштырып, илимий докладдарды жаздыртып, илимий жыйнактарга, жергиликтүү басма сөз беттерине жарыялоого сунуштап турган. Ошондой эле, жер-жерлердеги

алдыңкы тажрыйбалуу мугалимдердин иш тажрыйбаларын жайылтуу максатында алар тууралуу газета, журналдарда макалаларды жарыялоону, радио, телевидениелерде уктурууларды жана көрсөтүүлөрдү ар дайым уюштуруп турууга демилгелүүлүк менен катышкандыгын белгилемекчибиз. Педагогика факультети мектепке чейинки мекемелерге жана башталгыч класстарга (I-IV) окутуучуларды даярдагандыктан аларга сабактын теориясын, практикасын гана үйрөтпөстөн тарбиялык ишти кошо алып жүрүшү керек. Кызыктуу окуялар балдардын сезимин ойготот. «Көңүл бурунуз».. Өмүр чиркин канчалык эрте тартса, анын ишмердүүлүгү ошончолук өзү үчүн да, эл үчүн да жемиштүү болот. В.Моцарт он жашында классикалык музыкалык чыгармаларды жазса, Р.Тагор тогуз жашында эле В Шекспирдин «Макбет» трагедиясын англис тилинен бенгал тилине которгон. К.Эсенкожоев жыйырма бир жашына чейин эле фантастикалык чыгармаларды жазып, адабияттын классигине айланган. Акын Алыкул Осмонов бар болгону 35 жыл гана жашаган.

1.2. Сөздүктөрдүн түзүлүү, калыптануу тарыхынан жана сөздөрдүн которулушундагы өзгөчөлүктөрү

Тилдин коомдук зор ролун жогору баалап, В.И.Ленин аны “адам баласынын өз ара байланыш-катышынын эң маанилүү куралы болуп саналат” деген. Тил - коомдук кубулуш, анткени ал адам коомунун пайда болушу менен бирге жаралган. Адам баласынын эң алгачкы коомдук түзүлүшүнөн баштап, өнүгүүнүн бүгүнкү кездеги жогорку баскычына чейин келип азыркы коомдук түзүлүштү да тил үзгүлтүксүз тейлеп келген жана дагы тейлей бермекчи Абдулуев, Өмүралиев [24]. Кыргыз тили - байыркы тил. Кыргыз деген түшүнүк биздин замандан (эрадан) мурунку II кылымда эле, ал эми кыргыз эли жөнүндө маалыматтар V-VII кылымдарда эле учураган. Енисей – Орхон жазма эстеликтери, XI кылымдагы Махмуд Кашгаринин сөздүгү кыргыздын байыркы экендигин далилдеп турат. Окумуштуу В.В.Радлов “Образцы народной литературы северных тюркских племен” [136], ”Опыт словаря тюркских

наречий” [137] аттуу эмгектеринде кыргыз тилине кайрылып, кыргыз тили казак, кара калпак, татар, башкырт тилдери менен түрк тилдеринин башкы тобуна киргизилген.

Бул маселени ошондой эле, Абель Ремюза, Б.А.Богородицкий, С.Е. Малов, Н.А. Баскаков сыяктуу окумуштуулар изилдеп келишкен. В.В. Бартольд «Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгек» [30.441-456-бб.] деген китебинде кыргыздар жөнүндөгү маалымат биздин эрадан мурда 201-жылга таандык экендигин баса белгилеген.

Кыргыз тилинин тарыхына байланыштуу сакталып калган жазма эстеликтер жокко эсе болгондуктан совет доорунан мурдагы кыргыз тилинин тарыхый өнүгүшүн аныктоо татаал маселе. VI-VIII кылымда кыргыздар Енисейде жашаган мезгилде Енисей-Орхон жазмасын пайдаланышкандыгы белгилүү.

Тилчи-окумуштуу Сартбаев Калкабай Калыковичтин «Кыргыз тилинин изилдениши» [142.108-б] аттуу эмгегинде кыргыз тил илиминин кезектеги милдеттери катары 13 сунуш киргизген. Ал сунуштардын биринде «... котормо сөздүктөр боюнча иштерди уланта берүү керек» - деп айткан. “Сакталган жазма эстеликтердин тилдик бөтөнчөлүктөрү азыркы кыргыз тилине туура келбейт дейт окумуштуу Сартбаев К.К. Окумуштуу тил кылымдар эмес, саат сайын өзгөрүүлөргө учурап жаткандыгын эске алган эмес болсо керек. Профессор Б.Ю. Юнусалиев [182] кыргыз тилинин өнүгүш тарыхын үч мезгилге бөлөт:

Байыркы (VIII-IX кылымдар);

Ортоңку (X-XV кылымдар);

Жаңы (XV кылымдан тартып). Ал өзү үч мезгилге бөлүнөт:

1. XV кылымдан XVIII кылымдын ортосуна чейин;
2. XVIII кылымдын 2- жарымынан Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейин;
3. Советтик мезгил.

Ал эми советтик мезгилди, биздин оюбузча, төмөндөгүдөй мезгилге бөлсөк болот:

- 1917-жылдан 1941-жылга чейин;
- 1941-жылдан 1991-жылга чейин;
- 1991-жылдан биздин күндөргө чейин.

1925-жылдан тартып кыргыз тилин изилдөө иштери башталган. Совет мезгилине чейин эле кыргыз эли сабаттуулукка умтулуп, жашап келгендиги белгилүү. Өз учурунда кыргыз эли араб алфавитин өтө чектелген түрдө колдонуп келген. Эски араб алфавити кыргыз тилине ылайыксыз келип, кээ бир тамгалар жок болсо, кээ бири ашыкча болгон.

Кыргыз тилинде жазылган эски жазма эстеликтер да, архивдерден, китепканалардан аз кездешет. Кыргыз тили совет доорунда биротоло калыптанып, өнүгүп, жогоркудай аздыр көптүр тарыхы бар. Кыргыз тилинин теориясы менен тарыхын тыгыз байланыштуу толук камтып, изилдөө, албетте, келечектин иши.

Тил – бул элдик байлык, биз кишилер менен байланышууда тилдик каражаттардан пайдаланабыз. Тил – пикир алышуунун негизги куралы. Кеп – ал куралдын колдонулушу, пикир алышуу процесси, жыйынтыгы. Тил – пикир алышуу каражаттарынын системасы. Кеп – ошол системанын реализацияланышы. Тил – тилдик бирдиктердин системасы (сүйлөшүүнүн өзү). Кеп – тилдик бирдиктердин тилдик эреже закондордун негизинде пикир алышуудагы ырааттуулугу [168]. Ким тилди канчалык жеткиликтүү билсе, анын сүйлөгөн сөзү ошончолук ачык, так түшүнүктүү жана таасирдүү болот. Ошентип, тил менен кеп өз ара ажырагыс түрдө байланышкан. Кеп деген эмне? Пикир алышуу максатында тилди күндөлүк турмушта колдонсок (сүйлөө же жазуу) бул кеп болот. Ата-энеңерге жардам бересиңер, саякатта болосуңар, оюн-тамаша көрөсүңөр, курбуларыңар менен жолугасыңар мына ушулар жөнүндө айтып берсеңер, же жазып баяндасаңар бул - кеп болот.

Кептин эки түрү бар: 1) оозеки кеп; 2) жазма кеп.

Булардан тышкары монологдук, диалогдук жана полилогдук да кептер болот. Эки адамдын өз ара сүйлөшүүсү диалог, жеке адамдын кеби монолог, ал эми бир нече адамдардын баарлашуусу бул - полилог деп аталат.

Сүйлөйбүз - угабыз, жазабыз – окуйбуз. Демек, тил бул сүйлөшүүнүн куралы. Адам баласынын жашоосундагы эң керектүү, өтө зарыл курал - бул тил. Тил адам коому менен бирге пайда болгон жана аны менен бирге өсүп – өнүгүп келе жатат. Кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүн, нарк – насилин, каада – салтын даңазалаган – кыргыз тили.

Кыргыз Республикасынын баатыры, Кыргыз Эл жазуучусу, академик Чыңгыз Төрөкулович Айтматов мындай дейт: «Тил деген бул элдин автопортрети. Элдин түбөлүктүүлүгү анын тилинде». “Тил – улуттун кубанса кубанычы, кайгырса кайгысы жана акыл-эси. Тилсиз улут болбойт”. Дагестан акыны Расул Гамзатов: «Эгер, эртең эне тилим жоголо турган болсо, бүгүн өлүүгө даярмын», деген экен.

Кылым карыткан кыргыз тилин, улуттук маданиятты коргоп, аны сыйлап, урматтап, ыйык тутуп жүрүү ар бирибиздин ыйык милдетибиз. Мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү органдар расмий документтерин мамлекеттик тилде кабыл алып, турмушубузга кыргыз тилин көбүрөөк колдонуп, ал боюнча ар бир кыргыздын деген инсан бардык чөйрөдө аны өстүрүү боюнча омоктуу ойлорун айтып, көмөк көрсөтүп турушу керек деп эсептейм.

“Совет доорунда жалпы совет элинде 6 жаштан тартып жалпы массанын 92,2 проценти (анын ичинде эркектердин 81,70 %, аялдардын 95,4 %) окуу, жазууну билбегендигин көрүп отурабыз. Бул процент кыргыз аялдарына келгенде 99 пайыз же андан ашып кетет деген Жусуп Абдрахман уулу [5]. Абдрахманов Жусуп “Күндөлүктөр”, “Сталинге кат” [3;5] аттуу эмгектеринде совет өлкөсү курулган алгачкы жылдарындагы кыргыз элинин эл агартуу маселелерин төмөндөгүдөй жазып калтырган:

“1926-жылдагы эл каттоонун маалыматы боюнча облус аймагында жашаган 510 миң кыргыздардын арасынан сабаттуулардын саны 18999 же алардын жалпы санынын 3,7 пайызы болгон. Октябрь революциясынын

алдында 4 пайыз гана сабаттуу болушкан. Жергиликтүү калктын балдары окууга тийиш болгон 6-7 орус тузем мектеби эмгекчилердин балдары үчүн жабык болгон. Эл агартуу комиссариатынын маалыматы боюнча республиканын калкынын сабаттуулугу революцияга чейинки мезгилдеги 4 пайыздын ордуна 1931-жылы 35% болот. Революцияга чейинки 70 мектептин ордуна (аларда 300 бала окуган) 942ге жетет жана аларда 38660 адам окуйт [3;5].

Дипломат жана окумуштуу Абдуразаков Ишенбайдын 2003-жылы “Жусуп Абдрахманов” аттуу тарыхый очерки “Учкун” басмасынан жарык көргөн. Очеркте Жусуптун өмүрүндөгү урунттуу окуяларды эске салат. Мисалга алсак, Абдрахманов Жусуп 1920-жылы РКСМдын 3-съездине делегат болуп Москвага барганы элге дайын. Съездде танапис убагында Владимир Ильич Ленинге жолугат.

Ленин: Сабаттуулар канча пайыз?

Жусуп: Эки пайызга жакын.

Ленин: Калгандары эмне сабатсызбы? Аппарат, советтик аппарат кайсы тилде иштейт?

Жусуп: “Орус тилинде” деп жооп бердим. Мен ойлопмун, арийне, орус тилинде иштейт да, аппарат жергиликтүү тилде иштеши мүмкүн эмес да. Муну уккан соң Владимир Ильич өңү өзгөрө түштү да, мындай деди: “Жолдоштор, силер социалисттик революциянын алдында кылмыш кылып жатасыңар. Калктын көпчүлүгү түшүнбөгөн бөтөн тилде иш жүргүзгөн аппарат, көпчүлүк элдин зарылчылыгына көңүл буруп, аларды чече албаган, андай аппарат масса менен байланышта боло албайт. Ошондуктан силердин милдетинер, окугула, үйрөнгүлө, эч кечиктирбей силердеги советтик аппарат көпчүлүк элге өз боорунан бүткөндөй жакын болуп иштегенди үйрөнгүлө”. Жогорудагы Лениндин Жусупка айткан акыл сөзү азыркы кыргыз элинин аппаратына да түздөн түз тиешелүү деп эсептейт элем.

Демек, кыргыздар байыртан бери эле сабаттуулукка умтулуп келгени менен, тилекке каршы, 20-кылымдын 20-30-жылдарында туташ сабатсыздык

орун алган. Кыргыз тили совет доорунда жазуусу жаңы түзүлгөн тил. Кыргыз жазуусунун тарыхы төмөнкүдөй. Алар:

- 1) 1924-1927-жылдары реформаланган араб алфавитин колдонгон;
- 2) 1928-1940-жылдары латын алфавитин;
- 3) 1940-жылдан тартып, бүгүнкү күндө да орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы алфавиттен пайдаланып келебиз.

Өмүралиева менен Шайназарованын «XX кылымда кыргыз лексикасынын өнүгүш этаптары» деген эмгектерде сөздөрдүн түзүлүү, калыптануу учурун так, даана көрсөтүп беришкен. Тактап айтканда, 1916-1930-жылдарга чейин совет бийлиги орногон жылдар үркүн, кулак, тап күрөшүү, партия, төңкөрүш, ортого алуу, партиялык жачейка (ячейка), пролетар, кызылдар, актар, батрак, буденовчулар. Ошол жактагы элдин коомдук бир формациядан экинчи бир сапаттык өзгөрүүгө өткөн учурду чагылдырган.

Тилдеги сөздөр, терминдер коомдогу тарыхый өзгөрүүлөргө ылайыкташып отурган, мисалы, совет бийлиги калыптанып, орногонуна байланыштуу эл душманы, кулак, НЭП, Непман, кеңсе, канцелярия, ыспырапке, кызыл үй, сабатсыздыкты жоюу ж.б. Аталыштардын (номинациялардын) пайда болушу алардын денотативдик түшүнүгү менен байланышта жүрүп отурган.

Согуш мезгилиндеги учурдун номинациясы катары кабыл алынган сөздөрдү семантикалык жылыштарды төмөнкү мисалдардан кезиктиребиз: траншея, окоп, катюша, дзот, дезертир, чалгынчы, тил, тил кармоо, атакага өтүү, чегинүү ж.б. Ал түгүл Согушбек, Жеңишгүл, Жеңишбек ж.б. адам аттары да пайда болгон.

Индустриялаштыруу мезгилинде стахановчу, заводдук гудок, текстиль, темир иштетүү, руда, бургу, экскаватор, газ, резина, көмүр казуу ж.б.

Булардын баардыгы ар бир мезгилди, андагы элдик коомдун аң-сезимин, кругозорун аныктаган тилдин фактору болуп саналган.

Кыргыз тилинин тышкы функционалдык жагынан өнүгүшү өнөр-жай, айыл чарба, билим, техника, маданият тармактарынын өнүгүшү менен тыгыз

байланыштуу. Жогоруда Өмүралиева менен Шайназарова белгилегендей, тил коомдогу өзгөрүшкө жараша улам өзгөрүп турат.

Эгемендүүлүк жылдарында кыргыз тили тез темп менен өсүүдө. Биринчиден, чет тилдер аркылуу, экинчиден, байыркы сөздөрдүн жаңы мааниге өтүшү. Үчүнчүдөн, түшүнүксүз сөздөрдүн маалымат каражаттары аркылуу таралышы, акырындык менен кыргыз тилинин куранды, уланды, жөндөмө, жак мүчөлөрүнүн жалгануусу менен кыргыз лексикасынан орун алуусу.

Профессор А.В.Текучев көнүгүүсүз өткөрүлгөн грамматика сабагы эрежелерди кургак өздөштүрүү дегендикке жатат; мындай сабак турмуштагы тилдин конкреттүү материалынан жана практиканын өзүнөн ажырап калат деп көрсөткөн Кадыркулова М. Сан атоочту окутуунун айрым маселелери. [текст] Ф – 1975.48.15. Кыргыз тилинин сөздүгүнүн толукталышы тилде болгон морфемаларды жана алардын жаны комбинацияларын пайдалануу аркылуу жүргүзүлөт.

С.Үсөнованын «Наука новые технологии и инновации Кыргызстана» журналындагы “Англис тилиндеги юридикалык терминдердин жасалышынын морфологиялык жолдору” аттуу илимий макаласында “адам баласы кайсы коомдо жашаса ошого жараша тил өзгөрүп, өсүп тураары” белгиленген.

Кыргыз тилинин сөздүгү тектеш түрк тилдери аркылуу да баюусу мүмкүн. Бирок ошол тилдин эң алгачкысы кайсы тил экендигин аныктоо керек. Ал үчүн кептин этимологиясын, тарыхын изилдөө иши келип чыгат. Кыргыз тилинин сөздүк байлыгында этимологиясы азыркыга чейин белгисиз болуп келе жаткан бир катар сөздөр бар. Ж.Муканбаев ичкилик кыргыздарынын тобун өзүнчө бир диалект катарында карайт да, андан бөлөк кыргыздарды бүт бойдон бир диалектиге бириктирет. Натыйжада автор “ичкилик” жана “тышкылык” деп аталган экижергиликтүү диалект бар деген жаңы сунуш киргизет. Абдулдаев Э.Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерки. Ф.1959-240 . Буларды тактоо үчүн диалект зор роль ойнойт. Кыргыз диалектиси Муканбаевдин аныктамасын бердик. Алардын көпчүлүгүнүн төркүнү эне сай

тилдери экендиги шексиз. Бирок эне сай тилдери боюнча материалдар абдан чектелүү болгондуктан, муну далилдөө иши өтө татаал.

Дүйнөлүк окумуштуу Карл Генрих Менгестин «Түрк элдери жана алардын тилдери» [74] аттуу эмгегинин текстиндеги тилдерге мисал келтирелик:

Баатыр өзү өлсө да, ысмы өлбөйт (кыргыз)

Батыр узе улсе де, исеме уллек (татар)

Өзүндү өзүң мактаба, сени эл мактасын (кыргыз)

Узенге узен мактама, синекеше мактасын (татар)

Чымчыкты сойсо да, касап сойсун (кыргыз)

Чымчикти жам кассап сойсун (өзбек)

Айран ишкен кутылды, ичелек, жалаган тутылды (каракалпак)

Жогорку мисалда кыргыз, татар, өзбек, каракалпак тилдеринин сөздөрү бири биринен метатеза менен айырмаланбаса, эч кандай айырма жок. Азыркы сөздөр деле анча-мынча айырмаланып кетет. Аны биз эрежеге салабыз. Паронимдер: (грекче рага, жакын опота, ат).

Маанилери ар башка, айтылышы боюнча жакын, жуп – жубу менен айтылган сөздөр **паронимдер** деп аталат. Мисалы:

пакт – факт,

купе – кофе,

эскалатор – экскаватор,

турактуу – туруктуу,

айлампа – айланма,

башкы – баштагы,

абонемент – абонент,

так – ток ж.б.

Азыр жаңы кирген сөздөр экөө тең, туп нускасы да, котормосу да колдонулат. Мисалы:

тың шоор – трубка,

шартнама, жарнама – реклама,

шырбаян – репортаж,

насыя – ссуда,

жаратман – автор,

серепчи – обозреватель,
тасма – лента,
сызым – штрих ж.б.

1. Прикладдык тил таанунун тармагы - сөздүктөрдү түзүү, сөздүктөрдүн жыйындысы;

2. Теориялык тил таануу тармагы - сөздүктөрдү түзүү принциптери жана классификациялары жана иши.

Теориялык жактан кыргыз лексикография илими кыргыз тилинин сөздүктөрүн түзүү жагынан эми калыптанып жатканы менен ал эми практикалык аспектиден алганда ал байыркы.

«Окууда сөздүк менен иштөө жумуштары – окуучулардын активдүүлүгүн көтөрүүнүн эң артык куралы (каражаты) болот. Сөздүк менен иштөө дегенибиз – окуучунун ойлоо сезимин күчөтүү деген мааниде» [15].

Ар бир сөз – баарыдан мурда дидактикалык, башкача айтканда, окутуу үчүн арналган. Сөздүк - дидактикалык жанрга кирет жана педагогикалык кептеги бардык негизги белгилерине ээ болот. Башкалардан өзгөчөлүгү - ар бир сөздүн маанисин өзүнчө түшүнүүнү талап кылат. Атайын сөздүктөр берилген [73]. 256. 236-249 бб. Мисалы: окуу китептеринен айырмасы, түшүндүрмө сөздүк сөздүктүн борбордук түрү болуп саналат.

«Адамзат сүйлөө мүмкүнчүлүгү жок жаралып, турмуштун муктаждыгынан улам сөз пайда болгон».

Китеп лексикасына (сөзгө мүчө улануу менен) саясий, коомдук, чарбалык, техникалык, илимий, газета-журнал, сын, публицистикалык макалалар кирет. Сенек сөздөр – «просторечье» адабий тилдин лексикалык нормасына кирбегендиктен стилдик көрүнүшкө ээ эмес. Пиктограмма – сүрөт жазуусу. Идеография – (idia) түшүнүк, идея qraha (жазамын) фонографиялык жазуу.

Кыргыз тилинин сөздүктөрүнүн түзүлүү тарыхы, кыргыз лексикографиясынын калыптануусу тууралуу маалыматтарга токтоло турган болсок, анда, кыргыз тилинин өнүгүшү бир кыйла мезгилде калыптанып,

тарыхка ээ болсо да, 1981-жылы Калкабай Калыкович Сартбаевдин «Кыргыз тилинин изилдениши» деген эмгегинен башка кыргыз тилинин тарыхын изилдеген эмгек жокко эсе. Андан бери отуз жети жыл өттү. Жаңы ааламдашуу доору келди. Кыргыз тилинин сөздүк байлыгы тынымсыз өзгөрүп, өсүшкө ээ болду. Эгерде, мүмкүнчүлүк болуп, 37 жыл мурда дүйнөдөн кайткан адамды сүйлөтсөң азыркы кыргыз тилинин базар экономикасына байланышкан, айрым терминдерине түшүнбөй калуусу да ыктымал. Кыргыз тилинин сөздүк составы барган сайын улам жаңы кирип жаткан терминдер менен толукталууда. Себеби улам доор, заман алдыга жылган сайын тил да байып, толукталып, улам жаңы неологизм сөздөрү менен жаңыланып турары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошондой эле бир тилден экинчи тилге оошуп сөздөр, терминдер кирип тураары да бышык. Мына ушул процесстен улам, уламдан-улам ааламдашуунун арааны ачылган сайын анын залакасы биздин кыргыз тилге да тийбей койбойт. Көптөгөн сөздөрүбүз башка тилдерге аралашып, жок болуп кетиши да мүмкүн.

Дүйнөдө кеңири тараган тилдерге кытай тили кирет. Эгер, дүйнөлүк статистиканын маалымат булактарына таянсак, анда:

- кытай тилинде 1млрд 382млндон ашык адам сүйлөсө;
- англис тилинде 420млн адам;
- хинди жана ага жакын урду тилдеринде 320млн;
- испан тилинде 300 млн;
- орус тилинде 250млн;
- бенгал, индонезия жана араб тилдеринин ар бири боюнча 170млндон адам;
- португал тилинде 150млн;
- япон тилинде 120млн;
- немис тилинде 100млн;
- француз тилинде 100млн адам сүйлөйт.

Мына ушул жогоруда аталган 12 тилде дүйнөнүн калкынын экиден үч бөлүгү сүйлөйт. Бул тилдердин ичинен алтысы: англис, француз, орус, испан, араб жана кытай тилдери БУУнун расмий жана жумушчу тилдери болуп саналат. Жалпы эле жер шарында жашаган элдер 4-5 миң тилде сүйлөшөт.

Айрым учурда ар кайсы улуттар бир тилде сүйлөшөт. Жер шарындагы 230 мамлекетте беш миллиард киши, 2000ге жакын эл жана этностор жашайт.

Мисалга алсак, Кытайда эле 1млрд 382млндон ашык адам жашаса, Индияда 1млрд, АКШда 258млн, Бразилияда 151млн, Россияда 148млн, Индонезияда 189млн, Японияда 124млн, Пакистанда 122 млн ж.б.у.с.

Ал эми айрым кичинекей мамлекеттер катары, мисалы, Андорра (51, 4 миң адам, 465 чарчы), Лихтенштейн (30 миң 157 чарчы км.), Сан-Марио (1000, 61 чарчы км.). Эң кичине мамлекеттер: Ватикан (1000 адам 0,44 чарчы км.) Монако (28 миң адам 1,9 чарчы км.) Англия (9 миң 0,1 миң чарчы км.) Монтесеррат (11 миң адам, 0,1 миң чарчы км. 1км² жерге 38 киши (1999), кургактык теңинде 1км²киши, Бангладеш 1км²800 киши, Кытайда 115 киши, Кыргызстанда 24 киши, Россияда 8,5киши. Дүйнө жүзүндөгү элдердин санын негроиддер, монголоиддер, европеиддер, индеецтер (америндер, австролоиддер) түзүп турат.

Жогоруда аталган төгөрөктүн төрт бурчундагы ар кайсы өлкөлөрдө кыргыздар жашап, эмгектенип келген. Алар кыргыз тилинде сүйлөшсө, айрым жерлерде башка элдин тилин аралаштырып сүйлөшөт. Ушундан улам маселе келип чыгат. Биз кыргыз тилин, анын сөздүк байлыгын коротпой, бөксөртпөй, кемитбей, жоготпой кантип сактап калып, анан кийинки урпактарга кантип жеткиришибиз керек? Алыс барбай эле Бишкек шаарыбыздагы кишилердин кептеринен байкасак болот. Ал гана турсун радио, телеберүүлөрдө, кыргыз кинолорунда учуратасың. Ал эми газета-журналдарда, эгемендүү жылдарда жарык көргөн китептерде да бар.

Буларга ылайык атайын илимий изилдөө иштерин жүргүзүү керек. Мамлекеттик тил комиссиясы иш жүргүзүп, жогоркуларды көзөмөлгө алуулары керек. Антпесе, бара-бара аралаш тил пайда болуусу мүмкүн. Учурдагы шартка ылайык , кыргыздар Орусиядан баштап, Кытайда, Казакстанда, Тажикстанда, Өзбекстанда, Монголияда, Афганистанда, Пакистанда ж.б. өлкөлөрдө да жашашат. Алар кыргыз тилин унуткан жок деп эч ким кепилдик бере албайт. Канчалык биздин атуулдарыбыз чет жерлерге агылып кеткен сайын, ошончолук

кыргыз тилин алып жүрүүчүлөрдүн эсеби уламдан улам азайып, бөксөрүп олтурат. Мына ошол мигрант-кыргыздар өз эне тилин сактап калуусу үчүн кыргыз тили баштаган көп тилдүү сөздүктөрдүн зарылдыгы туулуп олтурат.

Орусча-кыргызча, кыргызча-орусча сөздүктөр, башка улуттардын тилдерин камтыган сөздүктөр көбөйдү. Кыргыз тилинин сөздүк байлыгы, сөздүктөрү, алардын илимий-теориялык негиздерине арналган төмөнкүдөй эмгектерди атасак ылайык. Алар:

Б.О. Орузбаева “О состоянии и задачах разработки терминологических словарей в современном киргизском языке. С.М. Мусев “Кыргызча математика терминологиясын тартипке келтирүү маселелери жөнүндө”. Байыркы түрк сөздүгү. Жооптуу редактор Токтоналиев Ж., Садыков Т.

Кыргыз жазуу-сызуусунун пайда болгондугун окумуштуу С.Е.Малов “биздин эрага чейин VII кылым» [96] деп көрсөтөт. Муну лексикограф К.К.Юдахин [178;179] да “байыркы кыргыздардын жазуусунун пайда болушу” деген.

«Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты» аттуу 2011-жылкы эмгекте сөздүктө түзүүчүлөр: И.Абдувалиев, А.Акматалиев, Г.Орозова [6] 7500 дөн ашык түрк сөзү камтылган деп айтылса, тарыхчы Т.К.Чороевдин [169] «Махмуд ибн Ал-Кашгари жана анын түркий тилдер сөз жыйнагы» аттуу 1990-жылкы эмгегинде «Диванда» 8375 сөз камтылгандыгы белгиленген (Махмуд Кашгари Түрк тилдеринин сөздүгү 1-том которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков. Баш сөздү жазган А.Акматалиев 2011-ж.).

Котормонун баш сөзүндө жазылгандай, «Түрк тилдеринин сөздүгү» - түрк дүйнөсүнүн дүйнөлүк илим казынасына кошкон улуу мурасы катары түрк элдеринин тили менен адабиятын салыштырып изилдеп, түзүп чыккан XI кылымдагы алгачкы энциклопедиялык эмгек болуп саналат. Бул котормо жөнүндө жазуучулар А.Акматалиев, Ө.Даникеев, К.Акматов, Б.Жакиевдер өз пикирлерин айтышкан (Сөздүк жөнүндө айтылгандар киргизилген жок. Тек гана китеп жөнүндө кыскача маалымат бердик).

Жогоруда айтылгандай, И.Абдувалиев, А.Акматалиев жана Г.Орозовалар 2011-жылы «Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты» аттуу китепти түзүп чыгарышкан. Анда көптөгөн окумуштуулар өздөрүнүн макалаларында Махмуд Кашгари «Диван лугат-ат түрк» - «Түркий тилдер сөз жыйнагы» эмгеги жөнүндө, анын өзгөчөлүгүн фонетика, орфоэпия, фонология, грамматика, морфология, синтаксис, диалектология, орфография, терминология, лексикология, тарых ж.б. маселелерди сөздүктөгү берилгендер менен чечмелөөгө аракет жасашкан.

Жогорудагы китептен макалалардын аттарын атап, аларга анализ жүргүзүп, талдап, ой пикир айта албайм. Ал келечектин иши. Мен сөздүк жөнүндө иш жүргүзүп, изилдөө иштерин аткарып жаткандыктан “бул сөздүк кыргыз тилинин баштооч сөздүгү” деп билемин. Бүгүнкү күнгө чейин андагы кыргыз сөздөрү бөлүнүп алынган эмес. Махмуд Кашгари өзү моюнуна алгандай ошол кезде эле далай сөз колдонулбай калган. Айрым сөздөрдүн мааниси да чечмеленбей калган. Себеби айланасында башка улуттар жашагандыктан, алардын да таасири тийген болсо керек.

Мисалы: Махмуд Кашгаринин мезгилиндеги “каңлы” эли жок эл анын чыгармасында “каңлы” сөзү «Кыпчактардын арасындагы улуу урматтуу адамдын ысымы катары» айтылган.

Жогорудагы И.Абдувалиев, А.Акматалиев жана Г.Орозовалардын 2011-жылкы «Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты» аттуу китебине карата төмөнкү авторлор макаласын жарыялаган: Акматов Т.А, Орузбаева Б.О, Абдувалиев И, Токоев Т, Сагынбаева Б.А, Исабекова Б, Жаманкулова К.Т, Семенова Ж.А, Султаналиев И, Толубаев М, Доблотова С, Карыбаев А, Жайлообаев Б, Кангелдиева М, Коңурбаева Р, Жунушалиева Ж, Өмүралиева С, Жумалиев Ж, Исмаилова З - бардыгы 22 макала.

Булар Махмуд Кашгаринин сөздүгүнүн айланасында кыргыз тили боюнча өз ой толгоолорун ортого салат. Дагы кайталап айтайын кыргыз сөздөрүн бөлүп алып, түшүндүрмө же салыштырма сөздүк түзүшкөн эмес. Айрым сөздөрдүн этимологиясы гана берилген.

Мисалы : хифчак - араб тилинде - айтканынан кайтпаган жеңилбес көк деп берилет. Махмуд Кашгаринин «Түркий тилдер сөз жыйнагы» эмгегинде түрк элдеринин чигил, йагма, карлуг, кыргыз ,огуз, тухси, уйгур, кыпчак тилдериндеги 7500 сөз камтылып, арабчага которулган дейт. Макал-лакап, ырлар, этнографиялык жана башка материалдар берилгендиги айтылган. Жогоруда айткандай, сөздүктөн кыргыз сөздөрү, макал-лакап, ырлар ж.б. материалдар өзүнчө бөлүнүп алынган эмес.

Китепти которуп коюу менен кыргыз тили жана андагы материалдардын канча пайызы кыргыздыкы, канчасы ошол кездеги тилдерден оошкон же болбосо ассимиляцияланган окшошуу түрлөрүнө карай өзгөрүшү колдонулбайт деген сөздөрдүн, балким, азыр колдонулуп жүрүшү мүмкүн. Менин жеке пикиримде, «зык-зык» колдонулбайт, мааниси белгисиз деп берилет. Ал эми кыргыз тилинде «зыкым» деген сөз бар. Ошондой эле «зак» деген сөз да бар. Ортодон оомалуу-төкмөлүү заман өтүп, он кылым өтсө, андан бери канчалаган окшошуулар өттү. *Буларды айткан себебим - которуп коюу, ой жоруган учкай изилдөө, макалалар менен түрк дүйнөсүн дүйнөгө дүңгүрөткөн чыгарманын кадыр-баркын түшүрбөсөк деген гана кеп.*

Төмөндөгү илимпоздор, мисалы, Белекова [36] «Махмуд Кашгари кыргыздар жөнүндө (Дивану луга т ат-түрк сөздүгү жөнүндө); Мусабаева З.М. [109] Омонимы в «Дивану лугат-ат тюрк» Махмуда Кашгари; Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари Барскани акын «Дивану лугат ат-турк» сөз жыйнагы (1997), «Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгари жана түркий тилдер сөз жыйнагы» (1990) Жогорудагы аты аталган 22 авторго азыркы үч эмгекти кошсок, 25 автор сөздүккө үн кошушкан. Алардын чыгармалары баа жеткис чоң олжо. Бирок бирөө да «Махмуд Кашгари жана кыргыз тили» деген эмгек жазбаптыр. Башка улуттар, мисалы, казак, өзбек, түрк туугандар Махмуд Кашгаринин эмгегинин алкагында далай эмгек жаратышса да бизде, эмнегедир, бул маселенин чекеси оюлбагандыгы өкүндүрбөй койбойт.

Тарыхый маалыматтарга таянсак 1075-1144- жылдарда жазылган «арабча, фарсы, түркчө, монгол сөздүгү түрк тилдери боюнча алгачкы сөздүк болуп

саналат» дейт Н.А.Баскаков. В.В.Бартольддун пикири XI-XIII кылымдардагы түрк адабий тилдеринин кайталанмасы болсо керек (божомол) (W. Bartold Eine Zamanbasari Hanq schrift mitaltiirxi-schenqlossaren Zeipzig 1926-1927) [30].

Демек, эң алгачкы деп эсептелген сөздүктөн мурда эле «Дубан» пайда болгон. Балким, кол жазма түрүндө пайдаланышкан чыгар. Ал эми түрк тилинин эң байыркысы болгон кыргыз тили дүйнөлүк тилдердин бастырмасында кала беребизби? «Диван» дүйнөнүн көп тилдеринде которулуп, пайдаланылып, башка улуттар айрым сөздөрдү, кептерди менчиктеп алышкан учурда да биз кыргыздар кенебей жүрөбүзбү деген ой өзүнөн өзү келет.

Дегеле, кыргыздын тили ырга ылайыкташкан тил экенин кыргыздар сүйлөгөндө ырдап жаткандай туюлаарын XIX кылымдын экинчи жарымында эле В.В.Радлов баса белгилеген.

Академик В.В. Радлов «Казак-кыргыздар, ошондой эле кара-кыргыздар өздөрүнүн түрк уруулаштарынан сүйлөөнүн бөтөнчө ыкмасы менен айырмаланышып турушат. Чынында кыргыздар өз тилин пайдаланышына таң калууга болбойт. Кыргыз такай такалбай, токтолбой кырааты менен сүйлөйт. Өздөрүнүн оюн так жана түшүнүктүү жеткирип, сүйлөгөндө белгилүү денгээлде жагымдуу баяндоону билет, ал эмес кадимки маектешүүдө туруктуу фразаларды колдонгондуктан, көпчүлүк учурда ритмикалык касиет көрүнөт. Кыргыздын аңгемесин караганда анын жеңил жана ойлонулган кебинде өз угармандарын тартып тургандыгынан улам кыргыз сүйлөгөндү жакшы көргөндүгүн байкоого болот. Ал эми угуучулар сүйлөөчүнүн сөзүн канааттануу менен тыңшап, жакшы айтылган сөзүн баалай тургандыгын байкоо кыйын эмес. Мындай элдин чечендик менен рахаттанып, ыргактуу сүйлөөнү жогорку өнөр катары караганы түшүнүктүү»- дейт [16]. (В.Радлов. Предисловие –ВКН.: «Манас»-героический эпос киргизского народа. Ф.Илим 1968. 16-17 с).

“Кыргыз тилин доордон доорго жеткирип сактап келген: Кет Бука, Асан кайгы, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Санчы-сынчы, коркут, чечен-ойчулдар, жээрен чечен, Алдар көсө, Калыгул, Арстанбек, Молдо Нияз, Нурмолдо, Жеңижок, Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Алдаш

Молдо, Барпы жана башка олуя-акылман, акын, манасчы, жамакчы, комузчу, төкмөлөр менен сыймыктанабыз” [16].

«Менин ордумду басар артымда калган туягым» деп сүйүнгөн жерин: Оо, моё копыто! деп орусча туура эмес которуп коюшуптур, Аны ошол бойдон алып туруп, англис тилине которуп салышкан, ушул кантип болсун?! Кырк жашында балалуу болгон Жакып «копыто» деп кыйкырат экен. Бул уят да кыргыздарга, кыргыз элин билбегендер «Бул кыргыздар эмне деген эл? Кан жанынан чыккан баласын уй менен аттын бутуна теңеп жатканы эмнеси?» деп таң калып шылдыңдашпайбы? Муну окуп алып аябай ызаландым.

Котормо менен алектенгендерге тил билими керек. Түп нускадан гана которуу керек. Улам бир тилден бир тилге которулуп андан башка тилге коро салуу менен сөздүн мааниси бузулат. Анан да, ошол которуп жаткан элдин дилин, үрп-адат, салт-санаасын терең билбей туруп которсоң да калпыстыктар кетип калышы ыктымал» деп кесиби боюнча хирург, лингвист, чет тилдер боюнча адис, орус , англис, француз тилдерин суудай билген Токарь Гүлшара Утюровна айтып, жазып жатат [156].

Биздин улуттук эне тилибиз болгон кыргыз тилине жасаган мамилебиз өзгөрүшү керек. “Кыргыз тилинин ар бир сөзүн көздүн карегиндей сактап, баалап, кадырлашыбыз зарыл. Өз тилибизди өзүбүз жерисек, башка улутка биздин тилдин баасы анчейин. Өз тилинди өзүң тескери мааниде уксаң, албетте, ызаланасың да, ыйлагың келет. Эне тилибиз кыргыз тилин жоготпойлук, кор тутпайлык. 20-жылдын баш жагында атамды досу жана кызматташы Касым Тыныстанов менен Казан шаарына, кыргыз алфавитин түзүү үчүн жиберешти. Тыныстанов менен Давлятта Шамгунов жаңы латын тамгалары менен биринчи букварь «Алиппени» түзүштү. Латын тамгалары Кыргызстанда 1943 жылга чейин колдонулду. К. Тыныстановдун биздин тил (1927), «Эне тилибиз» (1928), тил сабагы (1932). Айтмакчы, сөздүктү түзүү оңой-олтоң иш эмес, эң башкысы жоопкерчилик. Бир эле сөздөн ката кетсе бүт эмгек жараксыз.

“Кыргыздын алгачкы агартуучусу, улуттук адабиятыбыздын жана илимибиздин баштоочусу К.Тыныстановдун өткөн кылымдын 30-жылдарындагы трагедиялуу аяктаган өмүр тагдыры, элине жасап кеткен улуу иштери унутулбайт. Фридрих Энгельс учурунда «тарых ар бир адамды эртедир, кечтир ордуна коёт» деп таамай айткандай, мезгил өткөн сайын ошол каргашалуу күндөрдүн жаңырыгы улам алыстап, Тыныстановго татыктуу орду ыйгарылды. К.Тыныстановдун жеке инсан катары өзгөчө сапаттарына, анын эмектеринин бүгүн да маанисин жоготпой, пайдаланылып жатат”.

“Биз Тыныстановсуз кыргыз тилин, эне тилин коргоону, сактоону, араб, латын жазмаларынан азыр колдонулуп жүргөн орус алфавитине чейинки талаш-тартыш маселелерди чечүүдө зор роль ойногондугун ансыз элестете албайбыз”. Кыргыз тилинин көрүнүктүү уюткусу, алгачкы методист, кереметтүү адам катарында таанышыбыз керек. Кыргыз адабий илими Тыныстановдон башталат анткени, кыргыз тили боюнча окуу китептеринин автору болгон. 35 жашында «кызыл профессор» аталып, кыргыз тил илиминин пайдубалын өз колу менен түптөп, Кыргызстанда илим-билимдин өнүгүп өсүшү үчүн баа жеткис салым кошкон, бирок 37 жашында армандуу кеткен азамат. 37-жашында эле 60-70-жылда жасала турган эмгектерди элине калтырып кеткен.

Буюрса, эки жылдан кийин Касым Тыныстановдун 120 жылдыгы белгиленет. Кыргызстан эле эмес бүткүл түрк дүйнөсү анын эмгектерин жайылтып, даңазалай турган учур да келет [102].

Ал көп китептерди жазган, баарын жарыялабадык [122], кызыккандар китепканалардан издешсе болот. Тыныстанов жөнүндө айткан себебибиз эне тилин илимий түрдө изилдей баштаган алгачкы илимпоз. Эне тилин эң биринчи баштоочу илимпоз, акын, драматург, прозаик, котормочу, саясий ишмер Касымдын 1920-жылдан 1924-жылга чейин казакча кыргызча жазган.

“Жогоруда айткандай Тыныстановду тарых өз ордуна коюп койду. Буга миң мертебе ыраазыбыз... Тыныстанов баштаган окумуштуулар иштеп чыгышып, ушул кезге чейин коомдун адабий, маданий, саясий социалдык

жагын толук камтыган кыргыз адабий тили. Демек, азыр дүйнөнүн кайсы гана бурчунда болбосун кыргыздын бир гана адабий тили бар. Бирок эки жазма тили – бири колдонгон адабий тил, экинчиси кытайлык кызыл – суулук кыргыздар колдонгон чагатай тилинин уландысы. Кытайдагы кыргыз боордошторубуз бүгүн да ушул чагатай (эски өзбек тили) тилинде жазып келе жатышат” [19].

“Жер жүзүндө жашап туруп, кыргыздар эки тилде жазышса, кийинкилер башка тилдерди аралаштырып, сүйлөп да, жазып да жүрүшөт. Дүйнөгө бир келген жан болгон соң эне тилди бузбай, таза кыргыз тилин мураска калтырууну ойлонуу керек. Мен кыргыз деген адам өзүнүн эне тилин ыйык сактоосу парз. Дүйнө жүзүндө жашаган кыргыздар бир гана кыргыз адабий тилинде сүйлөп, жазылышы керек. Кытай кыргыз окумуштуулары менен бирдикте нукура кыргыз тилин сактап, чагатай тилин кошумча тил катары колдонуп, чагатай тилиндеги кыргыз сөздөрүн изилдеп, талдап, бөлүп алуу керек. Кыргыз – чагатай сөздүгүн түзүү максатка ылайык келет. Кыргыз тилинин корун коруйлу. Мамлекеттик тил Кыргызстанда жашаган элдин карым-катышынын уюткусу, данакери болушу керек” [19].

Академик А.Акматалиевдин «Кыргызстанда жашаган элдин деген сөзүн, бүткүл дүйнөдө жашаган кыргыз элинин» деп оңдогум келди. Мен жогоруда белгилегендей, кыргызда бир эле эне тили болуш керек. А.Акматалиев «Соматикалык фразеологизмдер каармандардын образдарын ачып берүүдө чоң кызмат аткарып келет» дейт. Тилдин илимий ачылыштарын эске алмак тургай, кыргыз тилин, кебин сүйлөөдөн тартынган «уялган» адамдарды көргөндө зээниң кейийт. Таза кыргызча сүйлөгөн кыргыз, даана кыргыз... «Түркиянын китепканалары дүйнөдөгү эң ири маалымат булактарына айлануу менен билим тармагында көп нерсеге жетишкен» дейт, профессор, доктор О.Тегин Айбаш. “Голландияда иштеп жүргөнүмдө менин даанышман устатым 250 барактан турган эмгекти бир эле кичинекей кагазга бата тургандай микрофиш ойлоп тапкан” [153] дейт Тегин Айбаш. Профессор, доктор Тегин Айбаш айткандай, Түркия мамлекетиндеги Анкара университетинин китепканасында 1882-жылдын 9-ноябрында жазылып бүтүп, Ташкентте 1883-жылы басылып чыккан

Ишмехмед Букиндин (Эшмамбет) латын арибиндеги сөздүктүн түп нускасы эмес котормосу этюддар (жарыяланбаган адабияттар) бөлүмүндө сакталып калган. Түп нусканы иликтеп издеген киши жок. Тегин Айбаш айткандай, микрофишке жаздырып келсек болбойт беле?

“Тарых эки формада жашайт, биринчиси - мектептерде, ЖОЖдордо окутулган көөнө тарых, экинчиси - калк арасында, элдин эс-тутумунда жашаган тарых” [50].

Жогорудагы профессордун жообундагы тарыхтын эки формасы кыргыз тилине да тиешелүү. Кыргыз тилин окутууда калыпка салынган теория жана практикада даяр кыргыз тили окутулса, эл арасындагы көөнө, нукура кыргыз тили теория, практикада башкача сүйлөнөт.

Кыргыз тилинин сөздүк байлыгында ар бир аймактын өз диалектиси, говору, жаргону, стили жана башка өзгөчөлүктөрү камтылган. Ушулардын баарын адабий тилге бириктирилип, жалпы массага түшүнүктүү тилге айланган. Накта, нукура, кыргыздын көөнө сөздөрү бул – тилдин байлыгы болуп саналат. Тил – пикир алышуунун негизги куралы. кеп – ал куралдын колдонулушу, пикир алышуу процессинин жыйынтыгы. Тил- статистикалык кубулуш, кеп – динамикалык кубулуш. Тил – жалпылык, кеп – жекелик. Тил – абстрактуу, кеп – конкреттүү. Тил – инвариант (туруктуу), кеп – вариат (өзгөрмөлүү). Тил – социалдык, кеп – индивидуалдык. Демек, кептин материалдык жагы, тилдик система, тилдеги ситема кептин каражаты. Кеп – тил системасынын формасы, сүйлөшүү стили [168].

Кыргыз тили түрк тилдердин ичинен эң байыркысы, эң байы жана эң тазасы экендигине карабастан, азыркы учурда англис, кытай, француз, япон, корей тилдеринде түш жоруган жаштарыбыздын өз эне тилине кайдыгерлиги абдан көйгөйлүү маселеге айланууда. Албетте, мүмкүнчүлүгүнө жараша көп тил билүүсүнө чек коё албайбыз. Бирок алардын баары эне тилинин базасында, өзөгүндө эне тили туруусу шарт. Өзүбүз нукура кыргыз тилинин сөздүк байлыгын жеткиликтүү билүүбүз кажет. Түркиянын Анкара шаарында түрк тили боюнча дүйнөлүк олимпиадада 2-орунду алып, күмүш медалга ээ болгон

Айчүрөк лицейинин 10-классынын окуучусу Арууке Уран кызынын «Келечекте кыргыз тили боюнча дүйнөлүк олимпиада уюштурум» [26] деген ой-тилеги, албетте, кубандырат.

Улуттук, мамлекеттик тилибиз баш мыйзамда, конституцияда жазылган менен саясаттын, билимдин, күндөлүк саясий турмуштун, иш кагаздарынын, жыйындардын айрым учурда орус тилинде ишке ашып жаткандыгы бул – чындык. “Сизди кыргыз тилин үйрөнүп жатат деп уктук эле, эмнеге үйрөнүшүңүз керек болду? деп сураса “Кыргыз тили менин эне тилим. Мен кыргыз тилин билем. Бирок адам өмүр бою үйрөнүп жашаш керек. Өркүндөөнүн чеги болбойт” деген экен.

Күндөлүк басма сөз беттеринде, массалык маалымат каражаттарында улуттук эне тилибиздин көйгөйлүү маселелери номер биринчи катарда турат. «...мугалимдердин демилгесин, чыгармачылык изденүүсүн өнүктүрүү менен окутуунун өтө ыңгайлуу ыктарын, формаларын жана каражаттарын тандап алууда алардын мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу». Профессор Б.М.Юнусалиев «Кыргыз тилин окутуунун кээ бир маселелери» жөнүндө аттуу макаласында «...Орто мектептерди, ал тургай жогорку окуу жайларын бүтүргөн жаштардын лексикалык билимдери эң начар экендиги байкалды. Мектептерде сөз байлыкты үйрөтүүгө баа бербөөнүн натыйжасында жаштардын ичинен өсүп жаткан басма сөз, адабият, искусство ж.б. кызматкерлерибиздин сөзгө кедей экендиги байкалат» - деп айтылган [113].

Ж.Баласагын, М.Кашгари, В.В.Радлов кыргыз тилине бекер кайрылган эмес, кыргыз тили байыркы, бай, керемет тил болгондуктан ага кайрылышкандыгын билебиз.

Азаттык радиосунан Прагадагы баш кеңсесинин кызматкери Эсенбай Нурушев, эгер, бизде этнолингвистика кеңири өнүккөндө кыргыз тилиндеги кытай сөздөрү да көп жагдайдын башын ачканга жарамак: М: «Жаң» урушту, согушту билдирет. «Жаңжал» сөзү мына ушул сөздөн келип чыккан. Индус элинде «ынды» дешкен (кыргызда “ынды кара” деген сөз бар), ынды ар. (хинди) Индус эли. Индиялык киши. Кыргыз тилинде – “кара, капкара” деген

маани алып кеткен. Аңгыча капкара ынды кулдар бутунун учу менен жүгүрүп кызмат кылышты .Т. Касымбеков. Калыйман анык ынды карадан. Ашык гана күчтөй аппак Ш.Садыбакасов. Келген экен бул колго, Ынды менен Калчасы - “Манас”. Йога-жога болуп кирген. Санскрипте Манас акыл дегенди билдирет. «Аккула» деген да ат бар. «Манастын» арабча мааниси сыйынып баш корголой турган жай, байыр алуучу орун дагы башкалар”. Демек, кыргыз тили эң байыркы, бай тил. Ошондуктан кыргыз тилин ааламдагы тилдердин ичинен издөө керек. Ааламдашуу доорунда бул учурдун талабы.

Арийне, адам коом, мамлекет, тарых, тил тууралуу изилдешкен атак-данкы бар окумуштуулардын баары “улуттук тил - улуттук аң-сезимди, улуттук тарых, улуттук эс-тутумду, улуттук дин, улуттук дүйнө таанымды калыптандырат” деген жыйынтыкка келишкен. “Улуттук тил өспөй улуттук аң-сезим өспөйт. Улуттук аң-сезим өнүкпөй туруп, улут өнүкпөйт, улут өнүкпөй туруп, мамлекет чыңалбайт. Мамлекеттик тилди өкмөт башкарган бутактарында отургандар биринчи кезекте билүүлөрү зарыл” - “Кыргыз тилине камкордук көрүү” деген аталыштагы [84] КРнын Элдик Өкмөтүнүн төрайымы Р.И.Отунбаевага жана элдик өкмөттүн мүчөлөрүнө кайрылуу. Кайрылууга КР Жазуучулар союзунун башкармалыгынын төрагасы А.Алымбаев, Секретарлары: С.Алтымышев, К.Садыкова, А.Сариев жана КР баатырлары С.Эралиев, С.Жусуев, Т.Касымбеков ошондой эле 9 кыргыз Эл жазуучулары, 12 КР маданиятына эмгек сиңирген ишмерлер, 18 жазуучулар кол коюшкан экен (Нурэл 22.04.2009, №12, 3-б) Кыргыз тилине камкордук көрүү, аны коргоо жөнүндө кыргыз элинин аттуу, баштуу азаматтарынын кайрылганына 9 жылдын жүзү болуптур. Маселелер али да толук чечиле элек. Башкасын айтпаганда да жалгыз «Нуска» китеп дүкөнүн айыл аймактарына ачтыруу маселеси.

Орус тилинин кыргыз тилинин лексикографиясына тийгизген таасири - кыргызча кепти байытуунун бирден-бир жолу экендиги талашсыз. Азыркы XXI кылымдын 10-20-жылдарында орус тили жана орус тили аркылуу кыргыз тилине кирген чет тилиндеги сөздөр аябай жыш боло баштады. Бул ички жана

тышкы миграциянын күчөшүнөн. Жогоруда кеп болгондой, эл аралык миграциядан улам, кыргыздар дүйнө жүзүндөгү өлкөлөрдүн баарында жашап жатышат. Орус тилинин кыргыз тилине тийгизген таасири качан башталган? Ушул суроого жооп издеп көрөлүк.

Орус эли түрк жана башка алтай элдери менен узак убакыттар бою жанаша жашап келгени менен аларда европалыктардагыдай болуп китептер менен грамматикалар пайда болгон жок. XVIII кылымдын аяк ченинде 1800-жылдан кийин гана изилдөө иштери башталгандыгы Карл Генрих Менгелстин «Түрк элдери жана алардын тилдери» аттуу 2000-жылы Т.Абдиевдин котормосунда жарык көргөн эмгегинде [74] айтылган. Бул орус эли Орто Азия элдерине жаңыдан гана кызыга баштаган мезгил эле. «Еще совсем недавно ученые не могли ответить на вопрос о времени установления первых кыргызско-русских дипломатических связи. Сами кыргызы книг в то время не имели, летописей не вели. Российские архивы тоже об этом молчали» [40].

“Но интенсивные поиски новых документов позволили сделать открытие. Оказывается, ещё в 1757 г. первая группа Тянь-Шанских кыргызов – 200 человек- переселилась, ... приняла здесь Российское подданство..., Среди переселенцев был и будущий первый официальный посол кыргызов в Россию Абдурахман Кучаков, или , как его еще именовали, Карыганбай Алкучаков.

... Они вынуждены были обратиться к Екатерина 2 с письмом жалобой(10-декабрь, 1775г.) ... Мы, кыргызы, по данным императрицы России, проповедуем (исповедуем, - автор) Ислам и мы сами, добровольно, перешли жить в Россию, и служить Императору. ... Полюбив Россию, остались тут. 1785г. Первое кыргызское посольств в Россию начало свой путь... О связях кыргызов с Россией в период с 1790 по 1813 гг. Мы нечего не знаем. Нет ни документов, ни каких-либо упоминаний в источниках. 1813г. ... со специальным заданием-склонить местных жителей к содействию России – гебернский секретарь, переводчик А.Я. Бубенов. ... 1825 г.ф.к.ЗибберштейнТ.В. За успешно выполненную дипломатическую миссию получили вознаграждения по службе» [40].

Жогорку тарыхта айтылгандай, кыргыздар 1757-жылдарда эле орус эли менен байланышта болгон. Ал эми кыргыз жеринен табылган археологиялык материалдарда жана «Манас» эпосунда орустардын алда качан, эзелтен бери кыргыз жеринде жашагандыгын тастыктайт. Бул атайын изилдөөчү иш.

Биздин эскергенибиз, максатыбыз - орус эли менен ар кандай мезгилде карым-катнашта болуп келгендиги далилденсе орус-кыргыз сөздөрүнүн сөзсүз алакасы болгон деп ишенимдүү айтабыз. “После почти сороколетних переговоров в январе 1855г. Бугинцы. Проживавшие в Иссикульской котловине, добровольно приняли подданство России” [40]. *Шилтемелерди которбостон, атайын орус тилинде келтирдик.* Кыргыз эли менен байыртадан байланышта болуп, саясий экономикалык, маданий жактан көп нерселерди үйрөнгөн. Кыргыз тили, орус тили жана орус тили аркылуу кирген чет өлкөдөгүлөрдүн тилдери менен байыган.

Орус тилиндеги сөздөрдүн кыргыз тилинин сөздүк байлыгына тийгизген таасирин үч этапка бөлөбүз:

1-этап, байыртадан берки жана XIXкылымдын 20-жылдарына чейин, капиталисттик доордо тийгизген таасири;

2-этап, 1920-жылдан 1991-жылдын 31-августуна чейинки СССР мезгили;

3-этап, 1991-жылдан тартып, XXI кылымдын 20-жылдары жана андан ары карай.

Биринчи этапта орус тилиндеги сөздөр кыргызчалаштырылган. «Октябрь Революциясынан мурун орус тилинен кирген сөздөр кыргыз тилинин тыбыштык бөтөнчөлүктөрүнө, фонетикалык өзгөчөлүгүнө багындырылган түрүндө айтылып жана жазылып жүргөндүгүн» [140.73-б]. К.К.Сартбаев белгилеп, төмөнкү мисалдарды келтирген:

бөтөлкө - бутылка

ирет - ряд

меш - печь

түрмө - тюрьма

орус - русь

ыстарчын - старшина

болуш - волость

К.К.Сартбаев өзгөртүлгөн сөздүн кыргызчасын жазган. Кайсы сөздөн өзгөргөнүн, орусчасын биз жаздык. Ал эми “чиркөө” сөзүн да берген К.К.Юдахиндин «Кыргызско-русский словарында» [180.364-б] чиркөө - тат. церковь деп турат. Чиркөө менен церковь тыбыштык жактан жакындашпайт. Чиркөө - татар сөзүнөн алынса керек. Орус сөздөрүнүн кыргызча тыбыштык жагынан өзгөрүп, сингармонизм законуна ылайыкташып айтылган сөздөрү көп кездешет. Мисалы: уезд – үйөз (ойоз), кровать - керебет, картофель - картошка, тесьма – тесме, теспе, стол – ыстол, стул - устул ж.б.

1930-жылдарга чейин орус тилинен кирген сөздөр айтылышына карай алынып, жана ошол боюнча жазылчу. Мисалы:

закун - закон
агорот - огород
жаарапия - география
жапония - япония
кемитет - комитет
налок - налог
дилгирем - телеграмма
Пурунзе - Фрунзе
машийне - машина
жарманке - ярмарка
бүйрө - бюро
кезит - газета
кулуп - клуб
номур – номер ж.б.

“1938-жылы жаңы кыргыз орфографиясы бекигенден баштап андай сөздөр орус орфографиясынын негизинде жазыла баштады” [142.73-б]. Өмүр бою сөз жыйнап, кыргыздын сөздүк байлыгына кызыгып келгендиктен, Николай Васильевич Гоголдун «Өлүү жандар» поэмасынын кыргызча котормосунан орус сөздөрүнүн которулбай берилгендерин ылгап, терип алып сөздүк түздүк. Башка чыгармалардан, газета-журналдардан да жыйнагандарым алфавит тартибине салынып, аралаштырылып, түзүлүп чыккан. Түп нускада өз-өзүнчө. Баары толук сөздүккө кирген жок. Бул сөздөрдүн уңгу сөзү алынып, ага

куранды, уланды, таандык, жак, жөндөмө мүчөлөрүн улап жазыла бергендиктен кээ бир сүйлөмдү толук окусаң, жалпысынан бир нерсени түшүнгөндөй болосуң, ал эми жанагы орус сөзүнүн негизги маанисин жеке алып байкасаң эч нерсеге түшүнбөйсүң. Түшүнүү үчүн ал сөздү сөздүктөрдөн издөө керек. Ал тарыхыйбы? Архаизмби? Ассимиляция же диссимиляцияланганбы, метатезаланганбы? Фонетикалык, морфологиялык өзгөрүүгө учураганбы? Этимологиясын изилдөө керек. Орус сөзүбү же башка тилден оошуп келгенби ?

Бул сөздөрдүн айрымдарын изилдеп чыгууга, албетте, аракет жасадык. Ал диссертациянын ичинде орус тили аркылуу чет тилдерден кирген сөздөрдүн сөздүгүн студенттерге окутуп, үйрөтүүдө чечмеленди. “Кыргыз тилинен орус тилине кирген сөздөрдүн маанисин чечмелөө - бул кыргыз кебин байытуунун каражаты” деген теманы студенттерге окутууда К.К.Юдахиндин 1957-жылы басылып чыккан «Русско-киргизский словарь» [180] деген эмгегинен кыргыз сөздөрүн ылгап, терип алып, тиркемеге коштук. Окутууда айрым сөздөрдү жогоркудай үлгүдө изилдеп көрдүк. Мисалы, капиталисттик доордо (1-этапта) эле кирген сөздөр булар:

аллах – алда, (мусулмандардын кудайы)
арба - араба
аул - айыл
бий - бий (тар.)
булка - бөлкө
дух - дух (филос)
көңүл - кайрат
калпак - калпак
кумыз - кымыз
ноль - нөл
утюг – үтүк (үтти байыркысы) ж.б.

Совет доорунда жана орус эли Кыргызстанга келгендеги орус тилинен оошуп кирген сөздөрдү кошкон жокпуз жөн гана кыргыз сөздөрүн терип койдук. Бул көрүнүштөрдү өз-өзүнчө атайын изилдөө талап кылынат. Орус тилинен кабыл алынган синтаксистик өзгөчөлүктөр ошондой эле белгилүү бир проценттин чет жана орус тилинен кирген сөздөр түзгөн сөз корун ылгап

алууда мында бир топ роль ойногон. Бул нерселердин баары өз алдынча кызыктуу болгону менен алар тилдин баштапкы табиятына доо кетирген. “Азыркы адабий тилдердин көпчүлүгү (бардыгы деп койсо болор эле) жасалма өзгөрүүлөргө дуушар болгон” [34.13-б]. Жогоруда биз айткан Н.В.Гоголдун китебиндеги айрым сөздөр которулбай калып, кыргыз тилиндеги сөз мүчөлөрү улануу менен сүйлөмдүн арасында жүрөт. Ал сөз чет тилденби? Орус же украин сөздүр, балким. Жогоруда айткандай, аларды атайлап изилдөө керек. Окуу китебинде Н.В.Гоголдун «Тарас Бульба» тарыхый повестинен үзүндү берилип, тексттердин аягына сөздүктөр [79.129-180-бб.] сунушталган.

Ошол сөздүктөрдү толук келтирүүгө аракеттендик. Анткени «Өлүү жандарда» мындагы сөздөр учураса, алардын маани-маңызы бирдейби, кыргызча котормолорго киргизилгендиктен башка мааниге оошуп кеттиби же жокпу, салыштырууга туура келди. К.К.Юдахиндин сөздүктөрүндө барбы же жокпу? Аны да карап көрдүк. Мисалы:

Бурса - духовное училище;
свитка - верхняя длинная одежда;
пышный -здесь: гордый недотрога;
бейбас - балбес;
мазунчик - избалованный, маминькин сын;
казнацо - черт знает что;
пундипи - сладости;
вытребенки – причуды, затем;
червонное монисто - классное ожерелье;
бандура – народный украинский музыкальный инструмент;
уния – объединение православной церкви с католической под властью Римского папы;
отводы - деревянные украшения; венецейская - венецианская;
берестовые – сделанные из вяза, который на Украине называют берестом.

Н.В.Гоголдун “Тарас Бульбасынын” үзүндүсүнөн, түшүндүрмө берилген, сексен алты сөздү толук жазып чыктык. Бул түшүндүрмө сөздүктү тиркемеге коштук. Айрымдарын изилдеп көрдүк. “Бурса” – (ист.) диний мектеп (Россияда) [79.61-б]. Мындан ары котормолор ушул сөздүктөн алынат.

Н.В.Гоголдун “бурсасы” К.К.Юдахиндикиндей эле мааниде. Демек, ал сөз деле өз маанисин жоготкон эмес.

“Свита” - украиналыктардын сырт кийиминин бир түрү. Мында да Гоголь менен Юдахин бирдей эле маани берет.

“Пышный” - пере (напыщенный) – бой көтөргөн, текебердүү, ооз көптүрүп сүйлөгөн; гордый - кекирейген, текебердүү; надменный - текебердүү, теңсинбеген, коңурайган, компойгон, менменсиңген.

“Недотрога - (разг.) чын тийбес, пышный, гордый, надменный, недотрога сөздөрдүн айтылышы жана тыбыштык түзүлүшү башка-башка, ал эми маанилери бирдей же мааниси бири-бирине өтө жакын. Демек, синоним сөздөр XIXкылымдын 20-30-жылдарында сөздөр кандай болсо ошол бойдон өз маанисин өзгөрткөн эмес. “Бейса” деген сөз К.К.Юдахиндин сөздүгүндө жок. Анын түшүндүрмөсү “балбес - (разг.) презр. - макоо, келесоо делип берилген. “Мирза” – татарский князь. “Мирза” сөзү кыргыз тилине мырза болуп кирген десек, К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» [179.136-б] “мырза” – ар, ир, 1.уст.- господин делет.

Н.В.Гоголь менен К.К.Юдахиндин сөздүктөрүнүн маанилеш теги бир. Мисалы, аргамак - восточная породистая верховая лошадь; аргамак – аргымак К.К.Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» [179.27-б], ал эми Г.В. Гоголдо аргамак [44.66-б.], ошондой эле К.К.Юдахиндин эки сөздүгүндө тең аргамак делген. Кыргызчада тыбыштар метатезага учурап, аргымак деп, 4-үндүү тыбыш а-дан ы-га га өткөнү менен мааниси окшош.

Биз жогорку мисалдарда көрсөткөндөй, Н.В.Гоголдун заманында эле батыш менен чыгыштын тилдери аралашкандыгы көрүнүп турат. Мисалы: *казан - котел* Н.В.Гоголдо казан деп берилсе, түшүндүрмөдө *котел*. Ал эми К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» [179.316-б.] *казан – 1. Котел*.

“Казан” сөзүнүн түшүндүрмөсү 1969-жылкы «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндөгү» чечмелениши:

Казан - зат, ар түрдүү өлчөмдө металлдан жасалган, тамак бышыруу же суу кайнатуу үчүн колдонулуучу идиш.

Бүтүндөй орус тилинен кыргыз тилине которулган китептерде жогоруда айтылгандай, сөз которулбай эле, кыргыз тилинин мүчөлөрү улануу менен сүйлөм ичинде кала берет. Азыркы мезгилдеги китептер, газета-журналдар, котормо китептер мындай кептерге толуп кетти. Ал сөздөрдү которуу кайсы тилден келгендигин, түпкү тегин ажыратууга аракет жасаган киши көрүнбөйт. Бул боюнча өзүнчө атайын изилдөө, иликтөө жүргүзүлө элек.

Кыргыз тилинин терминология маселелерин тартипке келтирүүдөгү кыйынчылыктар жана кемчиликтер тууралуу профессор Х.Карасаев өзүнүн эмгегинде мындай дейт: «Терминология маселесинде интернационализм принцибинен четтеген пикирлер да болбой койгон жок» [72.97-б.]. Натыйжада, орус тилинен же орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдү, терминдерди кыргыз тилине которуу же которууга мүмкүн болбогон сөздөрдү кыргыз тилинин үндөштүк законуна багындырып, пайдалануу тенденциясы да орун алып келген. Мисалы:

Орус тилинде	Кыргыз тилинде
Поезд	От араба
Экватор	Чоң кырчоо
Колония	Отор
Гектар	Гектир

Ырас, мындай туура эмес принцип 20-жылдарда башка республикаларда да орун алып келди. Бул жөнүндө профессор Х.Карасаев мындай деп жазат «Коомдук-саясий, илимий терминдерди жалгыз улуттук тилдин өзүнөн жасоо деген пикир жеке Кыргызстан эмес, көпчүлүк улуттук республикаларда болгон» [72.103-б.].

Кээ бир сөздөр, терминдер кыргыз тилине мааниси жактан туура эмес которулуп берилген. Мисалы:

- автор - чыгаруучу*
- активный - шылуун*
- боевой - урушчаак*
- депутат - өкүл*

деятель - белдүү
искусство – чеберчилик ж.б.

Ф.Энгельс өз учурунда “чет тилдерден кирген сөздөрдү айрым учурда которуунун зарылдыгы жок экендигин эскерткен” [167] экен.

“Октябрь Революциясынан мурун орус тилинен кирген сөздөр кыргыз тилинин тыбыштык бөтөнчөлүктөрүнө багындырылган түрдө айтылып жана жазылып келсе, 1938-жылы жаңы кыргыз орфографиясы бекигенден баштап андай сөздөр орус орфографиясынын негизинде жазыла баштагандыгын” [141.73-б.] биз буга чейин да айтып өттүк. «Телецкое озеро» деген - «Төлөс көлү» дегендин бузулуп, орусча аталышы дешти алтайлыктар [154.117-б.].

Ар бир сөздүн артында терең маани-мазмун, эл-жердин тарыхы жаткан сыяктуу эле «*Купрюг – көпүрө*» деген сөздүн чечмелениши төмөнкүдөй:

Нарын чебин жергиликтүү эл «*Купрюк*» (көпүрө) деп аташат; мааниси шар аккан, кечип өтүүгө кыйын, дарыяга көпүрө салууга ыңгайлуу жерлердин бири катары белгилүү болгондугуна негизделген. Көпүрө кытайлар бийлик кылган мезгилде эле болгон [30.226-б.]. Бул түшүнүктөр Чокон Валихановдун «О состоянии Алтышара» деген эмгегинин 49-бетинде да кезигет. Бартольддон алынды.

Жогорку В.В.Бартольддун ошол эле китебинде «*Шамшы*» деген сөз - Ямшуд деген ысымдын бузулуп айтылышы, тарыхы баяндалып, Ямшуд баатыр белгисиз ашууну биринчи ашкан. Ал баатырдын ысымынан улам, Шамшы аталып калгандыгы” [30.223-б.] айтылат. Мындай бир эле сөздүн көп маани берерлиги сөздүктөрдө азыр да кездешет. Мисалга алсак:

Виза - 1. Тиешелүү адамдын документке койгон белгиси; 2. Бир мамлекетке баруу же андан кетүү, же ал аркылуу өтүү үчүн паспортко урулган белги; 3. Азыр жеке берилүүчү аныктама, карточка, аты, жөнү, фамилиясы, наамдары, үйү жана иштеген жеринин адрестери, телефон номери.

Атайын адистердин эсептеп чыкканына караганда, мурдагы СССР элдеринин көпчүлүгүнүн тилиндеги жаңы илимий-техникалык, коомдук-

саясий, окуу-педагогикалык ж.б. терминдердин жана түшүнүктөрдүн 70-80%ы орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген термин, түшүнүктөр болуп эсептелет. Совет дооруна чейин кыргыз тилиндеги тексттердеги 3-3,5 миң сөздүн арасынан 2-8 орус тилиндеги же чет тилинен кирген сөздөр кездешсе, совет доорундагы кыргыз тилиндеги тексттердеги мындай сөздөрдүн саны 500-600гө чейин өсүп жеткен. Мисалы, 355 адабий терминдердин 96 термини кыргыздардын төл сөзү болсо, 259 термин орус тилинен кирген.

Бул главада, жалпысынан, башталгыч класста кыргыз тили окуу китептеринин жазылыш тарыхындагы тунгуч авторлор, кыргызча кепти байытууда сөздүк менен иштөөнүн илимий-теориялык негиздери, методологиялык маселелери тарыхый-хронологиялык тартипте талдоого алынды.

I глава боюнча корутунду

“Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кепти байытууда сөздүк менен иштөөнүн илимий-теориялык негиздери” аттуу биринчи главада башталгыч класстардын окуу китептеринин негиздөөчүлөрүнүн ичинен алгачкы агартуучу катары Сатыбалды Нааматовдун, ошондой эле, профессор Каратай Сартбаевдин башталгыч класстар үчүн жазган эмгектерине токтолдук. Илимий ишибиздин көлөмүн эске алуу менен ушул эки автор менен гана чектелгендигибизди баса белгилеп кетмекчибиз.

Андан соң сөздүктөрдүн түзүлүү, калыптануусун тарыхый-хронологиялык метод менен Орхон-Енисей жазма эстеликтери, Махмуд Кашгари, В.В.Радлов, С.Е.Малов, В.В.Бартольд, К.Тыныстановдон баштап, Б.Ю.Юнусалиев, Х.Карасаев, К.К.Юдахин, К.К.Сартбаев, Т.К.Акматов, Э.Абдулдаев, Д.Исаев, А.Турсунов, Б.Орузбаева, Д.Шүкүров, С.Яншансин, Л.З.Будаговдордун эмгектери талдоого алынды.

Тигил же бул тилдин баюусунун булагы бул – ошол тилде сүйлөгөн элдин саны жана алардын өз эне тилине карата жасаган сый-урмат мамилесине жараша аныктала тургандыгына басым жасалып, учурдагы дүйнө жүзүндөгү элдердин санына жараша алардын тилдеринин ал-акыбалы тууралуу статистикалык маалыматтарга таянуу менен бай материалдар чагылдырылды.

Ошондой эле, сөздөрдүн туура эмес которулушу, мисалы, “Манас” эпосундагы Манас туулганда сүйүнчүлөгөндө кыркка таяп калган Жакыптын “артымда калган туягым” деген сөзүн “оо мое копыто” деп, орусча андан да англис тилине туура эмес которулуп кеткендиги, ошондой эле: *автор – чыгаруучу; активный – шылуун; боевой – урушчаак; депутат – өкүл; деятель – белдүү; искусство – чеберчилик* сыяктуу сөздүн маанисинин бузулушу ж.б.у.с. Ушундан улам, сөздүктөрдө сөзмө сөз эмес маанисине карата түп нускадан которуу менен бирге эле сөздүн түпкү этимологиялык маани-маңызын эске алуу, ошондой эле, орус тилинин кыргыз тилинин сөздүк

байлыгына тийгизген таасири (ирет-ряд, меш-печь, ыстарчын-старшина ж.б.), айрым чет тилден кирген сөздөрдү которуунун зарылдыгы, лексикология, лексикография илимин окутууну күчөтүү маселелери белгиленди.

Түрк дүйнөсүндө сөздүк түзүү иши маданий-этнографиялык, энциклопедиялык мураска айланган Махмуд Кашкаринин “Түрк тилдеринин сөздүгүнөн” (“Дивану лугат-ит түрк”) башталгандыгы, бул сөздүктүн 906беттен турган 1-тому 2011-жылы Илимдер академиясы менен Х.Карасаев атындагы БГУнун тилчи окумуштуулары Т.Токоев менен К.Кошмоковдор тарабынан араб тилинен кыргыз тилине которулуп, академик А.Акматалиевдин жетекчилиги менен басмадан басылып чыкканы айтылды. Болжол менен алганда, 1072-1084-жылдары жазылган бул тарыхый мааниси бар сөздүктө жалпы түрк элдеринин 7500дөй сөзү, 300дөй макал-лакабы, 200дөй ырлары ж.б. камтылгандыгы жана бул маалыматтар же дегеле, Махмуд Кашгаринин чыгармачылык өмүр жолунун тегерегиндеги тилчи, тарыхчы изилдөөчүлөрдүн ар кыл көз караштары, ой-пикирлери да орун алды. Академик В.В.Радловдун 1893-жылы Санкт Петербургдан басылып чыккан “Түрк тилдеринин жасалуу жолдору” аттуу эмгеги да эскерилди.

Кыргызда жазуу 1924-жылы “Эркин-Тоо” газетасы жарыкка чыккандан башталган деп көнүп калганыбыз менен ага чейин эле 1072-жылдары Махмуд Кашгаринин “Түрк тилдеринин сөздүгү” жазылганы сыяктуу эле биз алгачкы сөздүк К.К.Юдахиндики дегенибиз менен ага чейин эле, ал түгүл, В.В.Радловдун китебинен он жыл мурда 1883-жылы И.Букин деген автор тарабынан “Русско-киргизский, киргизско-русский словарь” аттуу эмгек жарык көргөндүгүн тарых барактары тастыктайт. Тилекке каршы, ал эмгекти улуттук китепкананын архивинен да бир нече ирет издеп, табууга эч мүмкүн болбоду.

Ошондой эле, Х. Карасаев менен И.А.Батмановдун “Кыргызча-орусча-кыргызча сөздүгү” (Казань шаары, 1938-ж.) И. Букиндин сөздүгүнөн элүү беш жылдан кийин жарыкка чыгып отурат. И.Букиндин аталган сөздүгү жөнүндө маалыматты казак окумуштуусу А.Н. Нурмуханованын 1982-жылы жарык көргөн “Kazirgi kazak tili” аттуу китебинен [128.68-б.] таап, окудук. Андан бери

36 жылдан ашуун убакыт өткөнү менен кыргыз окумуштууларында бул сөздүк тууралуу эч маалыматтар жокко эсе. Ошондой эле, Т. Бокиндин 1913-жылы “Русско-киргизский словарь” жана “Кыргызко- русский словарь” аттуу сөздүгү жарык көргөн. Бул сөздүккө 104 жыл болуптур.

Демек, Х.Карасаев менен И.А. Батмановдордун сөздүгүнөн 25 жыл мурда жарыкка чыкса, анда, И. Букиндин сөздүгү андан элүү беш жыл мурда жазылган. К.К. Юдахин, Шүкүров, Х.Карасаевдердин 1944-жылкы “Русско-киргизский словарь” аттуу сөздүгү 61 жылдан кийин, К.К.Юдахиндин 1940-жылы чыккан “Кыргызко-русский словари” 57 жылдан кийин чыккан. К.К. Юдахиндин “Орусча-кыргызча сөздүгү” 1957-жылы 74 жылдан кийин, “Кыргызча-орусча сөздүгү” 1965-жылы чыккан 1-томдугу 82 жылдан кийин жарык көргөн. 1985-жылы 2-томдугу 102 жылдан кийин басылган. Армян окумуштуусу Лазар Закирович Будаговдун “Түрк-Татар” диалектилеринин араб-фарс тилдеринен көп колдонулган сөздөр киргизилген жана орус тилине которулган сөздүгү 1869-жылы “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” деген аталышта жарык көргөн. Бул сөздүктү убагында В.В.Радлов пайдаланган экен. Кыргызча кепти байытууда алгачкы кыргыз сөздүктөрү камтылган И.Букиндин, Т.Бокиндин, Л.З.Будаговдун сөздүктөрүн К.К.Юдахин билгенби же билбегенби же эскергиси келбегенби? Бул, албетте, белгисиз бойдон кала бермекчи. Биз тек гана изилдөө темабызга байланыштуу жогорудагыдай факты-материалдар иштөөгө туура келгендигин белгилемекчибиз.

Москва, Ленинград, Уфа, Алматада басылып чыккан китептерди эске албастан 1924-жылы 7-ноябрда “ Эркин-Тоо” гезити чыкканда эле кыргыз жазмасы пайда болду деген пикирлер орун алып келди. Туркиядагы Анкара Университетинин профессору Гүлзура Жумакунованын 1883-жылы жарыкка чыккан китеп жөнүндөгү макаласын акын Б. Чотурова кыргызчага которгон. Негизи булардын баары терең изилдөөнү талап кылат. Ошентсе да, кыргыздын түшүн жоруган К.К.Юдахиндин опол тоодой эмгектери бүгүнкү сөздүктөрдүн түзүүлүүсүндө негизги булак катары кызмат аткарып келгендиги белгиленди.

II глава. Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөө боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору

Илимий изилдөө ишинин максатын жана аны ишке ашырууга карата коюлган милдеттерди так жана натыйжалуу иштеп чыгуу үчүн **изилдөөнүн объектиси менен предмети** төмөнкүдөй аныкталды:

Изилдөөнүн объектиси – педагогикалык багыттагы жогорку окуу жайларда педагогика адистигиндеги студенттерге кыргыз тилин окутуу процесси болгондуктан илимий-теориялык адабияттарды үйрөнүү, байкоо, талдоо жана синтездөө, алдыңкы иш тажрыйбаларды жалпылаштыруу, педагогикалык эксперимент методдору менен илимий-изилдөө ишке ашырылды.

Изилдөөнүн предмети - педагогика адистигиндеги студенттерге кыргыз тилин окутууда сөздүктөрдү колдонуунун дидактикалык негиздери алардын кыргызча кебин байытуу болгондуктан кыргыз тилин окутууда студенттерди сөздүктөр менен иштетүү, окутуу менен алардын кыргызча кебин байытуу илимий изилдөөнүн негизги материалдары болуп саналат.

Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн методикасында студенттерди Константин Кузьмич Юдахиндин Москва шарында 1957-жылы жарыка чыккан орусча-кыргызча сөздүк менен тааныштыруудан баштадык. Сөздүк 51000 сөздөн турат. Сөздүк түзүүдө: филология илимдеринин кандидаттары: Ж.Шүкүров, К.Карасаев, Б.Орузбаева жана Р.Шамурзина, З.Экмамбетов, С. Кангелдиев, Ю.Яншансин, Г.Бакинова, Байсеркеев, С. Чолоковдор иштеткендиги тааныштырылды.

К.Юдахиндин кириш сөзү менен тааныштырылды. Пайдаланылган сөздүктөрдү угушту. Диссертацияда тизмесин бердик.

Сөздүктүн түзүлүшү жөнүндө 35 бөлүмдөн турган эрежелер менен тааныштырылды. Кыскартууларды карап көрүшүп, терең түшүнүк алышты. Орус алфавитинин кол жазма жана басма түрүн да көрүштү. Келечек

башталгыч класстын мугалимдери өз окуучуларына өздөрүнүн чыгармачылык дарамети менен тааныштырышат [180].

Абдылдаев Эсенгул, Исаев Дөөлөтаалылар редакторлоп, жарыка чыгарган “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн башкы сөз, сөздүктүн курулушу жөнүндө”, “шарттуу кыскартуулар” жөнүндө студенттерге түшүнүк бердик. Редакциялык коллегия : Абдулдаев, Исаев, Ж.Мураталиева, А.Турсунов, Шамурзина, илимий консультант К.К.Юдахин, ошондой эле сөздүктү түзүүчүлөр: Р.Бекжанова, Биялиев, А.Давлетбаев, К.Кырбашев, с.Шатманова, Ж.Осмоновалар жөнүндө түшүндүрдүк [13].

2.1. Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Сөздүктөр жөнүндө окутуу азыркы учурда өтө курч маселеге айланды. Анткени бүткүл дүйнө жүзүнө тарап, кетип жаткан кыргыз улан-кыздарына башка (бөтөн) тилдерди үйрөнүү зарылчылыгы, муктаждыгы жаралып, ошолорду арзан, тез, ылдам үйрөнүү үчүн сөздүктөрдү өздөштүрүүсү зарыл.

Сөздүктөрдү окутуунун теориялык жана практикалык маселелери боюнча методикалык көрсөтмөлөрдүн зарылдыгын, ал эми мындай методикалык эмгектер кыргыз тилинде дээрлик жок экендигин ушул этапта аныктадык. Ш. Жапаров, И.Абдувалиев, Д. Жапанов ж.б. лексикография жөнүндө китептеринен башка сөздүктөрдү окутууга окуу жайларына, орто билим берүүчү мектептерге окуу китептери жана программалары түзүлгөн эмес. Сөздүктөрдү түзүү менен чектелип, аларды окутуу ойго алынган эмес. ЖОЖдордо кыргыз тили кафедраларында лексикология, лексикография, сөздүктөр менен иштөө боюнча методикалык семинарлар, тренингдер өтүлбөгөндөгүн ж.б. байкадык.

Нормативдик документтерди, илимий-методикалык эмгектерди талдоо методу. КРнын 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасында [81.11-б.] “табигый-техникалык, гуманитардык, социалдык илимдердин эки жана көп

тилдүү терминологиялык сөздүктөрүнүн кеңири жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу, анын ичинде авторлордун макулдугу менен интернет аркылуу жайылтуу” маселесине ылайык, бир катар эмгектер жаралгандыгы, албетте, кыргыз лексикографиясын дагы бир баскычка көтөрүп ошону менен катар жалпы эле кыргыз тилинин кеп байлыгынын калыптанышына салым кошоорунда күмөн жок. Бирок, тилекке каршы, аларда айрым татаал сөздөр фразеологизмдер менен чаташтырылып, кошмок сөздөр фразеологизмге ыйгарылып, ромб белгисинен кийин берилген. Мисалы: *соку кант, сон камчы, темир комуз, жашыл конверттер, континенталдык климат, үтүрдүү чекит, так теке, ээр токум, кыз-кыркын, чакмак кант, музоо тиш, ээр-мээр, кыз-келин, өрүк комуз, тоо теке ж.б.* Чындыгында булардын бири да фразеологияга жатпайт. *Кыр аркалардын кошулган жерлери дегенди бүт денеси, сөөк-сагы, тула бою* деген сөз менен алмаштырса болмок. Ушундан улам, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин чеги татаал сөздөрдөн, синтаксистик эркин байланыштагы сөздөрдөн, татаал терминдерден так ажыратыла электигин байкаса болот.

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө, мисалы, *жапкак таш, көк мончок* - татаал сөздөр да фразеология катары берилген болсо, түшүндүрмө сөздүктө бир сөздүн өзү ромб белгисинен кийин берилбегени менен калганы аталган сөздүктөгүдөй. Тилчи К.Дыйканов [52;53] кайсы сөздүк кандай милдет аткараарын кыска, нуска жазып калтырганы менен аларга атайын иликтөөлөрдү жүргүзгөн эмес.

Сөздүктөрдө айрым сөздөрдү ар кандай жазууга жол берилгендиктен, сабатсыздык келип чыгууда. Ушундан улам, кыргыз тилинин адабий тилинин чен-өлчөмүндө атайын орфографиялык жазуу эрежелерине таянуу менен сөздөрдүн бир өңчөй так жазылышын камтыган мамлекеттик мыйзам кабыл алынуусунун зарылдыгы тууралуу сунуштар айтылып, ошондо гана ар ким ар кандай, чаржайыт жаза берүүгө бөгөт коюлаары тажрыйбалык сыноо мезгилинде студенттер тарабынан белгиленди.

Кыргыз тили агглютинация тобуна кирери анык. Түрк тилдеринин жакындык жактары көп, анын ичинен, М.Ауэзов белгилегендей, колдонуудан чыгып калган сөздөр, ошондой эле башка тилдерден кирген сөздөр казак, кыргыз тилдеринде бирдей колдонулаары да тастыкталды.

Орто кылымдагы эң ири окумуштуу-энциклопедисттердин бири Абу-али Ибн Сина Авицена (1890-1037) “эгер менин досум, душманым менен ылым санашса кечирбейм. Ууга каныккан канттан, жылан заарына чыланган чымындан сактан” деген. Демек адам баласы өзүн-өзү сактоого тийиш. Бул сөздүн кыргыз тилине кандай тийешеси бар дээрсииз? Кыргыз тилин жериген адам кыргыздын накта душманы. Байыртадан бери кыргыз тили башка элдердин да тилдерин байытып келген, айрым учурда кыргыз сөздөр да кеткен. Моңгол, иран, араб, орус жана башка тилдердин сөздөрү да кыргыз тилине жуурулушуп кеткен. Ошол тилдерге кыргыз тилинен кирген сөздөрдү изилдеп, жыйноо зарыл. Түрк, орус ж.б. тилдерде кыргыздын сөздөрдү кадимкидей сакталып калган. Ошол дүйнө тилдерине чачылып тарап кеткен кыргыз сөздөрүн кайрадан жыйнап, чогултуп, жаштарга үйрөтүү маселеси да өзүнчө изилдөөнү талап кылат. “Көп тил билүү – бул өнөр” дегендей, албетте, орус тили жана башка тилди суудай билип, өз муктаждыгыңа жумша. Каршылык жок. Бирок өзүң балаң, неберең, чөбөрөң кыргыз тилин билбесе, анда, тилдин келечеги кандай боло тургандыгы тууралуу аңгемелешүүлөр өткөрүлдү.

Студенттер көп сөздөрдү сөздүктүн жардамы менен таап үйрөнүштү. Мисалы: Кыргыз тилине эл аралык катнаш көп болуп жаткандыктан келгиндер аркылуу, ар түркүн техникалык каражаттар аркылуу автоматтык түрдө кирип жаткан сөздөргө ээ боло албай калып, түшүнбөй да калып, аралаш тил пайда боло баштаганын жогоруда да айтып өттүк. Радио, телевидение, интернет, газета-журналдарда этибарга албай, калың элге зордоо жолу менен таркатып жатышат. Котормо ишин туура жолго коюп, кыргыз тилинин тазалыгы үчүн күрөшүү учурдун талабы. *Кыскартылган сөздөрдү*

таап чечмелөө, орус тили аркылуу кирген сөздөрдү кайсы тилден экендигин аныктоо жана кыргыз тилине которуу сыяктуу иштер аткарылды.

Жаштар араб тилин түшүнбөй, араб графикасындагы жазуусун билбесе да, намаз, куран окууну адат кылып алышты. Бул аркылуу дин сөздөрү эң көп таркалууда. Араб, иран, тажик, өзбек жана башка тилдерден оошуп кирип жатат. Метатеса жолу менен да кирүүдө. Метатеса - бир сөз ичинде тыбыштардын жаңылып алмашып айтылышы. Мисалы: “чачпак” ордуна “чачкап” же “казанкап” ордуна “казанбак”. Мына ушундай болуп тилибиз келегейленип баратат. Дин сөздөрүн да студенттер менен бирге талкуулап, *парвадигер, лахилаха уллалла, алла тагла, садака, битир, дооран, жаназа, алхамдуу, иншалла, мусалла, дозок, хадж, үңкүр-маңкир* дагы ушул сыяктуу көп сөз кирип жаткандыгы айтылды.

Изилдөөдө байкоо методу, салыштыруу методу жана жалпылоо методдору аркылуу студенттердин алгачкы билим деңгээлдери териштирилди. Тажрыйбанын бардык этабында студенттер менен **ангемелешүү методун** жигердүү пайдаландык. Айрым тапшырмалардан келтирсек, мисалы: төмөнкү сөздөрдүн маанисин сөздүктөн тапкыла: **градация** – *градация - бир нерседен экинчи нерсеге ырааты, ирети менен өтүү.*

“Кыргыз тили”, “Кыргыз тилинин практикалык курсу”, “Кыргыз тили жана адабияты” дисциплиналары боюнча эксперименттик тапшырмаларды аткарууда студенттердин кыргыз тили боюнча сөз байлыктарынын канчалык деңгээлде экендиги текшерилди жана кыргызча кебин байытуунун педагогикалык шарттары түзүлдү. Тажрыйба учурунда азыркы күндө техникалык каражаттар өндүрүштө, окуу жайларда, мектептерде кеңири жайылып, өзгөчө өспүрүмдөргө ар кандай кырдаалдарда өзүнүн таасирин тийгизип жаткандыгы, ошону менен бирге эле жаңы сөздөр жабыла киргендиги белгиленди, мисалга алсак. Алар:

Мультимедия (англис тилинен "multi"-көп много "media"- чөйрө (среда) флипчартта, гулам, фортрансом, эйсмарха, бахилах, полуба, анимация,

видео, притча, системный (структуралашкан), краудфандинг, пиар, акция, портал, сеттер, интенсив, троллдор, нигилизм, вирус, хаос, тамашоу, интермедия, колледж, реп, дуэт, отавка, ставка, интернет, принтер, файл, смартфон, сотка, флешка, слайд, интерактивный же маркерный доска, дискет ж.б.у.с., ошондой эле, азыр “курултай” деген терминдин жыш кездешкендиги, буга кошумча, метрополитенин, репетиторлук, психолог, тренингдер, парвинч (жасалгалоо) банкет, фуршет, акция-сертификат, визажист, индивидуалдык, имидж, стиль, норк, шелк, маникюр, шеллак, наращивание ногтей, косметика, чейрекер, жубармек, кычы, кемзел, кардармын, ашык (чүкө), элек, найып, концептуалдуу, спецовкачан, авансценанын, каттамал транзисторун, журналист-международниктерге, синоптиктери, конфликттер, абстрактный, гуманизм, позициялды, христиандык, молодец, графоманым, трагикалык, потребительский, психология, инфинитив, иерархия ж.б. талкууга алынды.

Студенттер жогорудагы сөздөрдү алфавит тартибине салып, сөздүк, тактап айтканда, жаңы неологизм сөздөрдүн сөздүгүн түзүү иштерин аткарышты. Айрым бир сөздөрдүн кайсы тилден келгендигин, этимологиясын, тегин да изилдешти. Бул сөздөрдүн кээси техникалык каражаттар, жарыялар, көрсөткүчтөр аркылуу шыдыр кирип, кээси колдонулбай деле кала тургандыгын аныктап чыгышты. Бул сөздөрдү которуп көрүү аракетинин байкалбагандыгын тастыкташты. **Байкоо методу** жүргүзүлгөндө студенттер ар кыл сөздүктөр менен иштеп, кыргызча кебин байытууда ийгиликтерди көрсөтө алышты десек болот.

Студенттер жума сайын, болжол менен, 200дөй сөздү алып, кандай жол менен жасалгандыгын аңдап билип, бир окуу жылынын ичинде болжол менен бир кыйла сөздөрдү жыйнай алышты. Мында **сөздөрдү талдоо методу, аларды анализдеп чыгуу методдору** ишке ашырылды. Практикалык иштерде дил баян эссе, реферат, доклад, өз алдынча жазуу жумуштарын аткарышты. Студенттерге төмөнкүлөрдү аткаруу милдеттендирилди. Алар:

1. Жаңы сөздөрдү жыйноо

2. Интернетке, сайттарга киргизилип жаткан сөздөрдү бөлүп алуу
3. Технология менен которулуп жаткан сөздөр канчалык пайызда кыргызча же башка тилдерде канча пайыз экендигин эсептеп чыгуу
4. Жаңылыктар, маалыматтарда кездешкен кептерди жыйноо, териштирүү
5. Кыскартылган сөздөрдүн сөздүгүн түзүүгө аракеттенүү
6. Мектеп окуучулары үчүн сырдык сөздөрдүн сөздүгүн түзүү
7. Чет тилдердин кирген сөздөрдүн сөздүгүн даярдоо
8. Башталгыч класстар үчүн окуу-тематикалык сөздүкчөлөр иштеп чыгуу, мисалы, кыргыз тилинен, адабий окуудан, мекен таануудан ж.б.

Студенттер менен биргелешип, төмөнкү темаларда, лекция-докладдарды, суроо-жооп, аңгемелешүүлөрдү, дебаттарды жана талкууларды өткөрүү менен **талдоо, анализдөө методдору** ишке ашырылды. Алар:

- Менин тилим – менин байлыгым;
- Эл дөөлөтү – эне тили;
- Эне тилибиз – биздин жан-дүйнөбүз;
- Кыргыз тили - Манас ата сүйлөгөн тил;
- Кыргыз тили бул – Чыңгыз Айтматовду ааламга тааныткан тил;
- Менин лексикалык сөз байлыгымда канча сөз бар?
- Кыргызча сөз байлыкты топтоонун жол-жоболору;
- Маданияттуу, сылык-сыпаа сүйлөй билүүнүн жолдору;
- Сөздүктөр менен иштей билүүнүн ыкмалары;
- Кыргыз тилин чет тилдерден сактоо;
- Аралаш тилде сүйлөбөө же аны жаратпоо;
- Кыргыз тилинде же тигил же бул башка тилде таза, так сүйлөй алуу;
- Телеберүү, радио, басма сөз каражаттарындагы сөздөрдүн туура эмес колдонулушу;
- Телеберүү, радио, басма сөз каражаттарында адабий тилдин чен-өлчөмдөрүнүн бузулушу;

- Жогорку кеңештеги депутаттардын айрымдарынын тил байлыгынын деңгээлинин төмөндүгү;
- Өнөр алды – кызыл тил
- Көп тил билүү – бул өнөр ж.б.

Жогорудагыдай тематикалардын тегерегинде **талдоо, анализдөө методдорунан** кийин студенттер окуу жайына же ишке барганда одоно, орой, опуза, шылдың, какшык сөздөрдү таптакыр колдонбоо керектигин аңдап-түшүнүштү. Ар убакта адамдын көңүлүн калтырбастан, алкыш иретинде, сылык-сыпаа сөздөр менен кайрылуунун турмуштук зарылдыгына ынанышты.

Жогорудагыдай окутуу методдорун колдонуунун жыйынтыгында студент жаштарда өз алдынча ой жүгүртүү, ар кыл идеялар, ой толгоолор пайда болду. Мисалга алсак:

- ❖ Улутту менталитетти, иденттүүлүктү ар дайым сактоо жана өнүктүрүү;
- ❖ Улуттук тилди жана улуттук баалуулуктарды көздүн карегиндей сактоо;
 - Кыргызстанда жашаган 80ден ашуун этностун өкүлдөрү кыргыз тилин жок дегенде күндөлүк оозеки-сүйлөшүү деңгээлинде милдеттүү түрдө билүүгө тийиш;
- ❖ Кыргызча кепти байытуу үчүн ар убак, ар бир кыргыз эне тилинде кеңири сүйлөй алуусу;
- ❖ Бала бакчадан баштап, жогорку окуу жайына чейин нукура кыргыз тилинде сүйлөшүү;
- ❖ Кыргыз тилиндеги бала бакча, мектептердин санын көбөйтүү;
- ❖ Коомдук жайларда, көчөдө, транспортто кыргызча пикир алышуу;
- ❖ Кыргыздардын ислам дининен башка динге өтүүсүнө бөгөт коюу;
- ❖ Жаштардын башка улуттун кийимин кийүүгө тыюу салуу;
- ❖ Дин окуу жайларына да кыргыз тили сабагын кийирип, милдеттүү түрдө окутуу;
- ❖ Орус жана башка тилдүү мектептерде кыргыз тили сабагына сааттарды көбөйтүү;

- ❖ Жогорку окуу жайларына кыргыз тилинде сабактар өтүлүп, окуу-методикалык комплектилер кыргыз тилинде даярдалсын ж.б.

Студенттер менен учурда бала бакчадан баштап, орто мектептерде жана жогорку окуу жайларында кыргыз тилинин окутулуш ал-абалы тууралуу да талкуулап, **аңгемелешүү методун** ишке ашырдык.

Тарыхый-хронологиялык методду колдонуу менен студенттердин эсине мына булар түшүрүлдү, мисалга алсак, байыркы кыргыздын тарыхында сөздү барктай билген билимдүү, санжырачы адамдардын көп болгондугу, өкүнүчтүү жери, андай адамдар замандын агымына ылайык өздөрүнөн өздөрү коркуп кол жазмалары эмес, эч нерсесин калтырбай жок кылган учурлар өттү. Эл арасына кадыр-барктуу андай молдолорду - билимдүү кат тааныгандарды, тилмечтерди “молдоке” дешкен. Аларды сүрүп сүргүнгө айдап, камап жазган кол жазма китептерин тып-тыйпыл жок кылып атышпайбы? Мезгилдин талабына ылайык Коммунисттик партиянын учурунда араб окууларына, санжырага тыюу салгандын кесепетинен студенттер “заңги” (айыл өкмөтү), “бурут”, “кыш”, “атрабына”, “замбал”, “сүйдүң күрөгө”, “козулар көгөндөлсүн”, “кулундар буурчакталсын”, “Алыбай алына жараша”, “кеп көтөрбөй жакшы болбойт, тер көтөрбөй күлүк болбойт”, “заңги тукумунан”, “баканооз”, “ханзада”, “эргелчектей”, “чүркү”, “мөртү”, “зауту”, “махтап”, “сүкүт”, “кудайга шүгүр”, “Бейбежири”, “Бейчеки”, “Бейтап”, “сукбатташканбыз”, “суу уктаса да, душман уктабайт” сыяктуу жана башка да сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн маани-маңызын түшүнүшпөйт. Фонетикалык жактан өзгөрүүлөрүн, историзм (эски сөздөр), архаизм, кайсы тилден келип кыргыз тилине киргенин ажырата алышпайт. Ал турсун өзүлөрүнүн дене мүчөлөрүндөгү *бешене, чеке, маңдай, кабак, тумишук, кежиге, төбө, томук, чыканак, тизе, манжа* сөздөрүн так, даана билишпей, ал түгүл, алардын денесинен алган ордун да көрсөтүп бере алышпасы ыктымал. Мунун тамыры тээ үй-бүлөдөн, бала бакчадан баштап, кыргызча кепти байытуунун системалуу, ырааттуу ишке ашпагандыгынан улам болуп жаткандыгы анык.

Жогоруда да кеп болгондой, азыр саат сайын жаңы сөздөр пайда болууда. Аларды сүйлөм ичинде же коомдук жайдарда жолуктурганыбыз менен мааниси түшүнүксүз. Мисалы: *нумерология, сиромантия, таро, ленорман, сендвич, гренки, рамен, чизбургер, пицца* ж.б. буларды практика түрүндө өз көзүң менен кызматын көрүп же даамын татып гана аз-маз аңдап-түшүнбөсөң, ансыз мүмкүн эмес.

Мааниси түшүнүксүз терминдердин барган сайын басымдуулук кылуусу да *кыргыз тилин кысып, кыргызча кепти байытууга кедергисин тийгизүүдө*. Мисалы, Бишкек шаарын аралаган адам кайсы мамлекеттин шаарында экенине көзү жетпейт. Себеби, көрнөк-жарнактардын баары барган сайын чет тилде жазылууда. Бул көрүнүшкө азыр эч кимдин деле башы оорубай калды окшойт. Жаңы жазыла баштаганда айтылып-делген боюнча унутта калды. Анткени азыр азаймак түгүл, кадам сайын кезигет. Ушул көрүнүштүн өзү да кыргыз тилинин кеңири кулач жаюусуна, *кыргызча кепти байытууга терс таасирин тийгизүүдө*. Өз убагында кемеңгер жазуучу Ч.Айтматов “ өз Ата Мекенинде өнүкпөгөн тил анан каяктан өнүгөт эле?” деп, таамай, курч айткан.

Мына ушул өнүгтөн алып караганда сөздүктөр менен иштетүү аркылуу студенттердин кыргызча кебин байытууга айрыкча басым жасалат. Студенттерге бир катар адабияттардын тизмеси сунушталып, аларды өздөштүрүп келишкенден кийин өз алдыларында бир нече тематикада чакан-чакан сөздүктөрдү түзүү иши аткартырылды. Алар:

- Кыргызча-орусча сөздүк;
- Орусча-кыргызча сөздүк;
- Сөз айкаштарынын сөздүгү;
- Синонимдер сөздүгү;
- Антонимдер сөздүгү;
- Омонимдер сөздүгү;
- Филологиялык сөздүк;
- Ономастикалык сөздүк;
- Терминологиялык сөздүк;
- Морфемалык сөздүк;
- Орфоэпиялык сөздүк;

- Орфографиялык сөздүк;
- “Манас” үчилтигиндеги макал-лакаптар боюнча сөздүк;
- Лингвистикалык сөздүк;
- Фразеологиялык сөздүк; [20]
- Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн сөздүгү;
- Адабий терминдердин сөздүгү;
- Энциклопедиялык сөздүк ж.б.

Мында биз бир катар сөздүктөрдү, алгач, үлгү иретинде көрсөтүп, алардын тегерегинде ар кыл тилдик жана кептик машыгуу, көнүгүү иштерин аткаргандан кийин анан студенттер өз алдынча сөз жыйнаганга, сөздүк корун байытууга психологиялык жактан даяр болуп калышат. Ошондон соң гана жогорудагы типтеги сөздүктөр менен өз алдынча практикалык-тажрыйбалык иш-аракеттерди жүргүздүк. *“Ким канча убакытта канча сөз жыйнайт”* деген мелдеш-сабагы өткөрүлүп, натыйжада, ар кимиси алына, даярдыгына жараша сөз тизмектерин тизип келишти. Эң башкысы, кыргызча кебин байытууга карата кандайдыр бир деңгээлде кызыгуулары пайда болгондугун байкай алдык.

Ар кыл сөздүктөрдүн алдына койгон максат-милдеттери, мисалы, энциклопедиялык сөздүктүн дүйнөлүк мааниси, азыркы эл аралык тил иретинде англис тили жер шарында кеңири колдонулаарын, окумуштуулардын пикирине караганда англис тили үйрөнүүгө жеңил сөздүк байлыгы менен грамматикалык курулушу жөнөкөй, сүйлөгөнгө оңой экендиги тууралуу маалыматтар берилди, мисалы: “нафси, алкым, кекиртек”; орус тилиндеги “сущность человека” англис тилинде акыркы жылдары “*hai spirit* спирит “*hai* – жогорку, *spirit* - рух ж.б. Негизги сөздүк кор – бул сөздөрдү кээде морфемалар же сөз айкалыштарын алфавит тартиби боюнча маанисин түшүндүрүп же башка тилге которуп, башкы маалымат берүүчү маалымат булагы.

Изилдөөнүн аңгемелешүү, сурамжылоо, байкоо жүргүзүү, анкета алуу методдору аркылуу изилдөөгө алынган иштин илимий божомолунун канчалык туура экендигин тастыктадык. Фундаменталдык методика. Бул

чындыгында эң эски жана салттуу методика. Классикалык методиканы башкача фундаменталдык деп аташат: үйдө өз алдынча эмгектенбесең, мугалимдин тажрыйбасы сүйлөөдө жана жазууда каталыктардан сактап калат, эч ким жеңил болот деп кепилдик бере албайт. Дагы. Фундаменталдык методика алдын алат, сиздин төл суроо – «эмне үчүн?». «Ошондой болуш керек» деген түшүнүкө сиз ыраазы болбойсуз, анын ордуна кызыктуу, татаал жана логикалуу дүйнөгө чөмүлүүгө даярсыз, анын аты- тил системасы.

В основе классического подхода лежит понимание языка как реального и полноценного средства общения, а значит, все языковые компоненты – устную и письменную речь, аудирование и др. – нужно развивать у обучающихся планомерно и гармонично.

Лингвосоциокультурный метод. Один из самых серьезных и всеобъемлющих методов изучения иностранного языка – лингвосоциокультурный, предполагающий апелляцию к такому компоненту, социальная и культурная среда.

Интенсивная методика. Особую популярность приобретает интенсивная методика обучения английскому. Каждый студент сможет почувствовать себя личностью. А учебными приемами, скорее всего, будет диалогическое общение и тренинги.

Эмоционально-смысловой метод. У истоков эмоционально-смысловой метода изучения иностранных языков состоит болгарский психиатр Лезанов, работавший с пациентами по собственному методу психокоррекции.

Коммуникативно-ориентированные методы. В настоящее время решающую роль играют коммуниктивно-ориентированные методики, которые основаны на коммуникации и творчестве обучаемых.

Выделяют три функции общения: познавательные, эмоциональные и воспитательные.

Проблемное обучение. Эти проблемы и предлагаются для самостоятельного изучения студенту под руководством преподавателя.

Поэтому преподаватель и студент выступают в роли партнеров, которые совместными усилиями решают поставленную проблему [132].

Жогорудагы методдордун жардамы менен учурдагы билим берүү саясатынын жаңы концепцияларынын бири интерактивдүү, инновациялык окутуу, аларды пайдалануунун абалы лексикографиянын интерактивдүү окутуудагы жетишкендиктер менен кемчиликтерин, окутуунун салттуу формалары менен болгон карым-катышын байкоо, сөздүктөр менен иштөөгө арналган сабактардын сапатын көтөрүү ишинде болуп жаткан жаңылыктарды жайылтуу багытында дидактикалык, адабий-эстетикалык маселелерди, жол-жоболорду сунуштоо жана анда натыйжага ээ болуунун илимий божомолун аныктап чыгууга мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Изилдөөдө аңгемелешүү, сурамжылоо, байкоо жүргүзүү, анкета алуу методдорун пайдалануунун натыйжасында студенттердин лексикография, сөздүктөр боюнча, лексикографтар жөнүндө түшүнүктөрү толук эмес экендиги аныкталган эле. Мисалы: 1-курстун студенти (ПБк-13-17) Мурадил кызы Алтынайдын суроолорго берген жоопторун келтирелик.

Суроо: Сөздүк деген эмне?

Жооп: Сөздөрдүн чечмелениши сөздүк

Жооп: Башка тилден алынган сөздүн которулушу сөздүк

Суроо: Сөздүктөрдүн кандай түрлөрү ббар?

Жооп: Котормо, түшүндүрмө сөздүк ж.б.

Суроо: Лексика, лексикография эмнени изилдейт?

Жооп: Мага сөздүктүн терең маанисин түшүнүү кыйын жана кыргызча көп сөзгө түшүнө бербейм. М: алешем, маараке, сыналгы, гүлзар, умай эне ж.б.

Ал эми кийинки этаптарда Алтынай баштаган студенттердин түшүнүктөрү улам-улам толукталып отуруп, алар өз алдынча сөздүк түзүү деңгээлине жетише алышты. Жогорудагы студенттердин маалыматында көрсөтүлгөндөй, лексикографияга арналган сабактарында колдонгон ыкмалары, дидактикалык, эстетикалык, теориялык булактары билим берүүдө маанилүү

деп эсептелинген көз караштары, инновациялык-интерактивдүү окутуу ыкмаларын колдонуу мүмкүнчүлүктөрү жана чеберчиликтери жаңыча окуу ыкмаларын пайдаланууга тоскоол болгон көрүнүштөр айкындалды. Сабактын мазмунун жана формасын аныктоочу дидактикалык принциптер, студенттерге карата окутуучунун мамилеси, сабактагы илимий-педагогикалык негиздер, студенттердин сабакка катышуусу, сабакты өздөштүрүү деңгээлдери, кызыгуулары, кыргыз тилине болгон кызыгуулары, студенттердин билимин баалоо жана андагы психологиялык абалдарды аныктоодо **талдоо, анализдөө методдору** колдонулду.

2.2. Педагогикалык эксперимент методу

Эксперименттик сыноолор оозеки формада жана жазуу жүзүндө да жүргүзүлдү. Педагогикалык эксперимент методу, негизинен, И.Арабаев атындагы КМУнун жана К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун педагогика факультетинин 1-2-курсунун студенттеринин катышуусу менен өткөрүлдү. Педагогикалык эксперимент методу үч этапта ишке ашты. 1- констатациялоочу этапта билим деңгээлдерин байкоо жана жалпылоо методу, 2-үйрөтүүчү этапта ар түрдүү тапшырманын аткарылышы, айтып берүү, өзүнүн мисалдары, оозеки, жазуу иштери аткарылды 3- текшерүүчү этапта эксперименталдык топ менен контролдук топтордун жыйынтыктары сандык жана сапаттык жактан салыштырылып, жыйынтыктар чыгарылды. “Эксперимент жумуштары өтө кылдаттыкты талап кылды” [140. 31-32-бб.].

Эксперименттин алгачкы этабына карата комплекстүү анализ берилди, тактап айтканда, студенттерди акыл-эс маданиятын тарбиялоо, теорияда алгандарын практика жүзүндө колдонуусу, сабакта техникалык каражаттарды колдоно билүүсү, бири-бири менен мамилеси, алардын окутуучу менен карым-катышы, студенттин билими, ой жүгүртүүсү, өз алдынча иштей билүүсү, жөндөмдүүлүгү, өздөштүрүүсү – булардын баары байкоо жүргүзүү этабында талдоого алынгандан кийин төмөндөгүдөй таблица түздүк:

Таблица 2.2.1 - Эксперименттин алгачкы аныктоочу этабындагы студенттердин билим көрсөткүчтөрү

Максаты	Мектептерде сөздүктөрдү окутуунун абалы менен таанышуу; Сөздүктөрдүн илимий-теориялык өңүттөн изилденишин иликтөө; студенттер мектептен баштап эле сөздүктөр жөнүндө түшүнүктөрүнүн жоктугун жогорку студенттердин жообунда айкындалды. Практикада аткарылып жаткан иштерди үйрөнүү. Изилдөөнүн илимий божомолун иштеп чыгуу.
Милдети	Эксперименттик иштерди жүргүзүүнүн негизин аныктоо, аны жүргүзүүнүн жолдорун, максаттарын, милдеттерин тактоо.
Методдору	Педагогикалык байкоо жүргүзүү. Алдыңкы эмгектерди, тажрыйбаларды үйрөнүү, изилдөө, талдоо, тиешелүү маалыматтарды жыйноо, иликтөө. Студенттердин сабакка катыш-жетишин иликтөө.
Натыйжалары	Студенттердин билими, өздөштүрүү деңгээлдери, кызыгуулары, мүмкүнчүлүктөрү аныкталды. Окутуунун акыркы абалы аныкталды. Илимий эмгектер жалпылаштырылды. Суроо-талаптар аныкталды. Практикалык талаптар үйрөнүлдү. Изилдөөнүн методологиялык негизи такталды.

Эксперименттин биринчи этабындагы байкоо, изилдөө, иликтөө, аңгемелешүү аркылуу лексикография бөлүмүн өтүүдө студенттер кантип даярдана тургандыгын, кандай маалыматтык булактарга жана багыттарга таяна тургандыктары, теориялык деңгээлдерин аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлдү. Алынган жоопторду маалыматтарды тактоо, жалпылаштырууда төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот:

- *Лексикографтардын өмүрү жана чыгармачылыгын интерактивдүү окутууга илимий-педагогикалык булактардын жетишсиздиги;*
- *Жогорку окуу жайларынын керектүү сөздүктөр менен камсыз болбогондугу;*
- *Бардык окуу жайларында лексикология, лексикографияны интерактивдүү жаңыча багытта окутуунун теориялык, практикалык, илимий-методикалык негиздери – билим берүү системасы талап кылган натыйжаларга ээ боло электигин көрсөттү.*

Эксперименттин башталышында студенттердин басымдуу көпчүлүгү “орто” деген баа алышып, “жакшы” деген баалар аз санда болсо, эксперименттин аягында “эң жакшы” жана “жакшы” деген бааларга татыктуу болушту. Экинчи курстун студенти Окешова Жылдыздын, Шаршенбек кызы Наргизанын, Жыргалбек кызы Жанаранын “Кыргыз тилинин практикунан” жазган практикалык иштеринде жылыштар байкалды. Жазуу жумуштары боюнча студенттердин иштеринин тематикалары төмөнкүдөй:

- ❖ “Манас” – кыргыз рухунун туу чокусу (Ч.Айтматов)
- ❖ Сөздөрүм менин байлыгым
- ❖ Менин сөздүк корум
- ❖ Синонимдер эне тилинин байлыгы
- ❖ Кыргыз тили - улуу мурас
- ❖ Мен сөз жыйнайм
- ❖ Менин сөздүгүмдө канча сөз бар?
- ❖ Кыргызстан – менин Мекеним

Изилдөөнүн эксперименттик методунда сөздүктөр менен студенттердин өз алдынча иштөөлөрүнө көңүл бөлүдүк. Окутуучу сөздүктөрдөгү сөз маанилерин бөлүп окуп берип, кээ бир татаал жерлерин мисалдар менен түшүндүрөт. Кээ бир сөздүктөрдү студенттерге кандай жолдор менен өздөштүрүү керектигин айтып берет. Сөздүктөгү сөздөрдү жаттап алуу пайдасыз. Сөздүн маани-маңызын түшүнүп, сүйлөшүү убагында аларды так, даана өз маансинде колдонуу. Ойлогон оюн толук түшүндүрүүгө аракет жасоо.

Эксперименттик методду ишке ашырууда И.Арабаев атындагы КМУнун профессордук-окутуучулар жамааты п.и.д., проф.м.а. В.Мусаева, Б.Чокошева, п.и.к., проф.м.а. М.Раимбекова, п.и.д., доцент А.Акунова, п.и.к., доценттин м.а. Н.Абдыраевалар жана К.Тыныстанов атындагы БМУнун кыргыз тили боюнча проректору, профессор Бакыт Атыгаев баштаган п.и.к., доцент Курбанбаева Чолпон Албановна, ф.и.к., доцент Нурбек Акматовдор катышышты. Аты аталган окуу жайларындагы педагогика факультетиндеги студенттердин текшерүүчү жана эксперименттик топтору менен тажрыйба жүргүздүк.

Мисалы, Имангазиева Фарида, Жолдошалы кызы Гулкайыр, Нажимидинова Гулбайра, Окешова Жылдыз ж.б. биринчи курста 205 сөз, 2-курста 296 сөз жазышты. Студенттер керектүү илимий булактарды табууда кыйналышты. Ушул жерден айта кетчү сөз, кыргыз тилине араб, иран, фарсы, тажик, моңгол тилдеринен кирген сөздөрдүн этимологиясы изилденбей келет. Ал эми ошол тилдерге кыргыз тилинин канча сөзү киргени да белгисиз. Мурда да айтылгандай, Фарузабидин 60 томдук (кээде 100 томдук дешет) сөздүк жазган. Бул сөздүктөн кыргыз сөздөрдүн терип алган киши жок. Арабдардын сөзүн кыргыз кабыл алганда арабдар кыргыз сөзүн үйрөнгөн эмеспи? Жок дегенде арабда жок буюмдун атын Фарузабидин жазып алгандыр. Ишмехмет Бука уулунун 1883-жылы чыккан кыргызча-орусча, орусча-кыргызча сөздүгүн билбегендей муну да билбей калдыкпы деген суроо туулат.

Студенттерге өтө сейрек кездешип, колдонулбай калган төмөнкү сыяктуу сөздөр да тааныштырылды. *Мисалы, керки, байтеме, ийди (ийги), үшкү, копиш, тес, матоо, тарткы, ашар, төр, такты, сабаа, такта, ала бакан, чарная, талкуу, жанаяк, айырма, чөйчөк, сузгу, соку, сокбилек ж.б.* Ошондой эле кесиптик сөздөр тууралуу да талкуулар болду.

Эксперимент учурунда 1-2-курстардын студенттери менен биргеликте бир нече ирет тилдик жана кептик көнүгүү, машыгууларды, ошондой эле, практикалык иштерди аткардык. Алардын катарына өз алдынча иштердин түрлөрүнөн мисалы: доклад, реферат, дил баян эссе, жазуу жумуштары, жуп менен, топ менен иштөө, жазуу жумуштары, практикалык иштер ж.б. кирди.

2016-2017; 2017-2018-окуу жылдары аткарылып, жогоруда аткарылган иштерди жалпылаштыруу, анда аткарыла турган иш-чараларды тактоо маселелерин ичине алды. Бул этапта төмөндөгүдөй максат коюлду:

Лесикографияны окутуунун дидактикалык, тилдик-коммуникативдик жана рухий-эстетикалык негиздерин аныктоо жана өзүбүз иштеп чыккан методиканы окутуу, практикага киргизүү. Коюлган максатты чечүү үчүн бир нече милдеттерди койдук:

✓ Студенттин теориялык билим деңгээлин, педагогикалык-дидактикалык, адистик деңгээлин калыптандыруу;

✓ Студенттин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнү окутуу процессинин окуу методикалык, материалдык, техникалык жактан камсыз болушун талдоо;

✓ Студенттердин жөндөмүн, суроо-талаптарын, интерактивдүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо жана талдоого алуу;

✓ Өзүбүз иштеп чыккан методиканы окутуу менен аны практикага киргизүү жана анын негизинде лексикография боюнча билим алууну жакшыртуу;

Таблица 2.2.2 – Эксперименттик методдун изденүүчү этабына изилдөө методдорун колдонуу менен төмөндөгүдөй тажрыйбалык-педагогикалык иштерди аткардык:

Максаты	Сөздүктөрдү кыргыз тили сабагында колдонуунун дидактикалык негиздерин аныктоо, илимий божомолду топтоо
Милдеттери	Кыргыз тили мугалимдеринин мүмкүнчүлүктөрүн окуп-үйрөнүү. Тилдик компетенцияны өнүктүрүүдө сөздүктөрдү колдонуунун методикасын иштеп чыгуу. Сөздүктөрдү колдонуу менен сабакты жакшыртуунун жолдорун аныктоо
Методдору	Байкоо, аңгемелешүү, сурамжылоо, анкетасын алуу. Өзүбүз иштеп чыккан методика боюнча сабактардын моделин, план-конспектисин түзүү, жазуу иштерин текшерүү. Тексттик сурамжылоо, сабака катышуу
Натыйжалары	Окутуучулардын колдоосуна алынды. Сабакта сөздүктөр менен иштөөнүн жолдору белгиленди. Илимий божомол аныкталды.

- *Аңгемелешүү;*
- *Сурамжылоо анкетасын алуу;*
- *Өзүбүз иштеп чыккан методика боюнча сабактардын моделин, же болбосо, план-конспектисин түзүү,*
- *Аны менен сабак өтүү,*
- *Өтүлгөн сабакты талдоо;*
- *Студенттердин сөз байлыгын өстүрүү;*

➤ *Студенттердин жазуу иштерин (дил баян эссе, реферат, доклад, курстук иш, өз алдынча иштер, практикалык иштер, жазуу жумуштары ж.б.) текшерүү;*

➤ *Студенттердин билим деңгээлин баалоо ж.б.*

Студенттер менен сурамжылоо анкеталык иштерди жүргүзүүдө төмөнкүдөй окуу материалдары камтылган эле. Алар:

1. *Кыргыздын байыркы сөздүктөрү кайсылар?*
2. *Байыркы сөздүктөрдүн авторлору кимдер?*
3. *Тарых бетине жазылган, бирок кыргыз жеринде жок сөздүктөр жана алардын авторлору жөнүндө билесиңерби?*
4. *Белгисиз жана табыла элек сөздүктөр жөнүндө кимдер жазган?*
5. *Кыргыздын алгачкы лексикографтары кимдер?*
6. *Кыргызча-орусча сөздүктү ким түзгөн, кандай бааланган?*
7. *Орус жана чет тилинен кирген сөздөрдүн кыргыз тилинин жөндөмө, куранды, уланды, жак мүчөлөрүнүн жалгануусу менен которулбай берилишин кандай баалайсың?*
8. *Түрк тилинде сакталып калган сөздөрдү билесиңби?*
9. *Кыргыз тилинен орус тилине кирген сөздөр?*
10. *Неологизм сөздөрүн - жаңы сөздөрдү билесиңби?*
11. *Аларды кандай кабыл аласың? ж.б.*

Эксперименттик методдун акыркы этабында бир катар студенттин сөз байлыгы жакшы экендиги байкалды, мисалы, колдонулбаган “үлпүнчөк”, “элечек”, “суусар тебетей” сыяктуу сөздөр тандалып, бир топ ийгиликке жетишип, сөз байлыктарын көбөйтүүгө аракет жасашкан.

Педагогикалык экспериментке жигердүү катышып, өздөрүн көрсөтө алган 1-2-курстардын студенттердин катарына төмөнкүлөрдү атай алабыз. Мисалы:

Санжарбек кызы Элизат, Шарипова Орозгүл, Жыргалбек кызы Жанара, Сүйүнбек кызы Айназик, Ильяз кызы Нуриза, Надирдин кызы Ибадат, Турдакун кызы Кызылгүл, Имангазиева Фарида, Нажимидинова Гулбайра,

Базарбаева Изат, Казыбекова Майрам, Ороскул кызы Салима, Карыбек кызы Айгерим, Жолдошалы кызы Гулкайыр Муратбекова Мээрим, Жакут кызы Эркеайым, Тариезов Нургазы, Жумакадырова Акылай, Акылбек кызы Айжан, Эрнис кызы Медина, Азамат кызы Аккайың, Табалдиева Толгонай, Болотбек кызы Нуриса, Зайырбек кызы Нурила, Байызбекова Сезим, Исакова Алина кайнирде, Болотбек кызы Жанна, Мыктыбек кызы Алина, Зайырова Эльвира, Асанакун кызы Айжамал, Кенжебай кызы Алина, Төштүк кызы Сезим, Эсентурова Анара ж.б.

Студенттер Кыргызстандын ар тарабынан келгендиктен сөз байлыктарында, алгач, айрым учурда, албетте, диалект, говорлордон айырмачылыктар учурады. Бирок кийин бардыгы адабий тилдин чен-өлчөмүн эске алуу менен бирдиктүү сүйлөөгө жана жазууга кадимкидей көнүгүштү. Студенттер тарабынан аткарылган тилдик жана кептик көнүгүү, машыгуулар:

✚ *Сунушталган сөздөрдүн сөздүктөрдө бар же жок экендигин аныкташты;*

✚ *Кыргыздын нукура төл сөздөрүнөн кайсыл сөздөр сөздүккө кирбей калганын талдашты;*

✚ *Ал сөздөрдүн чакан сөздүгүн түзүштү;*

✚ *Сөздөрдү фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик жактан мүнөздөштү;*

✚ *Тексттеги сөздүн маани-маңызын ачып беришти;*

✚ *Айрым сөздөрдүн этимологиясын талдоого алышты;*

✚ *Орфографиялык жана орфоэпиялык көнүгүүлөрдү аткарышты;*

✚ *Сөздөрдүн айтылышы менен жазылышындагы айырмачылыктарды талдоого алышты*

✚ *Омоним сөздөрдү жыйнап, омонимдер сөздүгүн түзүштү;*

✚ *Синоним сөздөрдү жыйнап, синонимдер сөздүгүн түзүштү;*

✚ *Антоним сөздөрдү жыйнап, антонимдер сөздүгүн түзүштү;*

✚ *Көп маанилүү сөздөрдү жыйнап, көп маанилүү сөздөрдүн сөздүгүн түзүштү;*

✚ *Макал-лакаптарды жыйнап, сөздүгүн түзүштү;*

✚ *“Манас” үчилтигинен эскирген архаизм сөздөрдү жыйнап, сөздүк түзүштү ж.б.*

Мисалы, кыргыз тилинен синоним темасы өтүлгөндөн кийин синонимдер сөздүгүн түзүү ж.б. Студенттер бул аталган практикалык машыгуу, көнүгүү иштерин аудиторияда да жана өз алдынча да аткарышты. Аларды өз портфолиолоруна чогултушту. Эң башкысы, ошол сөздөрдү оозеки, жазуу кебинде пайдалана башташкандыгында турат.

Студенттердин кыргыз тилин окуп-үйрөнүүгө болгон кызыгуулары орто деңгээлден анча көтөрүлө алган эмес. Сабакта сөздүктөрдү колдонуу, аларды талдоо окуукитептеринде берилген мисалдар менен чектелет. Окутуучулар биз иштеп чыккан методика менен таанышып, аңгемелештик. Окутуучулардын сунуштары эске алынып, толуктоолор киргизилди. Сабактын үлгүлөрү иштелип чыкты. Окутуучу экспериментте бардык иштин жыйынтыгын чыгарып, окуу процессинин акырында студенттердин билим деңгээли бааланды. Студенттердин жазуу иштеринин жыйынтыгында 2016-2017-окуу жылындагы иштерине салыштырмалуу 2017-2018-окуу жылында ошол эле студенттердин сөз байлыгындагы бир кыйла жетишкендиктерин байкадык. Илимий иштин божомолун аныктоо үчүн эксперимент тиешелүү деңгээлде уюштурулуп, күтүлгөн жыйынтыктар биз ойлогондой деңгээлде ишке ашты.

Эксперименттик методдун жыйынтыктоочу жана текшерүүчү этабында 2017-2018; 2018-2019-окуу жылында жүргүзүлгөн тажрыйбада лексикография боюнча педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн методикасын окутуунун мазмунун, мүмкүн болушунча, так аныктоонун теориялык да, практикалык мааниси да зор экендигине толук ынанып, сөздүк менен иштөө бир гана кыргыз тилинде кеп байлыгын өстүрбөстөн, дүйнө элдеринин ар түрдүү кептери менен сөз байлыгын көбөйтүп, бөтөн тилдерди да тез, так, даана үйрөнүшөөрүнө ынанышып, илимий иштин мазмуну толукталып, кошумчалоолор киргизилди.

Таблица 2.2.3 - Эксперименттик методдун акыркы жыйынтыктоочу жана текшерүүчү этабындагы студенттердин билим көрсөткүчтөрү

Максаты	Кыргыз тили сабагында сөздүктөрдү колдонууга сунуш кылынган технологиялардын алгылыктуулугун текшерүү, толуктоо.
Милдети	Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча баяндамаларды жасоо, конференцияларга катышуу, кафедрада талкуулоо, изилдөөгө байланышкан макалаларды жарыялоо. Сабактын үлгүлөрүн түзүү жана аны окутуучуларга сунуштоо. Сөздүктөрдү колдонуунун жолдорун, формаларын иштеп чыгуу.
Методдору	Студенттер менен аңгемелешүү, анкета өткөрүү, окуп-үйрөтүү, жалпылаштыруу, системалаштыруу, педагогикалык байкоо, сурамжылоо, жазуу иштерин жүргүзүп, текшерүү, тест алуу. Толуктоолорду киргизүү, өркүндөтүү
Натыйжалары	ЖОЖдордун студенттеринин кыргызча кебин байытуунун, сөздүктөрдү колдонуунун жол-жоболору такталды, сөздүктөрдү пайдалануунун лингво-дидактикалык, методикалык принциптери толукталды. Студенттеринин кыргызча кебин байытуу менен сөздүк менен иштөөнүн ыкмалары, формалары жана методдору иштелип чыкты. Практикалык иш-чаралар үйрөтүлдү. Кийинки этаптарда зарыл аткарылуучу иш аракеттердин мазмуну, багыты такталды. Педагогикалык тажрыйбада сыноодон өткөрүлдү.

Таблица 2.2.4 - Эксперименттик методдун акыркы текшерүүчү этабындагы студенттердин билим көрсөткүчтөрү

Жогорку окуу жайынын аталышы	Студенттин курсу	Студенттин группасы	Студенттин саны	Текш. жана эксперим. групп	Эксп. алг.этаб. канча сөз өздөш.	Эксп. акыркы этап. канча сөз өздөш.
И.Арабаев атындагы КМУ	1-курс	ПБ II-16 ПБк I3-16	35 20	текшерүүчү	205	283
И.Арабаев атындагы КМУ	1-курс	ПБ II-16 ПБк I3-16	33 22	эксперименттик	248	296
И.Арабаев атындагы КМУ	2-курс	ПБ II-15 ПБк I3-15	31 23	текшерүүчү	232	278
И.Арабаев атындагы КМУ	2-курс	ПБ II-15 ПБк I3-15	32 25	эксперименттик	256	295

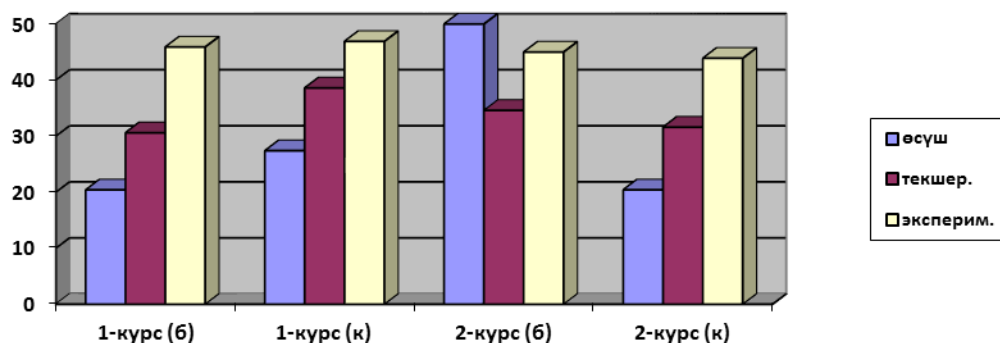

Диаграмма 2.2.1. Эксперименттин акыркы текшерүүчү этабындагы студенттердин билим көрсөткүчтөрү

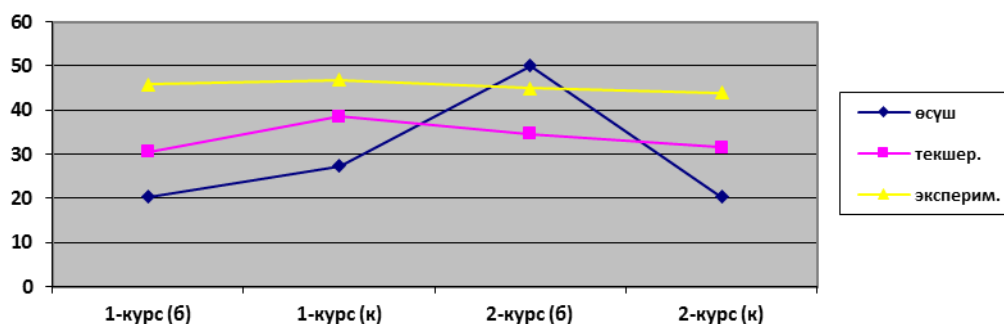

Диаграмма 2.2.2. Эксперименттик методдун акыркы текшерүүчү этабындагы студенттердин билим көрсөткүчтөрү

Таблица 2.2.5 - Эксперименттик методдун акыркы текшерүүчү этабындагы студенттердин билим көрсөткүчтөрү

Жогорку окуу жайынын аталышы	Студенттин курсу	Студенттин группасы	Студенттин саны	Текшер. жана эксперим. групп.	Эксп. алгач.этабында канча сөз өздөш.	Эксп. акыркы этап. канча сөз өздөш.																						
К.Тыныстанов атындагы БМУ	1-курс	П - П	22	текшерүүчү	197	273																						
		П – I2	22				К.Тыныстанов атындагы БМУ	1-курс	П - П	24	эксперименттик	222	285	П – I2	25	К.Тыныстанов атындагы БМУ	2-курс	П - 21	23	текшерүүчү	212	267	П - 22	24	К.Тыныстанов атындагы БМУ	2-курс	П - 21	22
К.Тыныстанов атындагы БМУ	1-курс	П - П	24	эксперименттик	222	285																						
		П – I2	25				К.Тыныстанов атындагы БМУ	2-курс	П - 21	23	текшерүүчү	212	267	П - 22	24	К.Тыныстанов атындагы БМУ	2-курс	П - 21	22	эксперименттик	225	287	П - 22	27				
К.Тыныстанов атындагы БМУ	2-курс	П - 21	23	текшерүүчү	212	267																						
		П - 22	24				К.Тыныстанов атындагы БМУ	2-курс	П - 21	22	эксперименттик	225	287	П - 22	27													
К.Тыныстанов атындагы БМУ	2-курс	П - 21	22	эксперименттик	225	287																						
		П - 22	27																									

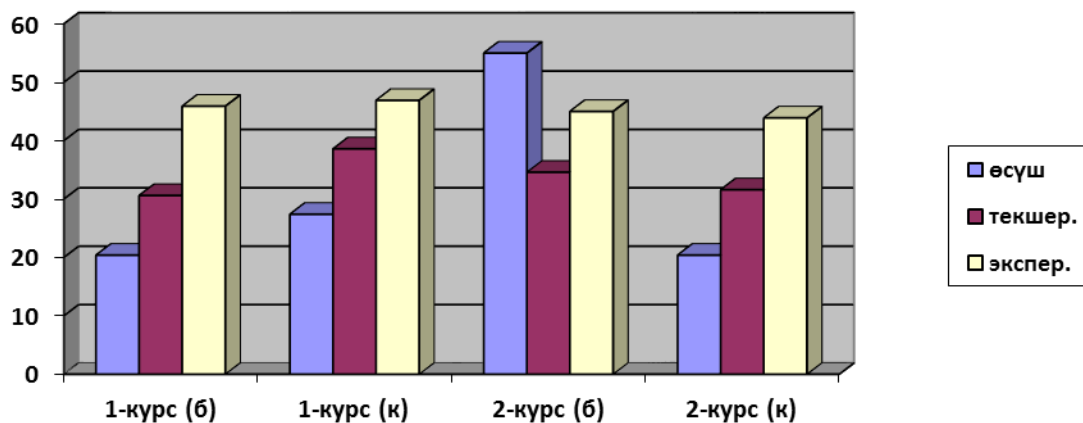

Диаграмма 2.2.3. Эксперименттик методдун акыркы текшерүүчү этабындагы студенттердин билим көрсөткүчтөрү

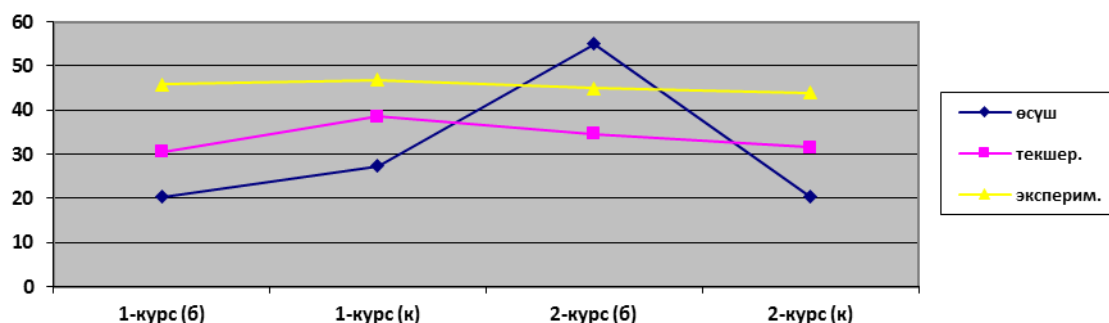

Диаграмма 2.2.4. Эксперименттик методдун акыркы текшерүүчү этабындагы студенттердин билим көрсөткүчтөрү

Биз тараптан сунушталган сабактын үлгүлөрү боюнча сабактар өтүлгөн топ - эксперименттик топ, ал эми, кадимки салттуу сабактар өтүлгөн топ текшерүүчү топ катары тажрыйбада сыналды. И.Арабаев атындагы КМУнун жана К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун педагогика факультетинин 1-2-курстарынын бюджеттик жана контракттык негизде билим алып жатышкан группаларын бириктирип алганда бардыгы экспериментке 408 студент тартылды. Студенттер менен системалуу түрдө оозеки аңгемелешүү, баарлашуу, суроо-жооп, сурамжылоо, тесттик суроо-тапшырмалар, чыгармачылык машыгуу, көнүгүү иштери, текшерүү жана жазуу жумуштары, практикалык иштер, студенттердин өз алдынча иштери аткарттырылып, алар талдоого алынып, текшерилип, салыштырылып, жалпылаштырылып, жыйынтыктары чыгарылып турду.

Эксперименттик методдун акыркы текшерүүчү этабында акыркы жыйынтыктары чыгарылып, натыйжада текшерүүчү топко салыштырмалуу эксперименттик топтогу студенттердин окуу материалды өздөштүрүү деңгээлинин өсүшүн сандык жана сапаттык жактан салыштырып алганда алардын жалпы билим деңгээлинин **сапаттык жактан өсүшү 11,97%
пайызды түздү.** Демек, бул биз тараптан иликтөөгө алынган илимий иш практикада сыноодон өткөрүлүп, күтүлүүчү натыйжага ээ болгондугун түстөн түс тастыктап турат.

II глава боюнча корутунду

“Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөө боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору” деген аталыштагы экинчи глава изилдөөнүн методдорун жана андан алынган натыйжаларды камтып турат. Изилдөөдө **илимий адабияттарды талдоо методу, байкоо методу, сурамжылоо методу, аңгемелешүү методу, анкета алуу методу, талдоо, анализдөө методу, педагогикалык эксперимент методу** ж.б. ишке ашырылды.

Сөздүктөр менен иштөө боюнча лексикографтар К.К.Юдахин, Ш.Шүкүров, Х.Карасаев, Б. Орузбаева, К.Дыйканов, А.Осмонкулов, Ш.Жапаровдун эмгектери үйрөтүлүп, кыргызча кепти байытууда сөздүктөрдү окутуунун теориядагы жана практикадагы абалы талкууланды. Аңгемелешүү, баарлашуу, суроо-жооп, сурамжылоо, тестирилөө методдору менен төмөнкү багыттарда студенттердин билим, ыкма, билгичтиктери аныкталды. *Мисалы, айрымдарын алып карасак: уңгуга мүчө жалганган учурда сөздөрдүн туура айтылышы жана жазылышы боюнча. Алар:*

- ❖ *сөздүн өз ара жанаша колдонулганда туура айтылышы жана жазылышы; сөздөрдүн орфоэпиялык жагынан туура айтылышы;*
- ❖ *сөздөрдүн орфографиялык жагынан туура жазылышы;*
- ❖ *сөздөрдүн артикуляциялык базасына карата айтылышы;*
- ❖ *сөздөрдүн тилдин өнүгүшү тенденциясына карата айтылышы ж.б.*
- ❖ *башка тилден кирген сөздөр угулушу боюнча туура эмес айтылып жана туура эмес жазылып келгенин байкоо, мисалы: клуб – кулуп, география – жаарапия, Япония – Жапония, стол – ыстол, стул – устул ж.б.*

Педагогикалык эксперимент методунун негизги этабы болуп саналган үйрөтүүчү-окутуучу эксперименттик сыноодо сөздүктөрдү окутууга коюлган жалпы талаптар аныкталып, ага карата изилдөө тема боюнча окуу материалдары окутуп-үйрөтүлдү. Тактап айтканда, биз тараптан иштелип чыгып, сунуш кылынган ыкмалар, жолдор, формалар жана каражаттар менен

сөздүктөрдү, лексикографияны окутуу-үйрөтүү иш-аракеттери эксперименттик топтордо системалуу түрдө аткарылды.

Педагогикалык эксперимент методунун акыркы жыйынтыктоочу-текшерүүчү этабында теманын негизинде биз тараптан жүргүзүлгөн эксперименттин натыйжалары алынып, алар илимий-педагогикалык жактан талданды, изилдөөлөрдүн негизинде корутундулар чыгарылып, алымча-кошумчалар киргизилди, илимий-методикалык, практикалык табылгалар, сунуштар сандык жана сапаттык жактан текшерилип, иштелип чыкты.

III глава. Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн методикасы

3.1 Сөздүктөрдү түзүүдөгү лингводидактикалык талаптар

Кыргыз мектептери үчүн сөздүк китептеринде сөздүн жана сөз түркүмдөрүнүн этномаданияттык көз карашын ачуунун ар түрдүү формалары колдонулган. Сөздүн кээ бир бөлүктөрү котормо түрүндө берилет. М.: Кээ бир өзгөчө нерселерди жана көрүнүштөрдү белгилөөчү кээ бир сөздөр: барка-чоң кайык, посланец-өкүл, элчи. Кээде, бирок которуу орус тилинин катышуусун түшүндүрүү менен коштолот: доля, судьба – тагдыр. Мындай семитизациянын чогултулган формасы, кыргыз тилдүү мектептер үчүн китептердин жана сөздүктөрдүн авторлорунун ойлору боюнча, окуучулар тилди начар өздөштүргөн шартта толук түшүнүк берүү үчүн окутуучуларга кошумча материал болуп берет. Окуу китебинин аяк жагында алфавиттин орус-кыргыз сөздүк маалыматчасы жайгаштырылган [100]. Кээ бир адамдын өзгөчө сапатын аныктаган этномаданияттык компоненти менен лексиканы камтыган сөздөр: воля твердая – эрки күчтүү, туруктуу.

Орфография менен алфавиттин бирдей эместиги жана андагы тамгалардын түрдүүчөкызмат аткарышы жакын тилдердин аралыгын алыстат...тескерисинче, орфография менен алфавиттин бирдейлиги тилдерди жакын тутат...Түркологияда тектеш тилдердин алфавити менен орфографиясын изилдеп, алардын аралыгын мындан да жакындаштыруу проблемасы сөз болуп келе жатат (сөздүк түзүүдө зарыл). (1972-жыл алфавит, 1973-жыл орфография жөнүндө Ш.Сарыбаевдин макалдары түрк алфавиттерин унификациялоо (бир түргө келтирүү, турпатташтыруу), 1957-жылы СССР Илимдер академиясынын чыгыш таануу бөлүмүндө сөз болгон).

Сөздүк түзүү иши ар бир сөзгө маани берип, сөз жыйнап, сөз чогултуп, өмүр бою сөз, терминдер менен алектенген, куйма кулак адамдардын колунан келе турган жооптуу жумуш.

Дегеле, сөздүк кандайча түзүлөт? Сөздүктү түзүүнүн алгачкы этабында ага кире турган сөздөр жыйналат. Ар бир сөз, термин менен иштөөгө туура келет. Андан соң сөздүк түзүүчү өзүнүн билим деңгээлине жараша ал сөздөрдү эл арасынан сурамжылоо менен аныктап-тактап чыгуусу зарыл. Мисалы, К.К.Юдахин менен Х.Карасаев сөздүк түзүп жатканда бир сөздүн дайын-дарек, этимологиясын издеп, көл кылаасын аралап, эл-жер кезип кетишкен.

Ар бир сөздүн маани-маңызы, кептеги ролу такталгандан кийин гана сөздүктүн жалпы корпусу түзүлчү эле мурда. Компьютер келгенге чейин мурда ар бир сөздүн аныктамасы карточкаларга жазылып, анын негизинде картотекалар түзүлчү (мисалы, биз азыркыга чейин ушул метод менен эмгектенип келебиз). Андан ары ар бир сөздүн сүйлөмдөгү алган орду, тигил же бул стилде колдонулушу такталууга тийиш. Академик А.А.Зализняк айткандай “Кол менен жазып иштеген бул кандай оор жумуш экендигин азыркы жаштар элестете да алышпайт”.

Ал эми азыркы компьютердик технологиянын заманында электрондук китепканалар аркылуу, айрыкча, тигил же бул орус тилиндеги сөздүн колдонулуш вариантын көз ачып жумганча табууга болот. Анткени орус тилинин улуттук корпусунда азыр 500млн сөз бар. Орус тилин байытууда, айрыкча, XIX кылымдын 1863-1866-жылдарында Владимир Иванович Даль түзгөн «Толковый словарь живого великорусского языка» аттуу энциклопедиялык түшүндүрмө сөздүгү 4 томдон туруп, 200 миңден ашык сөздү 30миңден ашуун сөздүн маанисин ачуу үчүн колдонулган табышмак, жаңылмач, макал-лакаптарды камтып турат. Ал сөздүктүн таасири менен В.И.Даль кийин бир нече жомок, аңгеме, уламыш, очерктерди жараткан.

Ошондой эле, лексикограф Сергей Иванович Ожеговдун «Словарь русского языка» аттуу сөздүгүндө 50миңден ашуун сөз камтылган. В.И.Даль менен С.И.Ожеговдун сөздүктөрүнүн айырмасы В.И.Даль орус тилинин эскирген, архаизм сөздөрүнө да кайрылса, ал эми С.И.Ожегов орус адабий тилинин нормасын бекем сактагандыктан анын сөздүгү 30 ирет басылып чыгып, бүгүнкү күндө да жигердүү пайдаланылууда. Д.Н.Ушаков, Л.В.Щерба

да орусча кептин баюусуна салым кошушкан. Айрыкча, Л.В.Щербанын орус тилиндеги сөздүктөрдү түрлөргө жана типтерге классификациялоодогу эмгегин баса белгилеп айтууга татыйт. Ал эми Д.Э.Розенталдын сөздүк-маалымдамалары азыркы учурда да орусча кепти байытууга кызмат кылууда.

Дегеле, дидактиканын өзү – окутуу теориясын белгилөөчү педагогика илиминин негизги бөлүгү болгондуктан анын принциптери окутуунун, тарбиялоонун негизги жоболору болуп саналат. Демек, жогорку окуу жайынын окутуучусу тигил же бул темага ылайык сөздү же терминди түшүндүрүп жатканда негизги принциптерди өз орду менен колдонууга тийиш. Ал төмөнкү принциптерди өз ара ажырата билүүсү керек: 1) жалпы дидактикалык принцип - бул бардык сабактарда пайдаланылат жана окуу материалдарынын мүнөзүнө жараша ар бир учурга ылайыкташтырылышы мүмкүн; 2) жеке предметке таандык принцип - ал ар бир предметке таандык, мисалы, кыргыз тили же кыргыз адабияты сабагына тиешелүү принциптер. Ушул тууралуу биз методист-окумуштуу, п.и.д. В.И.Мусаеванын эмгектерине [116,117] таяндык.

Обучение кыргызскому языку в педагогическом вузе должно быть с обязательным учетом учебно дидактических принципов доступность, научность, от простого к сложному и др. Такое изучение должна повысить уровень образования, культуры речи и мышления будущих учителей [114].

Воспитать толерантность и умение с уважением относиться друг к другу ценностям своего народа; сформировать систему профессиональных и коммуникативных компетенций.

Жалпы дидактикалык принциптер болуп саналган, мисалы, окутуунун илимийлүүлүгү, ырааттуулук, системалуулук, көрсөтмөлүүлүк, жеткиликтүүлүк, студенттерге жеке мамиле кылуу, кыргыз тилинин бөлүмдөрүн өз ара байланыштырып окутуу принциптери - булар бири –бирине шартталгандыктан алар бири-биринен ажыратылбайт. Алардын ар бирине карата өз алдынча максаттар коюлушу ыктымал. Жалпы сабактын мазмунуна алар кумга сингендей жуурулушуп кетүүсү шарт. Мисалы, илимийлүүлүк принцибинде сабактын мазмунунда буга чейин такталып, тастыкталган,

далилденип такталган, илимде аныкталган фактылар, аргументтер орун алууга тийиш.

В.А.Сухомлинский айткандай, “окуучуларды башталгыч класстарда окутуунун эң негизги милдеттеринин бири - аларды окууга, жазууга жана эсептөөгө үйрөтүү болуп эсептелинет” деп, ошол ыкмаларга ээ болуунун этаптарын ажыратып белгилейт: мисалы, биринчи класстагы жарым жылда – сөздөрдү тез көркөмдүү, сезимдүү окуй билүүгө, сөздөрдү бөлүктөргө, муундарга ажырата билүү ыкмасына ээ болсо, тез жаза билүү ыкмасына ээ болуунун биринчи этабы 2-класста башталып, 3-класста улантылып, балдардын сөз менен иштетүүдө жөнөкөйдөн татаалга карай окутуу, ырааттуулук, системалуулук принциптери жетекчиликке алынат. Ошондой эле теория менен практиканын бирдиктүүлүгү студенттердин теориялык билимдери аркылуу аларды практикалык ишке даярдоо максатын көздөйт. Теориялык жактан сөздөрдүн маани-маңызын студенттин туура түшүнүүсү бул - биринчи кадам, ал эми ошол сөздөрдү жыйнап, кебинде эркин пайдалана алуусуна үйрөтүү бул экинчи кадам. Мында, албетте, ар кыл типтеги орус, англис тилдериндеги сөздүктөрдү үлгү катары окутуу сунушталат.

Сөздүктөрдү түзүүдөгү лингводидактикалык талаптар деген эмне? Биз жогортон бери эле сөздүктүн түрлөрү жана типтери тууралуу айтып келе жатабыз. Мына ошондуктан ар бир сөздүктүн тематикасына, максат, милдеттерине, камтыган материалдарына карай лингводидактикалык принциптер жетекчиликке алынат. Албетте, бардык сөздүккө коюлуучу **лингводидактикалык жалпы талаптар катары** биз төмөндөгүлөрдү көрсөттүк. Мисалы, алар:

- алфавиттик тартиптин сакталышы;
- окутуучулук максатты көздөшү;
- таанып-билдирүүчүлүк мааниси;
- маалымат берүүчүлүк кызматы;
- орфографиялык эрежелердин сакталышы;

- сөз жасоочулук эрежелердин сакталышы;
- орфоэпиялык эрежелердин сакталышы;
- таалим-тарбиялык таасирдүүлүгү;
- лексико-грамматикалык жактан бүтүндүүлүгү ж.б. у.с.

Жогоруда саналып өткөн лингводидактикалык жалпы талаптарды кайсы гана сөздүктүн үстүндө иштөөдө болбосун, сөзсүз түрдө, эске алынуусу зарылдыгын баса белгилейт элек.

Тематикалык же терминдер боюнча сөздүктө, мисалы, тандалып алынган тигил же бул илимдин тармагына тиешелүү терминдердин алфавиттик ырааттуулукта жайгашуусу, ар бир кесипке ылайык терминдердин такталуусу, терминдик маанилүүлүк, тематикалык принцип, сөздүктүн жыштыгы, терминдердин түшүнүктүүлүгү сыяктуу талаптар коюлат.

Түшүндүрмө сөздүктө бир гана тилдеги сөздөрдүн маани-маңызы терең жана ар тараптуу чечмелениши үчүн ал сөздөрдү лексико-семантикалык, сөз жасоочулук, лексико-грамматикалык, этимологиялык, орфографиялык жана функционалдык аспектиден алып карап, сунушталат. Түшүндүрмө сөздүктү – “сөздүктүн сөздүгү” деп атаса болот.

Этимологиялык сөздүктүн башкы принциби бул - сөздүн келип чыгуу тарыхын, түпкү маанисин табуу. Мында тарыхый принцип да аракетке келет.

Фразеологиялык сөздүктө [144] сөздөрдүн сүйлөмдөгү, сөз айкашындагы, контексттеги, оозеки, жазуу кептеги маанисине таянуу принциби алдыга чыга келет [138].

Орфографиялык сөздүктө – орфографиялык эрежелерге таянуу принциби жетектөөчү принцип катары сөздөрдүн туура жазылуусуна басым жасалат.

Орфоэпиялык сөздүктө – кыргыз тилинин орфоэпиялык эрежелерин сактоо принцибинин негизинде сөздөрдү оозеки кепте так, туура айтууга жана сүйлөөгө көңүл бурулат ж.б.[68]

Изилдөө мезгилинде окуучулар, студенттер, магистрант-аспиранттар үчүн лексикография боюнча монографиялар жана колдонмолор окумуштуулар

тарабынан иштелип чыгуусунун зарылдыгын сездик. Орус тили сыяктуу дүйнөлүк тилдерде бул маселе бир кыйла жолго коюлган.

Сөздүктөрдү түзүүдөгү лингводидактикалык талаптар тууралуу сөз кылганда кыргыз тилин улуту кыргыз эмес тил үйрөнүүчүлөргө үйрөтүүдөгү алардын акустика-артикуляциялык аппараты, тыбыш жасоочу органдары кыргызча кепке, сүйлөөгө анча ылайык келбегендигин эске алуу маселеси турат. Демек, аларды кыргызча туура сүйлөөгө үйрөтүү, нукура кыргызча кепке окутууда эң чоң мааниге ээ кыргыздын **ү, ө, н, к, г, ж** тамгалары болуп саналат. Айрыкча, **к, г, ж** тамгалары тыбыштык мааниге өткөндө жасалыш ордуна карай акустика-артикуляциялык жактан өзгөчөлөнүп турат. Мисалы:

I. Тилдин учу менен айтылган учурда: *карта – 1) географиялык карта 2) оюн ойноло турган карта*

II. Көмөкөй менен айтылган учурда: *карта – жылкынын картасы (тамак-аш маанисинде)*

Мында айтылышы, жазылышы окшош, семантикалык мааниси ар башка омоним сөз катары окутулат

3.2. Махмуд Кашкаринин (“Түрк тилдеринин сөздүгү”), К.К.Юдахиндин сөздүгү баштаган сөздүктөрдүн түрлөрү жана типтери

Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөдө, айрыкча, “Дивану лугат-ит түрк” - “Түрк тилдеринин түшүндүрмө сөздүгүн” [99;100] пайдалануу бир кыйла натыйжа алып келет деген ойдобуз. Себеби бул аталган сөздүк тарыхый, маданий, тилдик таберик-мурас катары жеке кыргыз тили эмес жалпы түрк тилдери, түрк дүйнөсү үчүн табылгыс керемет, рухий-тилдик байлык болуп саналмакчы. Эң башкы максат - ушул сөздүктүн үлгүсүндө студенттердин кыргызча кебин байытуу менен бул улуу мурасты унутта калтырбастан бүгүнкү студент келечектеги мугалимдерге окутуп-үйрөтүү менен кийинки муундарга да ал маалыматтарды жеткирүү менен таалим-тарбия берүү.

Махмуд ибн аль Хусейн ибн Мухаммед Махмуд аль Кашкари – Барсканинин «Дивану лугат-ит түрк» - Түрк тилдеринин сөздүгүн» [99] ХИкылымдын экинчи жарымында жашаган энциклопедиячыл түрколог, тилчи-лексиколог Махмуд Кашгаринин эмгеги. Эмгектин бир нускасы 1914-жылы табылып, анын автору Махмуд Кашгари экени аныкталган. Сөздүк азырынча 1914-жылы Стамбулдун эски китеп базарынан Али Эмири сатып алган көчүрмө нуска боюнча белгилүү. Аны Махмуд Кашгари өзү жазган түп нускадан 1266-жылы Абу Бакр ал-Дамаски көчүргөн экен. Көчүрмө нуска Стамбул шаарынын Фатих китепканасында сакталган. Муну К. Рифат иретке келтирип I-Штомун 1915-жылы ал эми Штомун 1917-жылы Стамбулдан басып чыгарган. Андан Б. Аталай 1939-1943-жылдары түрк тилине, С. Муталлибов 1960-1963-жылдары өзбек тилине которгон. С. Муталлибовдун үч томдук котормосу 1967-жылы басылып чыккан. Изилдөө иштерине караганда “Дивану лугат-ит түрк” 1072-1083-жылдар аралыгында Багдад, Кашкар же Нишапур, балким, Самаркандда жазылып бүтсө керек. Картасын И. Умняков изилдеп, эки жолу жарык көргөн. Бул чыгарманын автору Махмуд Хусейн уулу Муххамеддин небереси Кашгари Барсканинин өзүнүн айтуусу боюнча 1072-жылдан баштап, 1077-жазып бүткөн.

Махмуд Кашгаринин котормо сөздүгүнүн башкы редактору академик А. Акматалиевдин баш сөзүнөн үзүндүнү жана Махмуддун сөздүк жөнүндөгү өзүнүн билдирүүсүн мурдагы параграфта келтирдик. Автор түрк элдеринин оозеки чыгармачылыгына өтө кызыгып лирикалык маанайдагы ырлардан тартып, этикалык баяндарга чейинки адабий жанрларды топтоп системалап көркөм сөз каражаттарына түшүндүрмөлөрдү берүүнү максат кылган. Сөздүктө кыргыз деген сөз бир нече жолу кездешкендиктен жана поэтикалык тексттер тилдин лексикалык составын чагылдырып тургандан улам Махмуд Кашгари элибиздин арасында көбүрөөк болгонун байкоого болот.

Кыргыздар тууралуу Махмуд Кашгари өзү сөздүгүндө мындайча эскерип жазган: “хирхиз” деген бир урууга жолуктум алар таруу, күрүч, төө этинен башка ургаачы кой, эчки ж.б. этин жешет. Алардын өздөрүнчө туткан жолдору, пикирлери жана сыйынчу жайлары, бир жылда бир нече жолу майрамдары бар.

Белгилери түштүк тарапты карап намаз окушат, алардын жерлеринде жырткыч айбанаттар өтө көп” [99].

Махмуд Кашгари 1072-1084-жылдары жазган “Түрк тилдеринин сөздүгү” энциклопедиялык эмгегинде чигил, йагма, карлуг, кыргыз, огуз, тухси, уйгур, кыпчак сыяктуу түрк элдеринин тилдериндеги 7500 дөй сөз камтылып арабчага которулган. 300гө жакын макал-лакап, 200 чамалуу ыр, этнографиялык ж.б маалыматтар берилген. 1266-жылы Абу Бекр ас Сава ад-Думашка көчүргөн нускасы Стамбулда Рифат Билге 1915-1917-жылдары III тому жарыяланган. Түркчө, өзбекче, англисче, уйгурча котормолору, немецче сөздүгү басылган.

Бардык түрк тилдеринде колдонула турган негизги тамгалардын саны – он сегиз. Алар жазууда да ошол тамгаларды пайдаланышат. Ал тамгалар сөздүктөгү сөздөрдө орун алган.

“Мен бул китепти накыл сөздөр, кара сөз менен жазылган көркөм чыгармалар, макал-лакаптар, арткы тамгасы уйкашып келген ырлар, тамсилдер, мына ушулардын баарысынын үзүндүлөрү менен кооздоп сөздүктү алиппедеги алфавит тартиби боюнча түздүм. Талапкерлер, үйрөнүүчүлөр жана бул тилге ашыгып, кызыккандар керектүү сөздөрдү оңой-олтоң табышы үчүн бир нече жылдар бою аябай машакаттуу эмгектенип, бүдөмүк татаал, оор сөздөрдүн маани-маңызын ачык-айкын берип, кээ бирлеринин, түпкү маңызын түшүндүрдүм, тереңдеттим”.

“Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты” китебинин түзүүчүлөрү сөздүктө 7500дөн ашык түрк сөздөрү камтылган десе, тарыхчы Т.К.Чороев өзүнүн эмгегинде [169] “Диванда” 8375 сөз камтылган дегендигин буга чейин да белгилегенбиз. Махмуд Кашгари “Дивану Лугат-ит түрк - Түрк тилдеринин сөздүгүнүн” 1-томун которгондор жана баш сөзүн жазгандар – “сөздүк түрк дүйнөсүнүн дүйнөлүк илим казынасына кошкон улуу мурасы. Түрк элдеринин тили менен адабиятын салыштырып изилдеп, түзүп чыккан XКылымдагы алгачкы энциклопедиялык эмгек болуп саналаарын белгилешкен. Бул котормо жөнүндө академик А.Акматалиев, жазуучулар Ө.Даникеев, К.Акматов,

Б.Жакиевдер өз пикирлерин айтышкан. Сөздүк жөнүндө айтылгандар киргизилген жок. Тек гана китеп тууралуу кыскача маалымат бердик.

Махмуддун туулган жери жөнүндө окумуштуулар ар кандай жоромолдошот. М.Ш.Үлкүташыр, А.Н.Кононов “Махмуд атасы Хесейн Барскандан Кашкарга көчүп келгенде туулган болсо керек” дешсе, Г. Мусабаева эч бир тарыхый маалыматка таянбастан Иле дарыясынын өрөөнүндө туулган дейт. Ал эми С.Ө.Өмүрзаков, Ө.К.Караев Махмуддун туулган жери Ысык-Көлдүн бою дешет. О.Прицакка терең ызаат менен рахматын билдиришкен Р.Данкофф жана Ж.Келли Махмуддун төрөлгөн жери катары анын атасы бийлеген Барскан калаасын белгилешет. А.Б. Халидов болсо “Ал-Барскан” ысымын ыйгарган.

Т.К. Чороев өзүнүн “Махмуд ибн хусейн аль-Кашгари жана анын түркий тилдер сөз жыйнагы” аттуу эмгегинде [169] Махмуддун туулган жери катары Барсканды көрсөтөт. “Элдик мурастын философиясы” аттуу 2003-жылкы китепте өмүр баяны тууралуу төмөнкүдөй маалыматтар орун алган:

“Түрк тилдери жалпы дүйнөлүк маданияттын өнүгүшүнө өздөрүнүн чыгармалары аркылуу чоң салым кошушкан орто кылымдагы Жусуп Хас Хажиб Баласагын жана Махмуд Кашкари өңдүү алдыңкы көз караштагы ойчулдар менен сыймыктана алат. Окумуштуу, ойчул Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ат түрк” эмгеги, руханий маданияттын баалуу эстелиги катары кеңири белгилүү. Махмуд Кашкари өзүнүн “түркий тилдер сөз жыйнагында” өзүнүн устаты Хусейн ибн Хадан тууралуу терең урматтоо менен жылуу сөздөрдү айткан”.

Махмуд Кашгаринин өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу маалыматтар өтө сейрек кездешет. Улуу ойчул Кашкардагы Опол районуна караштуу Азык айылында туулган. Опол Кашкар шаарынан 45 км алыстыкта жайгашкан. 1126-жылы 9 жашында атасы каза болгон. Ал Ополдо диний мектепте окуган. Жаш кезинде орто жана жогорку билимди Кашкар шаарындагы ошол кезде кеңири белгилүү болгон “Медресе Хамияд” жана “Медресе Сажейден” алган. Жогорку окуу жайда Махмуд философия, логика, түрк тилдеринин грамматикасы,

адабият, укук таануу, тарых, география, астрономия, медицина, ж.б. предметтерди терең үйрөнгөн.

Ал араб жана перс тилдерин өздөштүрүп, аларды өз тилиндей эле билген. Жогорку чиндеги ханзааданын үй-бүлөсүнөн чыккан өз доорунун башка өспүрүмдөрү сыяктуу эле Махмуд ат чабуу, жаа тартуу, топ аркылуу таймаш өндүү аскердик спорттун түрлөрү менен машыккандыктан, ден соолугу чың болгон. Жакындатып алганда 29 жаш курагында Махмуд Кашкар шаарын таштап кетүүгө аргасыз болгон жана кыйла убакыттар бою чет жактарда жүргөн. Бул Караханиддердин борборундагы бийликти алмаштыруу үчүн болгон кандуу күрөштөргө, окуяларга байланышып кетет. Ал Багдат шаарына келип узак убакыттар бою жашап, медреседе мударис болуп иштеген жана көптөгөн таланттуу студенттерди тарбиялаган.

Кашкари караханиддердин борборуна 60 жыл өткөндөн кийин тактап айтканда 89 жашында кайтып келген. Каркари Ополдогу өзү түзгөн медреседе жыл бою өмүрүнүн акырына чейин иштеген. Окумуштуунун сөөгү коюлган жерде анын күмбөзү курулган жана аны “ардактуу устаттын күмбөзү” деп аташат. Кашкари “Диван лугат-ит түрк” эмгегинин үстүндө көп жылдар бою иштеген. Окумуштуулардын белгилөөлөрүнө караганда ал он беш жыл бою материал чогулткан. Ал түрк тилинде сүйлөгөн уруулар жашаган далай аймактарды кыдырган. Автор: “Дивандын” үстүндө иштөөнү 1072-жылы 25-январда баштап, 1084-жылы 10-февралда аяктаган [99].

“Окумуштуу өзүнүн гениалдуу эмгегин он эки жылдын ичинде төрт жолу кайра редакциялап чыккан. Махмуд “Сөздүктүн” үстүнөн иштегенге дейре “Түрк тилдеринин синтаксисинин кымбат баалуу китеби” деген эмгегин жазган, тилекке каршы, автордун бул эмгеги дайынсыз жоголуп кеткен. Ал түркий тилдүү элдердин тарых алдында жашоо-тиричилиги дүйнөлүк маданиятынын өсшүнө алардын кошкон салымдары менен арабдарды тааныштырууга аракеттенген. Анын негизги максаты - бай тилдик материалдарга таянып түрк элдеринин руханий маданиятынын спецификалык өзгөчөлүктөрүн, анын ичинде алардын экономикасын, саясатын, илимий билимдерин, техниканын,

искусство жана адабияттын жетишкендиктерин, алардын элдик философиялык, этикалык жана эстетикалык дүйнө кабылдоолорун, традицияларын, үрп-адат, каад-салтын, диний ишенимдерин ж.б. ачып көрсөтүү болгон.

“Дивандын” өз мезгилинин адамдарын таанып билүү деңгээлин сөздөрдө, түшүнүктөрдө жана категорияларда чагылдырган. Окумуштуунун эмгегинде 7500 ашуун сөздөр, терминдер анализге алынып, 249 куплеттен ашуун ырлар, 290 макал-лакап колдонот. Келечек муундарга өткөрүп берүүгө аракеттенген. Махмуд борбордук Азиянын толук картасын колдонот. Ал жердин ар формасында экендиги тууралуу концепцияны сунуштайт” [99;100].

Кыргыз лексикографиясы жана кыргыз тилинин сөздүктөрүнүн тарыхы тууралуу биздин изилдөөбүздүн учурунда бир нечелеген сөздүктөр менен иштөөгө туура келди. Кайсы гана түрк тилине тиешелүү сөздүктөрдү албайлы, көп сөздөр, терминдер, кептер жана башка тилдик материалдарда кыргыз сөздөрү эң негизги сөздөр болуп саналаарына ынандык десек болот. Аны тактап билүү үчүн төмөндөгү адабияттарды карасаңыздар ошондо сиздер да ишенет болушуңузда керек. Алар:

- Вельяминов-Зернов «Абушка» аттуу «Чагатай» тилинин антонимдик сөздүгү, 1868-ж
- «Советская тюркология» М.: 1972
- Будагов Л.З., “Түрк-татар сөздүгү” (1809-1871)

“Байыркы түрк сөздүгү” , 1 том (А-В) [38]. Байыркы түрк сөздүгү 20000 сөз, туруктуу сөз айкалышын, энчилүү аттарды, география этностук аталыштарды камтыйт. БТС – бул акыркы 80 жыл ичинде ар кандай түрк тилдүү эстеликтерде сакталган лексиканын жыйындысы. Көп сандаган өлкөлөрдө басылып чыккан, VII-XIII кк. таандык.

Байыркы түрк сөздүгүнүн байыркы кыргыз тилине түздөн түз тиешеси бар. Анткени, кыргыз тилине «сөздүк» которулгандан кийин сөздүктүн материалдарын карап көргөнүбүздө 60-70% сөздөр кыргыз тилинин байыркы лексикалык катмарында дал келип жатат [38].

▪ И.А.Батманов “Язык енисейских памятников древнетюркской письменности” Ф.:1959 [31]

▪ С.Е.Малов “Памятников древнетюркской письменности” М-Л.,1951. [96]

▪ Ибраимов К “Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков” Автореферат канд. диссерт. М.:1975. [62] ж.б.

Бул эмгектерде, сөздөрдү, сүйлөмдөрдү айрым-айрым алып, мисал катары айтышып, ой жорушуп, сөздөрдү калькалоо жолу менен которушкан же транскрипциялашкан (транскрипция - атайын илимий муктаждыктардан улам белгилүү алфавиттин негизинде түзүлгөн жасалма жазуу системасы).

Биздин жеке пикирибиз боюнча, байыркыдан калган сөздөрдү, сүйлөмдөрдү жана башка түп уңгу сөздөрдү ылгап алгандан кийин куранды, уланды мүчөлөр жалганып жасалган сөздөрдү жана синоним, омоним, антоним сөздөрдү ажыратып алып, ал сөздөр кыргыз тилине кайсы тилден киргенин этимологиялык изилдөө жүргүзүп, кыргыздын накта эне тилин ылгап, тандап чыгаруу максатка ылайык келмек.

Мисалы, “түрк этимологиясындагы “түптүү эл” деген түшүнүк Балкан жарым аралынын тегерегиндеги кыргыздарды туюндурат” Ахмет Яссавинин “Девонду химат”, “Экиметтүү сөздөрдүн жыйнагы” , “Хикмет” аттуу чыгармалары кыргыз арасында кеңири таралган. Кожо Акмат ир.ар. (хоже Ахмед) 12-кылымдагы чыгаан акын. Адабияттагы, тарыхтагы аты Ахмед Ясовий. «Хикмет»си деп атачу экен.Кадимки эле Арслан баба (Арслан баб)нын Түркстанга келгенин, аны менен жолукканын да жазат. Анын мүрзөсүнүн үстүнө, эки кылым өткөндөн кийин атактуу Амир Темир 1397-жылы укмуштуу күмбөз салдырган [71]. Далил катары көңүл буруңуз. Арабдар лексикография маселеси боюнча да бир топ жетишкендиктерге ээ болушкан. Араб тилчи-окумуштуулары эне тилинин сөздүктөрүн түзүүдө өтө чоң эмгек сиңирген.

Мисалы, арабдын Фирузабади деген окумуштуусу 60 томдон турган сөздүк түзгөн (кээ бир булактарда бул сөздүк 100 томдон турган деген маалымат бар) 2017-жылы жарыка чыккан. Байыркы түрк сөздүгү.1том [38]. Ал сөздүктө сөздөрдүн диалектилик бөтөнчөлүктөрү көрсөтүлбөгөн. “Акыл”

даанышмандык “парасат”, “керемет”, “философия”, “медицина”, илимине тиешелүү болгон үгүт, кеңештер деп да түшүндүрүлөт. Азыркы түркологдор “даанышмандык”, “дааналык”, “парасаттуулук” дешет. “Экимет” жогорудага сөздөрдүн семантикалык эволюциясынын натыйжасында пайда болгон термин катары бул сөз түркология илиминин тарыхында “аталар сөзү”, “бабалар сөзү”, “даанышмандар сөзү”, “учкул сөздөр”, “афоризмдер”, “накыл, акыл сөздөр” маанисин тастыктайт.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө бул сөз кездешпейт. Ал эми К.К.Юдахиндин [178;179] “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” “экимет” ар. мудрость. “экимент” кеп, “мудрое слова” деп берилсе, профессор Х.Карасаев өзүнүн эмгегинде [70] бул сөздүн үч маанисин аныктаган – экмет -икмет ар.кылым: 1) даанышман, билимдүү; 2) өтмө мааниси - сырдуу, керектүү; 3) Кожо Ахмет Ясовийдин [71] чыгармасынын аты [70].

Х.Карасаевдин бир катар сөздүктөрүндө [69;70] “Хикмат Наамэ”, “Экимет наамэ” терминдери тарыхый кылымдарды өз ичине алган, ошондой эле азыркы турмуштагы сөз байланыштарды да өз ичине алган “даанышман”, “үгүт”, “насыят”, “экимет” сөздөрдү чогултуп жазган кат, китеп деген маанини билдирет. “Хикмат наамэ” байыркы сөз катары Махмуд ибн аль-Хейин ибн Мухаммед Махмуд аль-Кашгари түзгөн “Түрк тилдеринин сөздүгүнөн” [99] кийин В.В.Радловдун [136;137] эмгегинен да орун алса керек.

Немец элинин окумуштуусу Фридрих Вильгельмдин 1898-жылкы түрк элдеринин тилдерине арналган эмгегин толук окуп кыргыз, кара кыргыз сөздөрүн бөлүп алуу максатын көздөдүк. Анткени окумуштуу түрк тилдерин, андагы диалектилерди кошо изилдегендиги, көптөгөн тилдерди өз ичине камтыгандыгы менен айырмаланат. Изилдөө мезгилинде бул эмгектен башка да В.В.Радловдун “Образцы народной литературы северных тюркских племен” [136] аттуу эмгегин да карап чыгууга туура келди. В.В.Радловдун эмгектери [136;137] боюнча кыргыз тилинде изилдөөлөр бар же жок экендигин айтуу кыйын, бирок ошентсе да, “В.В.Радлов жана кыргыз тили” деген эмгек жаралса, нукура байыркы кыргыздын тилине, андагы көөнө, төл сөздөрүнө

жан кирбейт беле деген ой-тилекти айткыбыз келет. Балким, келечекте бул да ишке ашаар.

Ali.kir ai-калак (tei) Teleutischer dialect

ai kir телеутское нарчье

aik (v) [kir. Kkir., =aiык]

aikai [kir., =ai ai] военный клик, при нападении [137].

Буларды мисал катары көрсөттүк. Байыркы ай аттары да казылган. Көп сөздөрдү терип алып, таблицага түшүрдүк. Ai – калак телеуттардын диалектиси катары көрсөтүлөт. Кыргыздарда колуна ысык нерсени кармап алганда, чочуганда ai – калак айтылат. Кыргыз жана кара кыргыз сөздөр көп. Жогоруда айтылгандай башка тилге өткөндөрү бар. Муну иликтеп, жиликтесе болот.

Окумуштуу В.В.Радлов [136;137] кыргыз тилин, анын лексикографиясын изилдөө менен “Манас” эпосун алгачкылардан болуп басмадан чыгаргандыгы белгилүү. Байыртадан бери эле түрк тилин изилдөөчүлөр кыргыз тилинен кыйгач өтүшкөн эмес. Кыргыз тили башка тилдер менен эле бирдей даражада изилденилип келген. Араб окумуштуулары да сөзсүз кайрылса керек. Араб архивдерин аңтарып, ага кызыккан кыргыз аалымдарынан азырынча жок болсо керек, албетте. Биз бала кезде (анда 15 жашта элем андан бери 67жыл өттү) байыркы Яр шаарынын калдыктарынын четине арабча жазуудагы жазмаларды, китептерди тапкан элек. Ошондо Алмакун аттуу молдо “Мажму ат таварихте” “Манас” айтылат, “Мажму ат таварих” тарыхый жыйнак” деп айткан эле. Ошондо газетага жазып жиберген элек. Китепти албай калыптырбыз. Ал жазмалар, китептер эң эски болчу. “Алар куран китептери эмес деген эле” Алмакун аттуу молдо. Бир нускасы жүрдү эле чет өлкөдөн келген бирөө көрүп, мен жокто неберемден алып кетиптир.

Бир кол жазманы (араб жазуусунда) 1964-жылы Х.Карасаевге берсем “Ш.Жапаров деген ономастика боюнча изилдеп жүрөт. Байыркы киши аттары керек экен, ошондон аласың, академияга деле өткөрөбүз” деген. Быйыл Ш.Жапаровдон сураштырсам “андай жок” дептир. Академиянын кол жазмалар бөлүмүнөн караштырса болчудай. Кыскасы, кыргыздар илим-билимге маани

берчү эмес экенбиз. Ал эми илгери кыргыздарда сөздүк пайдаланмак тургай, орустар келгенде татарлар, башкырлар, казактар тилмечтик кылышкан. Кыргыздын ошол алгачкы тилмечтери жөнүндө кыргыз тарыхында бир ооз сөз жок.

Кадимки Т.Касымбековдун “Кел-кел” романындагы Курманжан Датка энебиз айткандай [75.202-б.], сөз эркиндиги жок адилетсиз далай замандар өткөн. Кыргыз элинин кыйла кылымды басып өткөн жолунда нечендеген жазма тилдик-маданий мурастары өрттөнүп жок болду. Бир чети өзүбүздүн ыкшоолугубуздан Ысык-Көлдөгү Думанада, Ала-Башта таш бетиндеги жазуулар ушул күнгө чейин окулбай турат. Таш бетиндеги жазуулардын сүрөттөрүн, курста окуп калган аял сүрөттөрдү көрүп калып, “менин жолдошум ушуларды изилдейт бериңизчи” деп сураганынан (Б.М. Юнусалиев агайга) бир топ сүрөттү бергем. Буларды эскергенимдин себеби кыргыздар кээде илим-билимге, жазуу-сызууга маани бербей өкүттө калабызбы деген ой келет. Х.Карасаев [68-71] да Б.М.Юнусалиев [181-182] да, К.К.Юдахин [178-180] да үчөө тең кыргыз тилинин сөз байлыгын, лексикографиясын, диалектологиясын, сөздүктөрүн калыптандырууда, кыргыз тилинин сөздүк байлыгын окутуу-үйрөтүүдө опол тоодой эмгек өтөгөн залкар окумуштуулар катары эсте калды.

Лексикография гректин «leksikon» - сөздүк жана «grafia» - жазам деген сөзүнөн алынып, сөздөрдү жыйнап, кагазга түшүрүп, алфавиттик тартипте сөздүк түзүү деген маанини туюндуруп турат. Лексикографиянын изилдөө объектиси сөздүктөр, алардын түрлөрү, типтери жана жасалуу принциптери болуп саналып, сөздүктөр тилди теориялык жана практикалык жактан изилдөөгө жардам берет. Түрк тилдерин изилдеген окумуштуулар байыртан бери эле кыргыз тилине кайрылышканын жогоруда айтып өттүк. Махмуд Кашгари, В.В.Радловдор атайын эмгектерин арнаса, түрк тилине анын ичинде кыргыз тилине дүйнө окумуштуулары да кайрылып, изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Атап айтсак, окумуштуу С.Е.Малов өзүнүн “Байыркы түрк жазма эстеликтери” [96.21-б.] аттуу сөздүгүндө бул же тигил сөздөрдүн кайсы тилге таандык экендигин так, даана көрсөткөндүгү менен өзгөчөлөнөт.

“Окуу куралы катарында ар түрдүү типтеги сөздүктөрдү түзүү да ошондой зарыл эле. Ошондуктан кыска мөөнөттүн ичинде ар-түрдүү типтеги сөздүктөрдү түзүү милдетин иш жүзүнө ашыруу керек болду. Ар бир тилде түзүлгөн сөздүктөрдүн өзүнчө саясий, маданий мааниси жанан тарыхы болот. Ар башка типтеги сөздүктүн алдына ар башка илимий жана практикалык милдеттер коюлгандыктан, сөздүктүн түрлөрү (же типтери) көп” экендигин өз учурунда окумуштуу К.К.Сартбаев белгилеп айткан [143.22-б.]. Окумуштуу төмөнкүдөй сөздүктөрдүн түрлөрү даярдалышы зарылдыгын айткан. Алар:

Түшүндүрмө сөздүк
Идиомалык сөздүк
Тарыхый сөздүк
Этимологиялык сөздүк
Салыштырма сөздүк [143.22-б.].

Биз бул тизмени дагы улантып төмөнкүдөй кошумчалайт элек. Алар:

Тематикалык сөздүк
Омонимдер сөздүгү
Синонимдер сөздүгү
Антонимдер сөздүгү
Фразеологиялык сөздүк
Кесиптик терминдердин сөздүгү

Көп тилдүүлүккө үйрөтүүчү сөздүктөр, мисалы, кыргызча-орусча-англисче, кыргызча-орусча-кытайча, кыргызча-орусча-япончо, кыргызча-орусча-түркчө сөздүк ж.б. Ар бир илимдин тармагындагы терминдер боюнча сөздүктөр, мисалы, медициналык, экономикалык, юридикалык, лингвистикалык, геологиялык, математикалык ж.б.

Окумуштуу К.К. Юдахин 1926-жылдардан баштап, кыргыз сөздөрүн жыйнап баштаган. Кыргыз элинин өз ара сүйлөшүүсүнөн, ырлардан, жомоктордон, аңгемелешүүдөн кептерди ылгап жазып, топтой берген. Бул тууралуу окумуштуу Х. Карасаев “Юдахин кыргыз сөздөрүн жыйнап жүргөн кезде, Ысык-Көлгө ээрчитип барып, боз үйдүн бүт турпатын көрүп, ар бир буюмду жазып чыкчу. Кептерди үйдө отуруп алып ойлоп, эстеп жазууга мүмкүн эмес эле, мисалы, “туурдук, үзүк, кылдырооч, кырчоо, төтөгө, сызма,

кереге чалгыч, жел боо, жабык баш, ак этек, терме, терме боо көптөгөн кептерди карылар менен сүйлөшүп отуруп эле кагаз бетине түшүрүүчү” [72] деп, эскерген.

Кыргызстанда сөздүк түзүү жумушун алгач К.К.Юдахин баштаган деген түшүнүк, албетте, аң-сезимибизге сиңип калганы менен ага чейин эле сөздүктөр түзүлгөндүгү тууралуу кийинчерээк кеп кылабыз. Ошентсе да, алгачкы саамалык сөздүк катары К.К.Юдахиндин 1940-жылы жарык көргөн 25000 ашуун сөздү камтыган “Кыргызча-орусча сөздүгү” болуп калды. К.К.Юдахин өзү бул тууралуу “.. в 1928-году , когда я собирал материалы для словаря в Иссык-Кульской котловине, мне приходилось писать в юрте, лежа на животе, вечером при копилке шайтан чырак” [178;179] деп эскерген.

Кыргызча кепти байытууда К.К.Юдахиндин бул сөздүгү тарыхый сөздүк катары жалпы эле түркология илимине чоң салым кошкон. Х.Карасаев, Б.М.Юнусалиев сыяктуу эле К.К.Юдахин да кыргыз тилинин лексикографиясына негиз салуучу катары анын сөздүктөрү бүгүнкү күнгө чейин студент жаштардын кыргызча кебин байытууда зор кызмат аткарып келет.

Андан бери К.К.Юдахиндин [178-180], Х.Карасаевдин [68-71] сөздүктөрүн негиз кылып алуу менен бир катар сөздүктөр түзүлүп, окутулуп келет. Алардын бири катары окумуштуу, методист В.И. Мусаеванын сөздүк түзүү жаатында бир катар эмгектерин [116-118] китепканадан таап чыгып, сөздүктөрдүн тизмесине киргиздик. Профессор В.И.Мусаеванын тынбай изденип, кандай мээнет менен эмгектенгенин өмүр бою көрүп-билим, күбө болгондуктан окумуштуу катары так, туура багытка бурган ушундай чыныгы окумуштуулар көп болсо деген ой-тилекти айткыбыз келет. Кыргыз билим берүү академиясында мындан 35 жыл мурда эле кыргыз тил, адабиятынан окуу программаларын, 7-11-класстар үчүн “Кыргыз тили” окуу китептерин, 2-4-класстар үчүн “Адеп” окуу китептерин, бала бакчаларга карата “Алиппеге кадам” окуу китептерин иштеп чыгып, алардын баары туруктуу окуу китеби катары бир нече жылдар бою орто мектептерде окутулуп келет. Биз да

мугалимдик кесибибизде ушул методист, окумуштуу эжейибиздин окуу-куралдары, окуу-методикалык колдонмолору менен сабак өтүп келдик. Учурда В.И.Мусаева студенттерге лекцияларды окуп, практикалык сабактарды өткөрүп, таалим-тарбиялык окутуу иштерин аткарып, ошондой эле, магистрант, аспиранттарды даярдап турган мезгили.

Кыргызда жазуу 1924-жылы “Эркин-Тоо” газетасы жарыкка чыккан соң пайда болгон деп айтылып келгени менен араб алфавитинде болсо да, кыргызча китептер совет өлкөсү пайда болгонго чейин эле жазылып, басылып келгендигин акыйкаттык үчүн айтып коюшубуз абзел. Мисалга алсак, Махмуд Кашгаринин [99] “Түрк тилдеринин сөздүгү” 1072-1074-жылдарда жазылса, В.В.Радловдун [136,137] “Түрк тилдеринен жасалуу жолу” 1893-жылы Санкт-Петербургда жарык көргөн.

Изилдөөбүздө мурунку параграфтагы сөздүктөрдүн түзүлүү, калыптануу тарыхын, алардын түрлөрү, типтерин андан ары тереңдетип иликтөө максатында көптөгөн сөздүктөрдү жана лексикография, лексикология боюнча илимий сөздүктөрдү издегенибизде аларды табуу иши кыйынчылыктарды жараткандыгын айтып коюшубуз керек. Кыргыз тилинде жарык көргөн эмгектердин эч бирөөндө да ал сөздүктөр тууралуу маалыматтарды табуу кыйын болду. Ал түгүл, Улуттук Илимдер академиясынын китепканасынан, А. Осмонов атындагы улуттук китепкананын архивдеринен да издедик, бирок тилекке каршы, дагы бир ирет кайталап айталык, табууга эч мүмкүн болбоду. Мисалга алсак биз “Русский-киргизский и киргизско-русский словарь” аттуу 1883-жылы жарык көргөн И. Букин түзгөн сөздүктү издедик эле. Бул сөздүк В.В.Радловдун 1892-жылы чыккан сөздүгүнөн тогуз жыл мурда жарык көрүп жатса, Х. Карасаев менен И.А.Батмановдун “Кыргызча орусча- кыргызча сөздүгү” (Казан шаары, 1938-ж.) менен салыштырганда И.Букиндин сөздүгү бул сөздүктөн 55 жыл мурда жарык көрүп отурат.

Х. Карасаевдин сөздүгүн тилчи-окумуштуу И.Абдувалиев [8] “эң алгачкы сөздүк” деп атаган. Мурдагы сөздүктөр тууралуу маалыматтар жок болгондуктан улам Х. Карасаев менен И.А.Батмановдун “Кыргызча-орусча-

кыргызча сөздүгү” И. Букиндин сөздүгүнөн элүү беш жылдан кийин жарыкка чыгып отурат. И.Букиндин аталган сөздүгү жөнүндө маалыматты казак окумуштуусу А.Н. Нурмаханованын 1982-жылы жарык көргөн “Kazirgi kazak tili” аттуу китебинен [128.68-б.] таап, окудук. Андан бери 36 жылдан ашуун убакыт өткөнү менен кыргыз окумуштууларында бул сөздүк тууралуу эч маалыматтар жокко эсе. И.Букиндин 1883-жылы басылган “Русско-киргизский и кыргызко- русский словарь” аттуу сөздүгүнүн котормосу табылган латын тамгасы менен орусча жазылган китеп тууралуу айрым маалыматтар бар экендигин иликтедик. Ошондой эле, Т. Бокиндин 1913-жылы “Русско-киргизский словарь” жана “Кыргызко- русский словарь” аттуу сөздүгү жарык көргөн. Бул сөздүккө 104 жыл болуптур.

Демек, Х.Карасаев менен И.А. Батмановдордун сөздүгүнөн 25 жыл мурда жарыкка чыкса, анда, И. Букиндин сөздүгү андан элүү беш жыл мурда жазылган. К.К. Юдахин, Шүкүров, Х.Карасаевдердин 1944-жылкы “Русско-киргизский словарь” аттуу сөздүгү 61 жылдан кийин, К.К.Юдахиндин 1940-жылы чыккан “Кыргызко-русский словари” 57 жылдан кийин чыккан. К.К. Юдахиндин “Орусча-кыргызча сөздүгү” 1957-жылы 74 жылдан кийин, “Кыргызча-орусча сөздүгү” 1965-жылы чыккан 1-томдугу 82 жылдан кийин жарык көргөн. 1985-жылы 2-томдугу 102 жылдан кийин басылган. Армян окумуштуусу Лазар Закирович Будаковдун “Түрк-Татар” диалектилеринин араб-фарс тилдеринен көп колдонулган сөздөр киргизилген жана орус тилине которулган сөздүгү 1869-жылы “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” деген аталышта жарык көргөн. Бул сөздүктү убагында В.В.Радлов пайдаланган экен. Кыргызча кепти байытууда алгачкы кыргыз сөздүктөрү камтылган И.Букиндин, Т.Бокиндин, Л.З.Будаговдун сөздүктөрүн К.К.Юдахин билгенби же билбегенби же эскергиси келбегенби? Бул, албетте, белгисиз бойдон кала бермекчи. Биз тек гана изилдөө темабызга байланыштуу жогорудагыдай факты-материалдар иштөөгө туура келгендигин белгилемекчибиз.

Ал эми Т. Бокиндин 1913-жылкы “Русско-Киргизский” словарь” жана “Кыргызско- русский словарь” аттуу сөздүгүнө чейин эле Махмуд Кашгаринин 1072-1077-жылдары жазган “Түркий тилдеринин сөз жыйнагы”, В.В.Радловдун “Түрк тилдеринин сөздүгү” 1893-жылы жарыкка чыккан. Булардан мурда жана кийин көптөгөн сөздүктөр басылган. Т. Бокиндин сөздүгү Х.Карасаев менен К.Батмановдун “Кыргызча-орусча сөздүгүнөн” 25 жыл мурда, К. К. Юдахиндин 25000ден ашуун сөздү камтыган 1940-жылкы “Кыргызча-орусча сөздүгү” 27жыл мурда, 1944-жылкы 984беттен туруп, 40 миңден ашуун сөздү камтыган К.К.Юдахиндин сөздүгүнөн 31жылдан кийин жарыкка келген. Жогорудагы Ишмехмед Букиндин, Т. Бокиндин [38] сөздүктөрү жөнүндө эскерүүдө булар тууралуу сөз болгон эмес. К.К. Юдахин, В. В. Радлов, Е. Д. Поливанов, Яншансин, Д.Шүкүров Д.Ш. Карасаевдер эмне үчүн бул сөздүктөр жөнүндө пикир айтып же эскерип да коюшпагандыгы, эгерде, кабарлары бар болсо, жазган эмгектеринде эскеришпейт беле деген мыйзамдуу суроо туулат. Казак окумуштуусу Нурмаханова Азиза [128] 1982-жылы эле И.Букин менен Т.Бокиндерди өз эмгегинде жазып атса Ш.Жапаров менен Т.Сыдыковалар 2012-жылы И.Букинди газетадан окуп таң калып атса, анда Т.Бокин тууралуу кеп кылыштын деле зарылдыгы жок сыяктанат.

Москва, Ленинград, Уфа, Алматада басылып чыккан китептерди эске албастан 1924-жылы 7-ноябрда “ Эркин-Тоо” гезити чыкканда эле кыргыз жазмасы пайда болду деген пикирлер орун алып келди. Туркиядагы Анкара Университетинин профессору Гүлзура Жумакунованын 1883-жылы жарыкка чыккан китеп жөнүндөгү макаласын (M. BukinKirgiz soziuyu taskent) кыргыз маданиятына эмгек сиңирген ишмер, акын Б. Чотурова кыргызчага которуп, “Кыргыз-Туусу” газетасынын 2009-жылдын 10-февралдагы №10 санына жарыялаган. Ушул макала жөнүндө айтсак Жапаров Шералы, Сыдыкова Толгонай айткандай сөздүктүн түп нускасы эмес экен. Түшүнүктүү болуш үчүн макаланын урунттуу жерлерин беребиз. «XIXкылымда Ишмехмед (Эшмамбет болушу мүмкүн) аттуу кыргыз жигити даярдаган “Кыргыз сөздүгү” Түркиядан

табылды деп айтышат. Этюддар (жарыяланбаган адабияттар) бөлүмүндө сакталганына караганда Туркияда басылбаганы белгилүү”.

Ишмехмед - Эшманбет Бука уулу [65] тарабынан жазылган сөздүк 1883-жылы Ташкенде басылган. Башкы адистин (котормочу да болушу мүмкүн) айтуусуна караганда, сөздүктөн араб жана орус тамгалары менен транскрипция жасалган экен. Мисалы, “дикокаменные киргизы” деген термини “тик аска кыргыздары” деп которулган. 1-ден, автор, балким, казакча, кыргызчадан башка тилде “Казань” диалектисинде сүйлөгөн киши болушу мүмкүн; 2-ден, орус тамгалары менен жазган автор бул тамгаларды жазганда ката кетирген болуусу да керек. Мындан улам, түп нуска орусча жазылып, транскрипцияга араб тилинде которулган болуу керек деген пикирге келебиз. Башкы адистин аты-жөнү берилген эмес. “Е, Д, Н, А” белгилери гана болбосо, эч кандай дата коюлган эмес.

Кол жазманын 3-4-беттеринде В.В.Радловдун [136] “Түрк калктарынын элдик адабиятынын үлгүлөрүнөн” алынып кошумчаланган “казакча, кыргызча тексттер” 6-бетте кыргызча менен казакчаны салыштырган сүйлөмдөр, 7-бетте кыргызча бир канча сөздүн ар түрдүү түрк тилиндеги, мисалы, түркчө, казакча, тувача, алтайча, якутча, чувашча, чагатайча, уйгурча айтылыштары, ал эми 8-бетте кошумча тексттерде кезиккен сөздөрдүн котормолору берилген. Сөздүктү басмага даярдаган киши түрк тилдери тууралуу кеңири маалыматы бар, орусча жакшы билген бир тюрколог экен деген пикир жаратат.

Сөздүктүн авторунун баш сөзүндө “назарыңыздарга сунуп турган, кыргыз сөздүгү “Пермь шаарындагы орто жана Түркстан мугалимдер окуу жайында окуп жүргөн кезимде сабактан тышкаркы учурларда жазган эмгегим. Илимий бир баага татый албас. Кыргыз тилине тиешелүү сөздөрдүн системалык түрдө топтолушунун алгачкы аракети жана тажрыйбасы. Кыргыз тилине тиешелүү бир сөздүктүн жоктугу муну даярдашыма түрткү болду. Түркстан мугалимдер окуу жайынын 4-курсунун студенттерине. Ишмехмет Букин 9.11.1882-ж. Ташкент” деп жазылган (жогорудагы биз сөз кылган И.Букин болушу мүмкүн). Автордун кыргыз же казак болушу пикирин күмөндүү кылган бир катар

жагдайлар бар. Өзү Пермдеги студент болсо, анда, кыргызча жазма булактар, кыргыз-казак чөйрөсү болгону маалым. Башка улуттан болсо ошончо материалды жыйнап бир-эки жылда сөздүк кылып даярдоого жетишиши күмөндүү. Башка улут өкүлүнүн күчтүү илимий даярдыгы, тажрыйбасы болушу керек. Ташкенде басылышы автордун Орто Азиялык болушуна ыктымал берчү жагдай. Сөздүк латын алфавитин негиз катары алынып жазылган [65]. Автордун жарыялаганына ал кезде он жылдан ашып калган. Л.З.Будаговдун сөздүгүнөн [39] кабары болуп-болбогону белгисиз. Л.З.Будаговдун сөздүгү 1869-жылы жарыкка чыккан. Түрк тили курумунун (түрк тил комитети) түркчө котормосунун качан, ким тарабынан жасалганы тууралуу эч маалымат жок. Латын ариби түркияда басылбагандыктан сөз котормочу жөнүндө болуп жатат.

Дагы бир белгисиз эмгек орус окумуштуусу Н.Созонтовко [151] таандык. Н.Созонтовдун бул эмгеги “Кыргыз тилинин грамматикасы боюнча жазмалар” деген наам менен Ташкенттен 1912-жылы басылып чыккан. Венгер окумуштуусу Г. Алмаши. “Болжол менен кара кыргыздардын арасында сегиз айча болдум” дейт. Г. Алмаши Кыргызстанга алгач ирет 1900-жылы келген. Г. Алмашинин бул жылдагы эмгеги «Кара кыргыздардын тилдик жазмаларынан» деген тема менен венгер тилинде «Келети Цемле» журналына 1901-жылы Будапешт шаарында басылып чыккан. Окумуштуу бул эмгегинде негизинен кыргыз тили менен казак тилин салыштырып, андагы окшоштуктарды, кээ бир өзгөчөлүктөрдү эң бай мисалдар, салыштыруулар менен баяндаган. Ошону менен бирге окумуштуу казак жана кыргыз тилдериндеги сөздөрдүн грамматикалык гана жактарына көңүл бурбастан, алардын лексикалык жактарына да көп байкоо жүргүзгөн. Мисалы:

“Баян-Көлдүн башын каптайт туман,
Тоо башынын мүдүрүлүп басат зорго кунан,
Сүйгөнүмдүн үнүн сагынып жүргөнүмдө,
Кайдан чыккан тааныш үн сыбызгыган”.

Дагы бир окумуштуу А.Лекон 1921-1914-жылдарда турган экспедициясынын курамында Кыргызстандагы Терек деген кыштакка келет. А.

Лекон 1929-жылы немец тилинде «Чыгыш Азия жазмалары» деген журналга Берлин жана Лейпциг басмасынан «Орус Түркстанынын Терек посёлкасындагы кара-кыргыздын килемчилик өнөрчүлүгү» деген наам менен бастырат. Окумуштуу бир килемди алып, аны ченеп жалпы мүнөздөмө берген.

Кыргыз эли жөнүндө бай материалдар чет элдин басылмаларында кездешкендигин учуратууга болот. Жогорудагы үч белгисиз эмгек азыр Ленинграддагы Азия элдеринин институтунда сакталуу турат. Аларды дагы толук кандуу изилдөөгө алуу, албетте, келечектин иши. “Белгисиз али жарыяланбаган эмгектерди жарыялоо жана аларды пайдалануу ишине көңүлдүн бурулушу - бүгүнкү күндөгү илимде мааниси чоң” экендигин Т. Назаралиев белгилейт.

Л.З. Будаговдун «Түрк-татар диалектилеринен араб, фарс тилдеринен жыш колдонулган сөздөр киргизилген жана орус тилине которулган салыштырмалуу сөздүгү» [39] К.К.Юдахиндин 1940-жылдагы “Кыргызча-орусча сөздүгү” жана биз жогоруда атын атап өткөн авторлордун эмгектери биригип келип, жалпы түркология илимине чоң салым кошкон деп эсептейбиз. Кыргыз тилинин сөздүктөрүнө, лексикографиясына негиз салып, ошондон улам, кыргыз тилинде бир катар сөздүктөр пайда болгондугу белгилүү.

Илимдердин түрдүү тармактары боюнча бир нечелеген терминологиялык сөздүктөр чыгарылган. Алардын баарын тизмелеген жокпуз. Тек гана сөздүктөрдү түзүүчүлөр жана алардын айрым эмгектерин төмөндө келтирдик:

Ш. Жапаров “Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы” 2017-жыл. [59]

Грушников Г.А. Орфографический словарь. М.: “Просвещение” 1983. 80 б/ [43].

Финансы-экономикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Б.2007.

Сейдакматов, Жапаров. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү 1973-жыл. [147].

Э.Ш. Абдулина, К.К. Бакаева, Дж.А.Омукеева. Русско-киргизский и киргизско-русский словарь-минимум школьника для I-III классов киргизской школы [157].

Л.А. Чешко Орфографический словарь. М. 1953-жыл [171].

Лепшин О. Д. Лоховин А.Б. [91] Немецко-Русский Русско-Немецкий словарь 1986г.;

Дене тарбия жана спорт боюнча орусча-кыргызча сөздүк 2015-жыл [46];

Мындан башка да ар бир кесип боюнча, илимдин түрлүү тармактары боюнча терминдердин сөздүктөрү бар. Окумуштуу Б.Орузбаева [130;131] сөздүктөргө төмөндөгүдөй түшүндүрмө берген:

Сөздүк 1. Бир тилдеги сөздөрдү алфавит тартибинде жыйынтыктаган жыйнак. 2. Тилдин сөздүк составы лексика;

Диалектилик сөздүк. 1. бир диалектидеги сөздөрдүн сөздүгү. 2. Бир диалектидеги сөздөрдүн түшүндүрмөлүү сөздүгү.

Чет тилдерден кирген сөздөрдүн сөздүгү - чет тилдерден кирген сөздөргө түшүндүрмө берилип жыйынтыкталган сөздүк;

Тарыхый сөздүк - сөздөрдүн илгери кандай жыйынтык, маани жана грамматикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгондугу тууралуу маалымат берүүчү атайын сөздүк;

Орфографиялык сөздүк - сөздөрдү жазуу эрежелерине ылайык тизмектеп берүүчү сөздүк;

Котормо сөздүк - бир тилдеги сөздөр экинчи тилге которулуп берилген сөздүк. Мындай сөздүктөр эки же андан да көп тилдер боюнча болушу мүмкүн;

Синонимдердин сөздүгү - маанилеш сөздөр жөнүндө түшүнүк берет;

Атайын сөздүк - илимдин ар кайсы тармагында атайын мааниде колдонулуучу терминдерди тизмектеп, аларга түшүнүк берет;

Түшүндүрмө сөздүк - белгилүү бир тилдеги сөздөргө окшош эле тилде лексико-грамматикалык мүнөздөмө же түшүнүк берүүчү сөздүк;

Терминологиялык сөздүк - техниканын ар кайсы тармагындагы терминдерге түшүнүк берет;

Басым сөздүгү - бир тилдеги сөздөргө мүнөздүү болгон басымды белгилеп көрсөтөт [130;131].

Биз буларга дагы кошумча төмөндөгү түрлөрүн сунуштаар элек. Алар:

- ✓ Орфоэпиялык,
- ✓ Этимологиялык ,
- ✓ Жалпы типтеги,
- ✓ Татаал сөздөрдүн ,
- ✓ Неологизмдер ,
- ✓ Грамматикалык ,
- ✓ Фразеологиялык ,
- ✓ Сөздүк-маалымдама
- ✓ Орфографиялык ,
- ✓ Сөз жасоочулук
- ✓ Морфемалык ж.б.

Сөздүктөрдүн типтери тууралуу алгачкы ирет маалыматты орус тили боюнча окумуштуу лексиколог Л.В.Щерба [175] “Опыт общей теории лексикографии” аттуу эмгегинде жазып чыккан. Л.В.Щерба [175] орус тилин байыта турган орчундуу сөздүктөрдүн төмөнкүдөй классификациясын сунуштаган:

- Толковый словарь живого великорусского языка (Даль) 200 000 сөз;
 - Сводный словарь современной русской лексики 170 000 сөз;
 - Русский орфографический словарь (Лопатин) 200 000 сөз;
 - Словообразовательный словарь русского языка (Тихонов) 145 000 сөз;
 - Словарь современного русского литературного языка (большой академический словарь) 120 000 сөз;
 - Большой толковый словарь русского языка (Кузнецов) 130 000 сөз;
 - Современный толковый словарь русского языка, в 3-х томах (Ефремова) 160 000 сөз;
 - Большой русский словарь-справочник синонимов (Тришин) 500 000 сөз
- жана 2 млн синонимдик айкалыштары менен

Изилдөө учурунда кээ бир сөздүктөрдү карасак, бир катар мүчүлүштүктөрдү байкадык. Мисалга алсак, 1985-жылы Советтик кыргыз энциклопедиясынын баш редакциясынан жарык көргөн “Кыргызча-орусча сөздүктүн” 1-томун [179.5-16-бб.] карасак, “О построении словаря условные

сокращения” деген жерде кыргызча варианты, ар бир тамга боюнча беттери, мазмуну берилбегендиктен, изилдөөгө оорчулук жаратты. Акыркы басмакана жөнүндө билдирүү да которулбаган. Түзүүчүлөрдүн жана редакторлордун аты, атасынын аты же чоң атасынын аты да толук берилген эмес. Кыскартып айтканда, окуу китептериби, илимий адабиятбы, газета-журналдабы, котормо китептердеби автордун аты жөнү кыскартылбай толук берилиши абзел. Анткени, аларды студент жаштар окуп-үйрөнүшү керек. Колдонулган адабияттар да көрсөтүлбөгөн.

Мисалы, жаран. 1. Ир. Редко (встречается только с киргизким аффиксом мн.ч.) жарандар друзья другу: өз кылганым жарандар, ар кез байкап билбеймин. Стих-я, друзья, никогда не ведаю, что творю. Жарандардын көөнү үчүн чтоб доставить приятное друзьями.

2.-жаран- II подготвиться, изготвиться: ач арстандай жаланып, эки жагын каранып. Фольк. как голодный лев, по сторонам осматривался.

3. Жарма Пюжн. Могильная яма (жаран менен жарманын эч жакындыгы жок. Жарма түштүк кыргызстанда гана колдонулат дейт. Ал туура эмес, түндүктө жарма - максым деп колдонулаары анык ж.б.

А.М. Наралиев М.К.Саралиевдин жетекчилиги алдында жамаат тарабынан түзүлүп, 2015-жылы жарык көргөн «Дене тарбия жана спорт боюнча орусча-кыргызча сөздүктө» [46] “абалак-бита для альчиков размером 2-3 см. толщиной, длиной 6-9 см, сделанная из рога горного архара” деп, түшүндүрүлгөн. Бул К.К.Юдахиндин таасири болсо керек. Себеби, К.К.Юдахин кыргыз тилинин сөздөрүнө белги койгон эмес. “Абалак-абалак кирг – деп, анан түшүндүрмөсү жазылуусу керек эле. Аркардын эле эмес кулжанын, бугунун, маралдын, эчкинин, текенин, буканын, өгүздүн ж.б мүйүздөрүнөн жасашкан. Ал эми К.К. Юдахиндин » [180] 1957-жылы жарык көргөн «Орусча-кыргызча сөздүгүнөн» студенттердин кыргызча кебин байыта турган кыргыз тилиндеги сөздөрдү терип алып, өзүнчө картотекага түшүрүп чыктык. Аларды өзүнчө педагогика адистигиндеги студенттер үчүн сөздүк окуу куралы, китепче катары чыгаруу оюбузда турат. Бир мисал айтсак, “бүркүт” сөзүн фонетикалык

жактан бузуп “беркут” - муж. род. деп көрсөткөн. Бардык кыргыз сөздөрүнө роддорун жазып, жогоруда айткандай «кирг» белгиси коюлган эмес. К.К.Юдахиндин сөздүктөрүндө бир да кыргыз тилчи редактору, техникалык редактору, жок эле дегенде корректорлору катары кирбегендигин да белгилеп кетебиз.

Жөлөк 1. Опора, подпорка, поддержка, помощь. “К.К.Юдахин кыргыз сөздөрүн башка элдик кылып койду” деген Х. Карасаевдин да бекеринен чыкпаса керек деген ой келет. Х.Карасаев 1944-жылкы сөздүктүн авторлошу болгон. Кийин кеңешчи (консультант) деп, 1957-жылкы, 1965-1985-жылдардагы сөздүктөрдү түзүүдө Х.Карасаевдин кирбей калгандыгы да белгилүү.

Байыртан колдонулуп келген бир катар кыргыз тилинин сөздөрү эмнегедир араб, фарс, иран, моңгол ж.б. тилдерге оодарылып кеткендиги да өкүнүчтүү. Х. Карасаевге «эл душманы» деген жалаа жабылып, көп жылдар куугунтукта болгон. Ошол мезгилде кошоматчылар “сөздүктөрдүн редакторлорунун бири кыргыз өкүлү болсун” дегенге жарабагандыгына баш чайкайсың. Окуу куралы катарында ар кыл сөздүктөрдү түзүү да ошондой зарыл эле. Ошондуктан кыска мөөнөттүн ичинде ар түрдүү типтеги сөздүктөрдү түзүү милдетин ишке ашыруу керек болду. Ар бир тилде түзүлгөн сөздүктөрдүн өзүнчө саясий-маданий мааниси даана тарыхы болот. Ар башка типтеги сөздүктүн алдына ар башка илимий жана практикалык милдеттер коюлгандыктан, сөздүктүн ар кыл типтеги түрлөрү бар.

Л.З.Будаговдун “Түрк-татар диалектилеринин ногой, фарс тилдеринен жыш колдонулган сөздөр киргизилип, орус тилинде колдонулган салыштырма сөздүгү” [39] жөнүндө 1883-жылы Ташкенттен жарык көргөн М. Bukin “Kirgiz soziugu” эмгегинде айтылган.

Ишмехмед - Эшманбет Бука уулунун сөздүгүнүн али күнчө түп нускасы табылбаганын, бул сөздүктүн котормосу латын алфавитинде жана орусча коштолуу менен кол жазма түрүндөгү машинкага басылган нускасы Түркиядагы Ангара университетинин китепканасынын этюддар

(жарыяланбаган адабияттар) бөлүмүндө орун алгандыгы тууралуу маалыматты да жогоруда көрсөттүк.

В.В.Радловдун, К.Юдахин, Х.Карасаев, Д.Шүкүров, С.Яншансиндердин сөздүктөрүнөн кийин сөздүк түзүү иши жандана баштаган. Сөздүктөрдүн түрлөрү пайда болгон. Азыркы учурда кыргыз лексикографиясынын тарыхын жана изилденишин жазууга мезгил жетти. Биздин өмүрүм жетеби же жетпейби айтыш кыйын... Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытуу максатында кыргыз лексикографиясынын тарыхынан маанилүү маалымат берүү, жаштардын илим-билимге, кыргыздын улуттук тили болгон эне тилине болгон көз карашын өзгөртүп, азыркы убакыт үчүн мааниси бар эки-үч жана көп тилдүү сөздүктөрдү түзүү иштери алдыда турат. Студенттерди эне тилинин базасында көп тил билүүгө шыктандыруу, жөндөмүн арттыруу иштери алдыда. Юнеско XXIкылымды полиглогдордун – көп тил билгендердин доору катары жарыялагандыгына байданыштуу дүйнө тилдеринин жана маданияттарынын биринчи эл аралык фестивалы ушул жылдын 21-22-апрелинде Х.Карасаев атындагы БГУда болуп өттү. И. Арабаев атындагы КМУнун, Чыгыш таануу жана эл аралык мамилелер факультетинин 2-курсунун студенти Маратова Мерианна кыргыз, орус, казак, англис, корей тилдерин мыкты билүү менен корей тили боюнча 1-орунду жеңип алган.

Студенттерге сөздөрдүн которулушундагы айрым өзгөчөлүктөрдү үйрөтүү абзел. Мисалы:

Толстая кишка - жоон ичеги. Сөзмө-сөз которулганда кыргыздар мөөн дешет.

Колбаса (чучук), казы - колбаса из брюшного и ребреного жира. Карта-отварная требуха, чучук- конская колбаса деп койгон. Колбаса кыргызда болгон эмес. Колбаса арык эттен жасалгандыктан, чучук деп айтууга болбойт. Себеби чучук жылкынын казысынан жасалып, кыртыш эт кошо болот.

Кумыс – кымыз, кумыс – целебный напиток. Метатеза аркылуу орус тилине кирген. Метатеза - бир сөз ичинде тыбыштардын жаңыланып алмашып айтылышы “ы” тыбышы “у” же “з” тыбышы “с”. Мындай сөздөр К.К.

Юдахиндин 1975-жылы Москва шаарынан басылып чыккан “Русско-кыргызкий словарь” сөздүгүндө жыш кездешет. Аталган сөздүктөн орус тилине кирген кыргыз сөздөрүн терип, жыйнап, алар боюнча атайын картотекалар түзүлдү жана диссертациянын тиркемесине киргизилди.

К.К.Юдахиндин башка сөздүктөрүндө [178;179]. кыргыз тилинин бир катар сөздөрү кирбей калган. Алар:

ымыр, тобурчак, күбөк, көмүркөй, үркүт, тогон, мара, малакай, чапан, мөкү, бөйдөөй, алабайрак, кымкап, көкүл, жаман ооз, тузак, төтө, шайбырлаты, чекери, төтөгө, кылдырооч, манат, лекин, каштай, бозум, карал, сээр, жүйөөчүнүн, фарыз, жагни, куур, шамын, атала, чанач, кабын, ноода, талдыргач, жекей, жувар, ноколдуу, тул, күңү өнтө, кызыр, туйгун, боточук, кумга доду, кара баатыр, жекендей, даек, өбүлгө, аса таяк, шүйшүн, чааракер д.у.с

Кийинки сөздүк түзүүчүлөр, сөзсүз түрдө, кайсы гана сөздүк болбосун К.К.Юдахиндин сөздүктөрүн [178-180]. негиз кылып алышаары белгилүү. Ага каршылык жок. Бирок өздөрү да кыргыз сөздөрүн жыйноого аракет жасашса жакшы болмок. Кыргыз тилинин сөздөрүн, терминдерин, кептерин жыйноочу атайын илимий-методикалык экспедициялар уюштурулуп, жер-жерлерде, айыл аймактарында иш алып барышса, анда, кыргыз тилиндеги күндөлүк пайдаланган сөздөр жоголбой, өз өмүрүн улап, сакталып калмак.

Айрым сөздүктөрдө сөздөрдүн мааниси өтө эле майдаланып кеткен Мисалы, *президент* – эл башчысы, ажо, падыша, хан. Бул түшүнүктөр тээ байыркы доордон мураска калган. Азыр мектеп уюмдарына чейин президент деп атап алдык. Сөздү айта берсе болот бирок аны кабал алуу, түшүнүү кандай? Мындай сөзгө *академияны* да кошсок болот. Совет доорунда *секретарь* эң жогорку түшүнүктү билдирүүчү. Сөздөрдүн түпкү маңызын, этимологиясын чечмелеп, колдонулуучу терминдердин тизмесин аныктап, өкмөт тарабынан расмий түрдө бекитилүүгө тийиш. Бул сөздөрдү жыйноо, барктоо, коргоо бул - кыргыз тилине, эне тилине карата сый-урматыбызды туюндуруп турат.

Кыргыз тилинин сөздүк составындагы кыргызча кепти байытууда залакасын тийгизип жаткан маселелер барган сайын арбып баратат. Заманбап дейбизби XXI кылымдын 10-20-жылдарында ислам динине таандык араб, фарсы сөздөрү көп учурап жатат. Бул багытта айрым бир сөздүктөр да түзүлүп сунушталууда. Ал туурабы же туура эмеспи этимологиясын аныктабай эле кабыл алуудабыз. Мисалы кыргыздын “адал” деген сөзү турса эмне үчүн “халал” дешибиз керек? Ордо калаабыздын бардык жерине “халал” деп бадырайта жазып, илип коюп жатышат. “Халал” деген сөз биздин сөз байлыгыбызга туура келбегендигин бир нече ирет аларга барып да айттык. Менин 16 жаш курагымда 86 жаштагы Асирдин молдо “арабдын сөзү курулай жаттап алып маанисине түшүнбөй эле кыргыз сөзүнө кошуп алып, шарият деп айта беребиз” деген эле. Андан бери 67 жыл өттү. Азыркыдай кыргызда дин өнүгө элек болчу. Түшүнбөгөн сөздү сөздүккө да кошуп зарылдыгы жок. М: көпкө чейин *маслехат* кургандыгы болуп отурат. Жукан *үйүттү* көрүшпөйт. Мындагы *маслехат* үйүттү деген сөздөргө түшүнбөйбүз. Маанисин билүү үчүн сөздүккө кайрылабыз. Сөздүктөр түзүлүү тарыхынан жогоруда айтып өттүк. Сөздүктөрдүн типтери алардын аткаруу мелдеттери жөнүндө илимпоздордун айткандарын изилдөө менен бекемдедик.

Сөздүктөрдөн кыскача кепти байытуудагы ролу жөнүндө да айтылды. Сүйлөгөндү сүйсөң – укканды үйрөн, сүйлөгөндөн сүйлөбөгөн жакшыраак деген учкул сөздөр айтылгандай сүйлөш үчүн көп нерсени уга билиш, биздин дүйнө таанымыбызды кеңейтет. Жогоруда дин сөздөрүн мисалга албадыкпы? Маулана Мухаммад Юсуф Кандехлеви сөздөрүн мисалга алалы. Бул кептерден, лексикалык, грамматикалык жактан түзүлүштөрүн, маани-маңызын ачып бере алган жокпуз. Бул кептер кыргыз тилине исламдын таасири менен кирип жатат. Ислам адабияттарынын кыргызча котормосунда жыш кездешип жатканы менен кыргыз адабий тилине сиңет деп айта албайбыз. Себеби адабий тил деген жалпы массага жеткиликтүүлүгү, өзүнө тиешелүү норма-эрежелери менен айырмаланып турат. Мурда диний сөздөр Т.Сыдыкбековдун, К.Жантөшевдин, М.Элебаевдин ж.б чыгармаларында аз-аздан жолукчу. Аны

изилдеген окумуштуулар жок. Эсеби алынган эмес совет доорунда жазуучу, окумуштуулар интеллигенция, кудай деп айтуудан коркушчу.

Юсуф Кандехлевинин сөздүгүнө көңүл бурунuz. Камила таййиба, зикир, Икром, муслим, даават, таблик, рохматуллохи, алейхи , мадда, зил, луху, курбанчылык, парздары, Алла, Мавлана, Рохматуллохи алейхи, лаа иллаха иллолох калимасынын адабияттарынын хадис, саллоллоху алейхи ваа саллам, айт, мавалина, зулкаъда, райберейиль. Жогорудагы сөздөрү булардын маани – маңызын түшүнбөй эле сөздүк фондубузга киргизип, сөзүбүз байып атат деген маашырланабыз. Бул кептер кыргыздын накта төл сөзүн сүрүп чыгарып атпайбы. Осмон уулу Алмамбет даярдаган сүйүктүү пайгамбарыбыз Мухамед салаллаху алейхивассаламдын өмүр баяны. –Б. 2013-ж 647 б.

Имам Мухйи-д-дин Абу Занария Бин Шариф Ан Навави (өмүрү: 631-676-хижр, (1233-1277жж). Момундардын бакчасы. Которгон: Садык Гавай. Даярдаган: Сайид Баюми. - Б.2010.1063 б.нускасы 10000 даана жогорку китептерди жана дагы арабчадан которулуп жаткан башка китептерди илимий жактан изилдөө. Араб-кыргыз, кыргыз-араб сөздүктөрүн түзүү. Ислам маданияты, ислам окуусу кыргыз эли үчүн, жашоосунда канчалык деңгээлде экендигин студент жаштар андап билүүсү зарыл. Түшүнүксүз сөздөрдү зорлоп киргизүү кыргыз тилин кыйратуунун өнүмдүү жолу. Ислам динине этияттык менен сын көз менен мамиле жасашыбыз керек.

Ал турмак ХХI кылымдын башталышынан бери арабча киши аттары коюлууда. Кыргыз элине ислам дини жайылтылган мезгилди эске салат. Бул эмне байыркы доордун кайра жандануусубу? Дин адамды ишендиргендей тиги дүйнөгө жакындашуубу? Адам акылы жете элек нерселерди, адамдарга жок нерсенин касиеттери катары көрсөтүүгө аракеттенишип, адамзатты ошону менен динге киргизип, динди сактап калууга аракеттенишет. М: Бермуд үч бурчтугу, НЛО, жаратылыштын ар түрдүү кырсыктары, агын суулардын арыктарды жеп жатышы, адамдар жаратылыш экологияны өз колдору менен бузушууда.

Анткени арыктардын боюндагы жапайы өсүмдүктөр: тикен, ала бата, чычырканак, чекенди, шилби, долоно, жапайы алма-өрүк, жылгын, камыш, чийлерди малга жедирип кыйып жок кылдык. Ошонун кесепетинен арыктардын нугу бузулууда. Ошол үчүн жер көчкүлөр пайда болууда. Себеби адамдар жаратылышты жакырлантып талкалап жатышат. Мисалы, совет доорунда эске салсак колхоз, совхоз, илим, космос деген аттар бар эле да. Наристеге ат коюуда ошол учурда окуяны кошуп жиберүү салты болгон. Араб тилинен кирген сөздөрдүн маанисин тактоо үчүн 2015-жылы жарык көргөн Т.Сапаров менен Н.Кочкорбаевалардын [139]. кыргызча-арабча, арабча-кыргызча сөздүгүн пайдалануу керек. Ономастика боюнча арабча аттар толук киргизилген эмес.

Кыргызча кепти байытууда буга чейин эле залакасын тийгизип келген маселе бул – адам аттарын айтылышы угулушу боюнча жазып алышса, кээде ондоп-түзөп алышат. Мисалы: Абдрахман, Шайлдабекова, Роза-Лина, Бек-Айым, Рысбаев, Рыскелди, Омур, Омурбай, Омуралиев, Юнусалиев, Юсуп Жакупов ж.б.

Абдрахман эмес Абдыракман - “ы” тыбышы түшүп калды

Шайлдабекова эмес Шайылдабекова - “ы” тыбышы түшүп калды

Рысбаев эмес Ырысбаев - “ы” тыбышы түшүп калды

Рыскелди эмес Ырыскелди кыргызча ырыс, ырыс-кешик, ырыс-таалай

Омур эмес Өмүр – “ө” тамгасы “о” го өтүп кеткен

Омурбай эмес Өмүрбай - “ү” тамгасы “у” га өтүп кеткен

Омуралиев эмес Өмүралиев - “ө” тамгасы “о” го өтүп кеткен

Юсуп эмес Жусуп – “ж” тамгасынын ордуна “ю” тамгасы ж.б.

Розалина, Бегайым болуп жазуу керек эле да. “Ю” тыбышы “ж” тыбышынын ордуна колдонулган: орус тилинен кирген тамга “ю” пайдаланылып, Жусуп – Юсуп болуп калган. Рысбаев эмес, Ырысбаев, Рыскелди эмес Омуралиев эмес, Өмүралиев дегени нукура кыргызча болуп жатпайбы. Кээде “Умуралиев” деп, тескери мааниде да айтылат. Жакубов эмес Жакыпов деш керек эле да. Ы тамгасы У тамгасы менен берилип калган.

Мындай сөздөр өтө эле көп. Бул аталыш боюнча алар күбөлүк, аттестат, диплом алышып, өмүр бою туура эмес аталышы кала берет.

Бул боюнча атайын изилдөөлөр жүргүзүп, сөздүктөрдү түзүүдө өзгөчө орфографиялык сөздүктө айрыкча басым жасаганда булардын лексикалык, грамматикалык маани-маңызы ачылат. Бир тамганы ой келди колдонуп, кыргыз кебин байыта албайбыз, тескерисинче, кыргыз сөздүгүн бузуп алабыз. Айрым сөздөр өз алдынча жеке турганда эч мааниге ээ эмес. М: “соң” деген сөз дал ушул формада туруп кандайдыр бир суроого жооп бере албайт, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт. Бирок, кай бирде аффикстердин “сонку”, “соңунан” деген сыяктуу формалардан турат да толук маанилүү сөздөрдүн катарына кирет [45]. Улуттун же элдин карамагындагы бардык сөздөрдүн жыйындысы ал тилдин сөздүк составын түзөөрү бизге белгилүү. Бирок сөздүк состав өзүнчө турганда тил боло албайт. Ал тил үчүн курулуш материалы болуп гана эсептелет жана качан грамматиканын карамагына түшкөндө эң зор мааниге ээ болот. Анткени, грамматика өз эрежелерине ылайыктап сөздөрдү өзгөртүп сүйлөм ичинде да сөздөрдү бири-бири менен байланыштырып келет да тилге ирээттүү маанилүү мүнөз берет деп окуткан бизди советтик тил илими.

Натыйжада, тилибиздин сөздүк составы байыйт. Лексикалык бир түшүнүктү билдирет да, алардын берген мааниси грамматикалык ар кандай кошумча маанилер менен байланыштырып, жаңы сөздөрдү пайда кылат. Сөздүктөгү сөздөр жеке турганда маани да бербей калышы мүмкүн. Качан гана грамматиканын ички мыйзамдары колдонулганда толук кандуу түшүнүктүү, ойду ачык-даана түшүндүргөн сөзгө айланат. Тилдин сөздүк составы, мүчөлөрү же болбосо айкашуу жолу менен жаңы мааниде колдонулушу маанини дифференцияланышы аркылуу да толуктап турат [86. 17-б.].

Лексикограмматикалык жактан сөздөрдүн түзүлүшүнүн ар түрдүүлүгүн сөздүктөр көрсөтөт. Тил илиминдеги сөздөрдүн тарыхый этимологиясын билгенден кийин гана сөздөрдү түзүүгө киришүү керек. Анткени ат атоочтордун көбүнүн этимологиясы белгисиз дейт окумуштуу С.Кудайбергенов

[86.17-б.]. Кандай жазсам туура болоор экен деген учурда биз жазуу эрежелерине жана орфографиялык сөздүктөргө кайрылбай коё албайбыз [14.6-б.]. Жазууда катасыз жазуу үчүн орфографиялык сөздүктү сөзсүз жетекчиликке алуу керек. Андай болгон күндө да орфографиялык сөздүктө да каталар болушу мүмкүн. Жогорку авторлор ошол эле китебинде Карасаевдин 1966-жылы басылып чыккан “Орфографиялык сөздүгүнүн” кемчиликтерин өздөрүнүн эмгектеринде [86.13-16-бб.] көрсөтүшкөн. Сөздүктөрдүн ар кыл түрлөрүн студенттерге ырааттуу окутуп-үйрөтүү керек. Баарыбыз эле орфографиялык эрежелерди толук, жатка биле албайбыз. Даниялык жомокчу Г.Х.Андерсен тубаса сабатсыз болуп, өмүр бою ката жазган, А.Эйнштейн, Леонорда да Винчи, Агата Кристи да өмүр бою ката жазышкан экен. Демек, азыркы билим берүүнүн гумандуулук принцибине ылайык, айрым учурда жазуудан жыш ката кетирген окуучудан же болбосо студенттен улуу инсан чыгаарына ишенүү менен бирге эле сөздөрдү туура сүйлөөсүнө багытташыбыз керек.

Студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүктөр менен иштөөдө кыргыз тилинин грамматикалык категориялары тилге ырааттуу маанилүү мүнөз берип, адамдын ой пикирин материалдык тил калыбына салууга мүмкүнчүлүк берүүчү грамматикалык каражаттар экендигин эске алуубуз абзел [86.114-б.].

Кыргыз тилинин лексикасы менен фразеологиясы кыргыз тилинин сөздүк байлыгынын курулушунун негизги базасы, анткени сөз болбосо эч бир тилде ой толук берилбейт. Тилдеги сөздөр болсо өз кезегинде тыбыш аркылуу түзүлөт. Ошентип кыргыз тилинин сөздүк байлыгынын курулушунда фонетикадан баштап, лексикага чейин чечүүчү мааниге ээ [12;13; 14].

3.3. Кыргызча кепти байытууда сөздүктөрдүн ролу, маани-маңызы жана алардын лексикалык, грамматикалык жактан түзүлүштөрү

Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүктөрдүн ролу өтө таасирдүү. Азыркы учурда барган сайын сөздүктөрдүн зарылдыгы сезилип жатат. Буга чейин анчалык мааниге ээ эмес эле. Сөздүктөргө башка эмгектер сыяктуу эле татыктуу орду эмдигиче аныкталбай

келет. Бат эле даяр боло калгандай сезилгени менен абдан оор, кылдаттыкты талап кылып, убакытты жей турган жумуш – бул сөздүк түзүү иши. Сөздүктөр сабакта дидактикалык материал катары колдонулганы менен анын маани-маңызы, ролу өтө жогору, Эгерде, мисалы, окутуучу же студент окуу процессинде бир эле сөздүн маанисин же котормосун өз учурунда таппай калышса, анда бүткүл сабак үзгүлтүккө учурашы мүмкүн. Ошондой эле студенттер менен окутуучунун ортосундагы бири-бирине карата болгон ишеними да азаят.

Жалпысынан алып караганда сөздүктөрдүн лексикалык жана грамматикалык жактан түзүлүштөрүндө ырааттуулук, системалуулук сезилип турат. Академик А.Акматалиевдин [18] жалпы редакциясынын астында 50000 сөздү камтыган “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн” 2 тому жарык көргөн. Кыргыз лексикографиясынын тарыхындагы өзгөчө бир баскыч, жаңы муундагы сөздүк деп атоого ылайык. “Заманбап сөздүк чыгаруу иши жан дүйнөмдү түйшөлткөн маселе болчу. Эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү качан чыгат деген сыяктуу суроолор улуттук ар-намысыма катуу тийип кетчү” - дейт А.Акматалиев [18]. Ал кыргыз тилинин “Түшүндүрмө сөздүгүн” өзүнүн патриоттук демилгеси менен түзүп чыккандыгын билдирген.

Бул сөздүктө кыргыз тилинин лексикалык составы менен семантикалык байлыгы ачылып берилген. Мурдагы түшүндүрмө сөздүктө 25000 сөз, ал эми азыркы сөздүктө 50000ден ашуун сөз камтылган. К.К. Юдахиндин эң алгачкы сөздүгү пайда болгондо “Мындай сөздүк кыргыз тилинде биринчи гана жолу түзүлгөндүктөн жана ушул убакка чейин жалпы тил илимине тиешелүү эмгектердин кыргызча котормолору жокко эсе болгондуктан, айрым кемчиликтерине көз жуумп койгон элек. Бирок орус тилине кирип калган айрым сөздөрдү К.К.Юдахин кыргыздыкы деп, мисалы, ООНду БУУ деп, атайын белги бергени дурус эле. Көптөгөн башка тилден кирген сөздөрдүн мүчөлөрүн алмаштырып, кыргыз тилинин мүчөлөрүн улап, которуп, кыргыз

тилине айландырган. Көп убакытта кыргызча сөз колдонулбай, чет тили боюнча сакталган. Мисалы:

автоген/ный-ая, ое автоген/дик “ный” – “дик” болуп өзгөргөн;

диалектолог / ичейский –ая, ое диалектолог / ия – га диалектологиялык

Мындай мисалдар жыш кездешкендиктен бул боюнча атайын изилдөө жүргүзүү зарыл деп эсептейбиз. Кийинки сөздүк түзүүчүлөр, албетте, К.К. Юдахиндин жолун жолдоп, ошол бойдон түзө беришкен. Ал гана эмес “мыяр” деген сөз бир да сөздүккө кирбей калган. Совет бийлигинин жылдарында түзүлгөн К.К.Юдахиндин [178-180]. жана Х. Карасаев [68-71] түзгөн сөздүктөр да түркологиялык илимде айрыкча орунду ээлейт. “Настоящий кыргызский-русский словарь является доступным русскоязычному читателю справочником по киргизской лексике. Словарь нужен переводчику, киргизский язык нужен только для практическики и преподавателям киргизской школы и ВУЗов и исследователям киргизского языка и тюркологии широкого профиля” [179;180] деп академик К.К.Юдахин өзү жогорудагыларды моюнга алган.

Биз ар дайым студенттерге кыргызча кепти байытуудагы сөздүктөрдүн ролун, маани-маңызын өтүүдө “сөздүктүн мазмунун түзүп турган тил бул - дайыма үзгүлтүксүз өнүгүү абалында болоорун, кеп сөз аркылуу берилген ой-пикир, адамдардын бири-бирине айткан сүйлөгөн сөздөрүндө диалог, монологдорунда чагылдырылаарын айтып-окутуп келебиз.

“Кыргыз элинин үрп-адаты , салты, кулк-мүнөзү, ички дүйнөсү , тарыхы, маданияты, чарбачылыгы жөнүндө бай материалдарды камтыган энциклопедиялык мүнөзгө ээ сөздүктүн” [178;179] зарылдыгы айтылып келген. Кыргыз лексикографиясын жогорку баскычка көтөрө турган бул көйгөй бүгүн да жаралып отурат. Ырас, кыргыз лексикографиясы тармагында ар кыл сөздүктөр түзүлүүдө. Бирок аларды окуу жайларда, мамлекеттик мекемелерде, котормолордо практикалык түрдө ырааттуу, туура, так колдонуп жатабызбы? Бул тууралуу ар убак студенттер менен баарлашып, алардын ар кыл ой-пикирлерин угуп келдик. Суроолор туулат. Медицинада кыргыз тили колдонулабы? Көчөлөрдөгү көрнөктөрдө кыргыз тили так, даана жазылабы?

Айрым сөздүктөрдө мазмуну, канча сөз камтылганы, саны жазылбаган К.К. Юдахиндин “Русско-кыргызский словарьн” эсепке албаганда.

Э.Абдулдаев менен Д.Исаевдин “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” [13] “а” тамгасында гана 267 сөз чет тилден кирген сөздөр. Кээ бир тилдик кубулуштар айрым тилдерге мүнөздүү болсо кээ бир тилдерге мүнөздүү эмес, мисалы, артикль, род, чередование агглютинативдик тилдердин катарына кирген кыргыз тили үчүн, кыргызча сүйлөө үчүн мүнөздүү эмес. Жөндөлүш классификациялары да орус жана кыргыз тилдеринде бирдей эместиги белгилүү. Сөздүктөрдү түзүүдө мындай кубулуштун көбүнчө кайсы тилге мүнөздүү экендиги эске алынып, ага байланыштуу зарылчылыгына мүмкүн болушуна жараша мисалдар ошол тилдерден алынуусу шарт. Кыргызча кепте, кыргыз тилинде бир эле түшүнүктү маалымдоо үчүн эки же андан көп терминдер колдонулат. Бир тилдин өкүлү өз тилинен башка экинчи бир тилде сүйлөгөндө кээ бир тыбыштарды так айта албай бузуп айтуу же сөздүн басымынан ката кетирүүсү ыктымал. Мисалы: *акцент* - ударение, *акцент-акцент* - ударение; *ударение* – басым - сөздүн составындагы бир үндүүнүн башка тыбыштарга караганда күч менен айтылышы.

Артикль - кээ бир тилдерде атоочтордон мурун айтылып, анын белгилүү бир реалдуу нерсенин аты экендиги же жалпы эле заттык белгисин жалпы аттыгын билдирүүчү кызматчы сөз же мүчө.

Немец тилинде айкын же белгилүү артикль CLER - мужской роддогу аттар менен бирге айтылат; DIE - мужской роддогу аттар менен бирге айтылат; DAS - средний роддогу аттар менен бирге айтылат; EIN - белгисиз жалпы маанидеги аттар менен бирге айтылат - деген артиклдер бар. Демек, немец тилинде артикль грамматикалык роддун да көрсөткүчү болуп эсептелет. Артикль англия, француз, венгер, албан, румын тилдери үчүн да мүнөздүү. Кээ бир тилдерде артикль өзгөрбөйт. Мисалы: англия, араб тилдердин ал эми кээ бир тилдерде немец тилинде артикль род, жөндөмө, сан боюнча өзгөрөт.

Род - бир катар тилдердеги сөздөрдүн көбүнчө жыныстык айырмачылыктын туюндурушуна карай бөлүнгөн грамматикалык жооптору,

мисалы, орус тилинде 3 род бар: 1-мужской род, 2- женский род, 3-средний род.

Чередование – алмашуу орус тилиндеги сөздүн составындагы кээ бир тыбыштардын белгилүү позицияда экинчи тыбыш менен алмашылыш кубулушу, мисалы: друг - друзья, дружеский [131].

Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүктөрдүн түрлөрү жана типтеринин ролу тууралуу буга чейин да жогоруда айтылып келди. Кыргыз тилиндеги сөздүктөрдүн классификациясы. Алар:

Фразеологиялык сөздүк - тилдеги фразеологиялык айкаштын келип чыгышынын маанисин түшүндүргөн сөздүк;

Энциклопедиялык сөздүк - айрым терминдерге түшүнүктөргө, тарыхый ири окуяларга, өлкөлөргө, географиялык аттарга, дүйнөлүк атакка ээ болгон айрым адамдарга, кубулуштарга, түшүндүрмө берген зарылдыгына жараша сүрөттөр менен жабдылган сөздүк;

Этимологиялык сөздүк - сөздүн теги, келип чыгышы боюнча маалымат берген сөздүк [130.181-182-бб.].

“Сөздүктөрдүн бөлүнүшүн биринчи жолу түзүп жаткандыктан бул толук маалымат эмес” дейт академик Б.Орузбаева 1963-жылкы өзүнүн эмгегинде [130]. К.К.Юдахин 1940-жылы жарык көргөн “Кыргызча-орусча сөздүктө” “Словарь этот я считаю первым опытом киргизской лексикографии зная, что пока никто, кроме меня, киргизской лексикой не занимается, я решил продолжить сбор материала” деген экен. “Лексика – тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы” болгондуктан тигил же бул тилдин лексикасын камтыган сөздүктөрдүн өзүнчө тилдик-маданий мааниси жана тарыхы болот. Сөздүк кыргыз тилиндеги сөздөрдүн алфавит тартибинде жайгашкан жыйындысы катары сөздүктөрдүн тематикалык түрлөрүнө карата тилдик-маалыматтык, илимий жана практикалык милдеттер коюлат. Мисалы, *орфографиялык сөздүк* кыргыз адабий тилин калыптандыруу, туура, катасыз жазуу, таза сүйлөө, сөз байлыгын өстүрүү, кыргызча кепти байытууда зор роль ойнойт. *Диалектилик сөздүк* – кыргыз тилинин диалектилериндеги сөздөрдү камтыйт [181]. Кыргыз

тилинин диалектилери боюнча эң алгачкы эмгек В.В.Радловго [137]. таандык. Азыр учурабаган “а” фонемасы, дээрлик сөз башында “ж”нын ордунда “й” келиши, В.В.Радлов “кыргыз тилинде орчундуу диалектилик айырма жок” [137] деген. Кыргыз тили Б.М.Юнусалиевдин айтуусунда [181] үч диалектини камтыйт. Алар:

- 1) түндүк диалекти - Бишкек, Ысык-Көл , Тянь-Шань областтары, Токтогул, Үч-Терек району, Талас, Син-Цянь кыргыздары;
- 2) түштүк-чыгыш диалекти - Ош, Жала-Абад областы (ичкилик кыргыздары турбаган жерлер);
- 3) түштүк-батыш диалекти - Ош областынын түштүк-батыш райондору, Өзбекстан, Тажикстан, Батыш Син-Цянь кыргыздары.

Дифтонг боюнча Талас облусу, Чаткал, Ала-Бука, Караван райондору Жалал-Абаддык саруу, кушчулар кошулат. Мукамбаев Ж., Абдулдаев Э. кыргыз тилин эки диалектиге бөлүшкөн [58].

Тарыхый сөздүк - илгерки сөздөрдүн тыбыштык, маанилик, грамматикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгондугу тууралуу маалымат берүүчү атайын сөздүк. 1981-жылы К.К.Сартбаев “мындай сөздүк республика масштабында иштеле электигин” жазган” [143.22-б.].

Эгерде, тарыхка кайрылсак, Кыргыз автономиялык облусунун Революциялык Комитетинин 1924-жылдын 20-июлундагы токтомунун негизинде 1926-жылы терминологиялык комиссия түзүлгөн. Жогоруда айтылган сөздүктөрдүн түрлөрүнөн башка 1938-жылдан 1981-жылга чейинки жарыкка чыккан терминологиялык сөздүктөрдүн саны - жетимиш бир. Ар бир тармактар боюнча терминдердин сөздүктөрү, негизинен, түзүлгөн десек болчудай. Бул сөздүктөрдүн айрымдарынан педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда керектүүсүн, албетте, пайдаландык. Мисалы, ал сөздүктөрдөгү кыргыздын көөнө, төл сөздөрү менен иш алып баруу сыяктуу иштер аткарылды.

Кыргыз тилинин сөздүктөрүндөгү терминдеринин арасынын кай бир учурда көп маанилүү терминдерди учуратууга болот. Андай терминдердин ар

бирине орус тилиндеги бир канча терминдер туура келет, *мисалы - громкость, жесткость, прочность, твердость – катуулук - бекемдик - таштай катуу.* Кыргыз тилинин сөз байлыгынан толук пайдаланып ар бирин өз алдынча сөз менен которууга толук мүмкүнчүлүк бар, *мисалы - твердость-катуулук, прочность – бекемдик, жесткость – чымырдык ж.б.*

Лексикографиянын объектисине кирген улуттук тилибиздеги сөздүктөр биз айтып кеткен көп тилдүү сөздүктөрдү чыгаруу маселесин мамлекет өзү колго алып, жер-жерлердеги жана ордо калаабыздагы жогорку окуу жайларындагы, орто окуу жайлардагы, мектептердеги китепканалардын китеп фонду жыл сайын толукталып, байып турса эне тилибизди өнүктүрүп, өстүрүү менен студенттердин кыргызча кебин байытууга чоң өбөлгө түзүлөөр эле.

Ар кыл типтеги, түрдөгү сөздүктөрдүн ар кандай тираж менен көптөгөн мезгилдерден бери жарыкка чыгышы кыргыз жаштарынын орус тилин үйрөнүүгө, орус тилинен кыргыз тилине, кыргыз тилинен орус тилине башка да тилдерге саясий-коомдук, илимий-популярдык жана көркөм-адабий чыгармаларды которууга толук мүмкүнчүлүк ачты. Кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүн нарк-насилин, каада-салтын даңазалган залкар жазуучу Ч. Айтматов “элдин түбөлүктүүлүгү – анын тилинде” дегендей, кылым карыткан кыргыз тилин улуттук маданиятты коргоп, аны сыйлап, урматтап, ыйык тутуп жүрүү ар бирибиздин ыйык парзыбыз. Мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү органдар расмий документтерин, иш кагаздарын мамлекеттик тилде кабыл алып, турмушубузда кыргызча сөздөрдү кеңири колдонуп, эне тилибиз менен сыймыктанышыбыз парз. Ал боюнча ар бир кыргыз омоктуу ойлорун айтып, кол кабыш кылып турушу керек.

“Азыркы шартта 2-3 тил билүү бул зарылдык. Бирок ал улуттук баалуулугубузда, тил байлыгын, касиетин жоготуунун эсебинен жүрбөшү керек” дейт, профессор А.Садыков. Мамлекеттик тил - кыргыз тили, расмий тили – орус тили, дүйнөлүк тилдерден англис, француз, испан, араб, кытай, корей, япон, түрк тилдерин ким жакшы өздөштүрө алса, алар кайсы өлкөдө болбосун ЖОЖдордо билим алаарына шек жок. Көп тилде билим алуу менен

көп улуттук маданияттын каада-салттарын үйрөнүп, тилдик жана маданияттар аралык байланышта башка улуттар менен ынтымакты бекемдешет.

Лексикографияда сөздүктөрдү түзүүнүн теориясы менен практикасы айкалыштыра үйрөтүлүүсү шарт. Сөздөрдү туура жазууга, туура айтууга, сөздөрдүн маанисин ачык айкын түшүнүүгө, башка тилди үйрөнүүгө көмөкчү боло турган ошол тилдин лексикасынын өнүгүшүн байкоого материалдар берет. Жогоруда академик Б.Орузбаеванын сөздүктөрдүн фразеологиялык, энциклопедиялык жана этимологиялык типтери тууралуу сунуштарын келтирип өттүк. Ушул аталган типтеги сөздүктөрдүн студенттердин кыргызча кебин байытуудагы орду өзгөчө экендиги изилдөө учурунда байкалды.

Этимологиялык сөздүктө буюмдар, заттар, окуялар, көрүнүштөр аныкталып, илимий-техникалык терминдердин тарыхы менен этимологиясы орун алып, сүрөттөр менен шөкөттөлсө *биографиялык сөздүктө* өмүр баяндар, коомдук ишмерлер, акын-жазуучулар, окумуштуулар, ойчулдардын өмүрү, эмгектери сөздөрдүн фразеологизмдердин маанилери, колдонуштары аныкталып, ар бир сөздүн лексико-грамматикалык табияты көрсөтүлөт. Бул жерде грамматика белгилүү бир сөздөрдүн өзгөрүшүн, сүйлөмдөгү сөздөрдүн өзгөрүшүнүн айкалыштарынын эрежелерин чагылдырып турат [130.184-б.].

Сөздүктөгү сөздөр - лексиканын объектиси. Сөздөрдүн түрдүү маанилери, сөз формалары, сөздүн морфологиялык жактан өзгөрүүлөрү сөздөрдү жыйноодо эске алынат. Сөздүктөрдү түзүү ыкмаларын изилдеп, үйрөтүүчү лексикологиянын бир бөлүгү лексикография экендигин башынан бери айтып келе жатабыз. Ал “тилдин лексикалык байлыгын чогултуу, алардын бардык маанилери менен ар түрдүү максаттарда жыйнап, каттап чыгуу ар кандай сөздүктөрдү жаратуу маселелерин ишке ашырып, изилдеп үйрөтөт” [8].

Адамович Е.А: “Окууда сөздүк менен иштөө жумуштары – окуучулардын активдүүлүгүн көтөрүүнүн эң артык куралы (каражаты) болот. Сөздүк менен иштөө дегенибиз – окуучунун ойлоо сезимин күчөтүү деген мааниде” – деп көрсөтөт. Демек, окуучулардын сөз байлыгын өстүрүп, кругозорун кеңейтип, ойлоо сезимин күчөтүүгө окуу ишиндеги сөздүк жумуштар эң негиздүү

экендиги бул айтылгандардан ачык байкалат. К.Д. Ушинский – эң биринчи эле сөз менен ойлоонун органикалык байланышын алган. Ошонун негизинде ар бир сөздүн конкреттүү маанисин баланын ойлоо сезимине жеткирүүнү, ал сөз кандай мааниде тургандыгын балага аныктатууну койгон.

Сөздүктөрдөгү сөздөрдүн, сүйлөмдүн грамматикалык жактары менен бирге логикалык жактары да бар. Грамматикалык жагы сүйлөмдө ой жүгүртүүнүн тышкы оозеки формасы. Ой жүгүртүү- сүйлөмдүн мазмуну, ал эми сүйлөм – ой жүгүртүүнүн айтылыш формасы. Логика боюнча ар бир ой жүгүртүү дайыма грамматикалык сүйлөм формасында айтылат. Бирок, кээ бир грамматикалык сүйлөмдөгү ой жүгүртүүнү салыштыра билүүбүз керек. Мисалы, суроолуу сүйлөмдөр.

Бир нече тилдүү сөздөр менен иштөөдө тилдердеги лексикалык сөз байлыгын түрдүү сөздүктөргө чогултуу менен билимдердин ар кыл тармагына тиешелүү болгон сөздүктөрдүн жыйындысынан улам анан сөздүктөр түзүлө баштайт. Башка тилди үйрөнүүдө лексикалык жана фразеологиялык биримдиктердин белгилүү бир минимумдарын билүү менен бирге тилдин грамматикалык түзүлүшүн өздөштүрүү керек. Аны өздөштүрүүдө сөз айкалыштары сүйлөмдү түзүүгө катышкан сөз элементтеринин системасы чоң маанини ээлейт. Ал элементтер системасына - кызматчы сөздөр, жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр, модалдык сөздөр кирет.

Сөздүктөрдү түзүү иши төмөндөгүдөй принципте, тартипте түзүлүп калыптанат.

- ✓ *Лексикалык принцип - тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы;*
- ✓ *Семантикалык принцип - сөздөрдүн мааниси - негиз;*
- ✓ *Фонетикалык же тыбыштык принцип – сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгү;*
- ✓ *Морфемалык принцип - уңгуга мүчөлөрдүн жалганышы*

Сөздүн негизинде түз маани, өтмө маани, эмоционалдык, экспрессивдүү (кошумча, өтмө, көркөмдүк, киргизүүчү маани) модалдык (сүйлөөчүнүн айтылып жаткан окуяга болгон мамилесин, ар кандай кырдаалын билдирүүчү,

ар түрдүү жардамчы сөздөрдөгү маани, мисалы: тактоо, таануу, суроо, шарт, буйрук, каалоо, ниет, күмөн) ж.б. (түшүндүрмө, котормо).

Сөздүн негизи айтуучунун тилинде кандай айтылса ошондой жазылат - орфографиялык, орфоэпиялык, диалектологиялык өзгөчөлүктөрү менен

Сөздүн негизинде мүчөлөр эске алынат - морфемалык, этимологиялык жактан.

А.А. Жапанов “Орус жана кыргыз лексикографиясы” [47] аттуу эмгегинде кыргыз лексикографиясынын теориялык маселелерин чечмелөөгө аракет жасаган. Бирок ал орус лексикографиясынын эрежелерин, мыйзамдарын толук бойдон илгертен келе жаткан адат боюнча өзгөрткөн эмес. Биз эмне үчүн кыргызча кепти байыта албай кыйналабыз? Себеби, кыргыз тилиндеги илимий иштер, окуу китептер, докладдар, иш кагаздары, макала-маалыматтар, кабарлар дээрлик орус тилинен которулуп алынгандыгында болуп жаткансыйт.

Значит, формирование компетенции киргизских школьников начинается преимущественно на этапе словарной работы в действующих учебниках киргизской школы. Требование о сематизации активизируемых лексических единиц является одним из самых важных моментов и организации такой словарной работы [172].

Кыргыздар байыртан бери географиялык жактан тоолуу аймакта жайгашкан тоолук эл болгондуктан өз алдынча эркин сүйлөгөн, өз тилинин мыйзамдарын, эрежелерин, сүйлөө ыкмаларын, кепти колдонуудагы адеп-ахлактарын сыйлаган гумандуу калк катары дүйнөгө таанымал. Убагында дагы далай эр-азаматтарыбызды баалабай, барктабай алардын алтындан да кымбат акыл-насыят кеп-сөздөрүн кагаз бетине түшүрүп калбай, көрө албастыктын айынан далай мыктылардын асыл кептери унутулуп калгандыгы өкүнүчтүү.

Кыргызча кебибизди кантип байытабыз? Бул суроону изилдөөнүн ар бир күнү ар бир студентке жолдоп отурдум. Алар бир катар көйгөйлөрдү санашат. Алар, албетте, көргөнүн, билгенин, укканын, окуганын айтып жатышат. Биз алардын пикирине кошулабыз. Ал көйгөйлөргө, мисалы, шаардыктардын сүйлөгөнүн уксаң орусча сүйлөшөт. Бул кыргыз тилин жеригендикпи? Андай

десең, кыргыз тилиндеги газет-журналдар, радио-теле көрсөтүүлөр да кээде орусча жазышат. “Комсомольская правда”, “Вечерний Бишкек”, “Работа”, “Дело” газеталарында, албетте, кыргызча бир да сөз жазылбасы белгилүү. Ал түгүл айыл жеринде билсе билбесе да орус тилин кошуп сүйлөшөт. Ордо калаабыздагы көрнөк-жарнактарчы...? Депутаттардын сүйлөгөнүчү...? ж.б.у.с. Кайсы гана тил болбосун анын ээси болгон жалпы масса, эл дал ошол тилде сүйлөгөндө, дал ошол тилди ар убак колдонгондо анан гана тил байыйт, өнүгөт, өсөт. Кыргызча кепти, сөз байлыкты сактоодо кыргыз тилине кайдыгер мамиле болуусу түк мүмкүн эместиги, мамлекет тарабынан колдоолордун болуусу айдан ачык. “Эл ичи – өнөр кенчи” дегендей эл арасынан байыркы кол жазма-китептерди, иш-кагаздарды, каттарды, эмгектерди тилдик-рухий-маданий байлыгыбызды жыйнап албагандыгыбыздан да бир топ кептерибизден айрылып калдык.

Кыргыз лексикографиясынын тарыхы эң байыркы болсо да, азыркы кыргыз тилинде аны жаңыдан гана колго алып, анын теориясы жана практикасы окутула баштады. ЖОЖдордун студенттерине анын маани-маңызын ачып берүү бул – улуттук эне тилибиздин жогорку баскычка көтөрүлүшүнө, тилдик-маданий баалуулуктарды сактоого окутуп-үйрөтүүгө, аларды өздөштүрүшүнө мүмкүнчүлүктү ачып берет.

Ар бир элдин улуттук тили ошол улуттун салт-санаасын, кулк-мүнөзүн, үрп-адатын, басып өткөн тарыхый жолун чагылдырып, аларды таанып-билүүдө рухий булак, табылгыс далил катары кызмат өтөйт. Эне тилдин педагогика багытындагы ЖОЖдордо эң негизги сабактардын бири катары окутулушу, башка предметтерди да терең өздөштүрүшүнө таасир берет. Тилди коомдук көрүнүш экендигин, коомдогу ролун, анын өнүгүшүн, кыргыз тилин жана анын өнүгүшүн туюндуруу, тилдик каражаттарды пикир алышууда туура колдонуу менен алардын логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрөт. Тилге, андагы каражаттарга сергектик мамиле жасоого, ал байлыктарды терең өздөштүрүүгө түрткү берет. Өз ойлорун так, туура айтып, ар түрдүү адабияттар менен иштөөгө үйрөтөт. Студенттерди патриоттуулуктун, интернационализмдин духунда дүйнөгө туура

көз карашта тарбиялайт. Жогорудагы белгиленгендерди, милдеттерди ишке ашырууда окутуучулардан келечектин ээлерин тарбиялоо үчүн чыгармачыл эмгекти, кажыбас кайратты, анын ичинде лингвистикалык, методикалык жана жалпы педагогикалык терең даярдыкты, ириде, өзүнүн кыргызча кеп байлыгын талап кылаары айтпаса да түшүнүктүү.

ЖОЖдордо, орто окуу жайларында “Кыргыз лексикографиясын окутуу” аттуу биз иштеп чыккан окуу программасын (программаны диссертациянын 3-главасынын 4-параграфында сунуштадык) министрликтин алдындагы комиссия тарабынан кайрадан каралып чыгып, аларга тиешелүү өзгөртүүлөр, толуктоолор, тактоолор киргизилип, жогорудагы окуу жайларга сунуш кылат деген ниеттебиз. Э.Абдулдаев менен Д.Исаевдин “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү” [13] 1969- жылдын аягында жарыкка чыкканда “Кыргызстан маданияты” гезитинин 1970-жылы 11-марттагы санында Б.Тойчубекова менен К.Сейдакматов тарабынан “Кыргыз лексикографиясындагы жаңылык” аттуу макаласын жарыялаган. Анда “кыргыз лексикографиясында биринчи жолу жарык көрүп жаткан бул сөздүк жеке гана кыргыз тили үчүн эмес, жалпы түркология үчүн да чоң салым” болоору айтылган. Бизче сөздүктө фразеологизм, иллюстратив, адабий лексика, диалектилик лексика, диалектилик-стилистикалык белги, филологиялык справочник, историзм, архаизмдер, филологиялык принциптин алкагында илимий-популярдык, семантикалык, стилдик өзгөчөлүктөрү толук камтылып, ар бир сөз түшүнүктүү тилде чечмеленген. Мисалы:

Ысык-Көл жергесинде “дан” сөзү “нан” маанисинде;

түштүк говорлордо көрпө – жууркан – төшөк;

Таласта бостек - көлдөлөң деп колдонулуп келет. Азыркы учурда башка элдин тилине муктаждык жаралды. Ал үчүн сөздүктү пайдалануу керек. Мектептерде, орто окуу жайларда, ЖОЖдордо сөздүк менен иштөө сисъемалуу түрдө жолго коюлган эместиги айкын.

Ал эми мектепте кайсы гана предметти албайлы окуучу түшүнбөгөн сөз ошол бойдон кала берет. Мисалы: Түшүндүрмө сөздүк

Амир – мусулман өлкөлөрүндөгү башкаруучулардын титулу.

Өкүмдар – бийлик ээси, башкаруучу.

Дарга – өлүм жазасына өкүм кылынган адамды асып өлтүрүү үчүн сыйыртмак байланып, жерге тикесинен орнотулган жыгач.

Зындан – күнөөкөрдү салыш үчүн атайы казылып, түбү бекемделген, оозу бекитилген ор, түрмө.

Дарымчы – оорулууну дубалоо, суу бүркүү (бетине суу чачуу) жолу менен дарылаган киши.

Падыша – бийлик башчысы, атадан балага өтүүчү кандык бийлик ээси.

Абдыкерим Муратов «Тилге мамиле» аңгемесиндеги байыркы, тарыхый, архаизм, эски сөздөргө жогоркудай түшүндүрмө сөздүк түзүп берген. Бул мисалды студенттер таанышкандан кийин түшүндүрмө сөздүк сөздүктүн сөздүгү экендигин даана сезишти [106].

Мугалим сөздүк менен иштөөнү окуучуларга үйрөтүш керек. Көпчүлүк мугалимдер өздөрү унутуп, өмүрү сөздүк көрбөгөндөрү да бар. Менин эсимде, 5-класста окуп жатканда арифметика сабагынан мугалимден “квадрат, скобка, фигуралардын кыргызчасы кандай” десем, “К.К.Юдахиндин сөздүгүнөн карап көрөйүн” деген боюнча жооп ала алган эмесмин. Ошондуктан студенттердин кыргызча сөз байлыгын өстүрүү иши мектепке чейин үй-бүлөдөн, бала бакчадан башталып, анан мектептен улантылып кетиши керек. Үйрөнгөн сөздөрүн тажрыйбада колдонуп, анын зарылчылыгын сезсин. Өз ара сүйлөшүүдө айрым сөздөрдүн маани-маңызына түшүнбөй калышы мүмкүн. Окутуучу аны сезип, түшүндүрмө сөздүктөн пайдаланууну сунуштап, колдонуунун эрежелерин түшүндүрүүсү керек. Сөздүктү колдонууда иштиктүүсүн иргеп, адабий тилде так, туура сүйлөөгө машыктыруу зарыл. Студенттердин сөзүндөгү тазалык үчүн аракеттенүү керек. Дайыма сылык, орундуу, ойлоп сүйлөш керек. “Ойноп сүйлөсөң да, ойлонуп сүйлө” деген макал бекеринен айтылган эмес. Бул элдик философия, элдик логика, элдик педагогика.

Тилибиздин баюусунда жаңы кирген сөздөрдүн да орду бар. Мисалы, акыркы учурда “инновация” термини окутууда жыш кездешет. “Инновация” – латын тилинен алынып, бизче “жаңылык, өзгөрүү” дегенди билдирет. Инновациялык окутууга негизделген билим берүүнүн натыйжалуулугу, практикада колдонулушу, ийгиликке жетишүүнүн сырлары, студенттердин кызыгууларынын жогорулашы тууралуу кыргыз эл педагогикасы, философиялык ээ болгон тажрыйбанын жаңы доордогу жаңыча жаңырышы деп айтууга татырлык. Улуу ойлордун жыйындысы – дейт педагого-методист, илимпоз Абдыкерим Муратов [107]. Окутуучу жаңы сөздөр менен иштөөдө сабак өтүүнүн ыңгайлуу, оптималдуу ыкмасын тандап алуу менен студенттин кебин байытууда сөздүктөгү жаңы сөздөр менен иштөөдө, алгач, айрым сөздөргө өзү түшүндүрмө бергени туура болот. Мисалы: модель - үлгү

модель – үлгү - 1. предметтердин, кубулуштардын белгилүү тобуна туура келген үлгү, модель же форманын бир түрү;

модель – үлгү - 2. адамдардын айрым-айрым тобуна мүнөздүү болгон белгилерди жалпылап көрсөтүүчү көркөм образ.

модель – үлгү - 3. кандайдыр бир нерсенин буюмдук үлгүсү, кеби.

Мен Кыргызстандын жаранымын» деген ураандын алдында мекенибиздеги 80ден ашуун этностордун тилинин, маданиятынын, көз караштарынын өзгөчөлүктөрүнө карабастан “кыргыз”, “Кыргызстан”, “Мекен” деген сөздөр аларды бириктирип турат. “Кайсыл жердин суусун ичсең ошол элдин ырын ырда” дегендей, тил, маданият, көз караш, каада-салт жагынан ар түрдүүлүккө карабастан бир мамлекеттин чек арасында жашагандан кийин ошол эл-жердин тилине сый-урмат менен мамиле жасап, кыргыз тилинин ар тараптан толук кандуу өнүгүшү, байышы үчүн күч-аракеттерибизди аябашыбыз керек. Бүгүнкү күндө кыргыз тилинин нукура, көөнө сөздөрү айыл жергесинде гана колдонулуп калгандыгы өкүнүчтүү. Ошондуктан анын өнүгүүсү да айылдык деңгээлде калып жаткандай. ЖОЖдордо, илимий иштерде, мамлекеттик мекемелерде, билим берүү системаларында, расмий жана расмий

эмес иш кагаздарында эне тилибиздин тил каражаттары толук кандуу колдонулбагандыгы отуз жылдан бери эле айтылып келет.

Борбордук Азияда педагогикалык кадрларды даярдоонун теориясы жана практикасы аттуу II Эл аралык илимий-практикалык конференцияда педагогика илимдеринин доктору, профессор И.Б.Бекбоев [34] төмөнкүлөргө токтолгон: 1) Компетентүүлүк; 2) Демилге; 3) Чыгармачылык; 4) Өзүн-өзү көзөмөлдөө; 5) Акыл-эс. Мында студенттердин аң-сезимдүү чыгармачылык иш-аракетине, окутуудагы предмет аралык байланышка басым жасалган. Ал эми америкалык белгилүү психолог Карл Роджерс (1901-1987) адам төрөлгөндөн тартып эле өзүнүн жеке мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө умтууларын белгилейт.

Лингвистикалык өлкө таануу максатында жалпысынан адабий чыгармаларды тандоо көйгөйү өзүнчө суроо катары. Костомаров В.Г., Верещагин С.М. тарабынан каралат. Алар тарабынан жалпы дидактикалык принциптер, шарттары о.э. облигатордук китеп түшүнүгү катары алынып чыккан [87]. Дидактиканын негизги принциби катары эсептелинген окутуунун жеткиликтүүлүгүндө студент өздөштүрө турган окуу материалынан ашыкча окуу жүктөмүнө жол бербөө жана аудиторияда моралдык-психологиялык, окуу-интеллектуалдык жана жагымдуу жагдай түзүү шарт. Ошондой эле педагогдун адистешкен-профессионалдуулугу – бул ар кандай предметти кызыктуу кылып аныктоо. Аны кантип ишке ашыруунун жолун табуу. Бул багытта биз жогоруда айткандай, билим берүүнүн инновациялык технологияларын иштеп чыгып, колдонуу иштери бүгүн долбоор түзүүдөн башталып отурат. Анын критерийи - окутуучу, студент, предмет, фраза, конструкция жана нормативдүүлүк. Студенттин эркин ишмердүүлүк жөндөмү;

- Окутуучу менен студенттин толук кандуу өнөктөштүгү;
- Креативдүүлүк;
- Чыгармачылык эмоция сезим;
- Ички ишенимдерин калыптандыруу;
- Дүйнө таанымын өстүрүү;

- Идеянын чындыгына, адилеттүүлүгүнө ынандыруу;
- Билимди аң-сезимдүү өздөштүрүүсү;
- Айрым кубулуштарды, фактыларды жалпылоо;
- Дүйнөгө көз карашы, идеяларды түшүнүп билүүсү ж.б.

Айрым учурда тигил же бул көрүнүштүн чындыкка коошуп, адилеттүү экенине ишенбөөчүлүк келип чыккандыктан, ишеним эң маанилүү [34.42-б.].

И. Б. Бекбоев менен И. А. Тимофеевдин “ Азыркы учурдагы сабакка коюлуучу дидактикалык талаптар” [34] аттуу эмгегине сөздүктөрдү түзүүдө керектелүүчү лингводидактиканын теориялык жана практикалык эрежелерин көңүлгө алып, студенттерге алгачкы сабактарды киришүү сабагы менен баштайбыз. Окууда студенттердин кыргыз тилине болгон дүйнө таанымын кеңейтип, дүйнө жүзүндөгү тилдер жөнүндө маалымат берип, анын ичинде кыргыз тилинин тагдырына, тарыхына токтолуп, Ч.Айтматовдун, Т.Сыдыкбековдун, А.Осмоновдун, Расул Гамзатовдун, А.М.Горькийдин, Н.Г. Чернышевскийдин, В.Г.Белинскийдин, К.Д.Ушинскийдин, В.Маяковскийдин, Хилоли Бадриддин, Фирдоусинин, Кун Цю Конфуцийдин ж.б. тил жөнүндө ой толгоолорун бердик.

Студенттердин кыргызча кебин байытууда кыргызча кепти, кыргыз тилинин түпкү, нукура, көөнө, төл сөздөрүн сактап калууга, аларды окутууга басым жасалуусу шарт. Атап айтканда:

- ✚ кыргыз тилинин түпкү, нукура, көөнө, төл сөздөрүн камтыган портфолио түздүрүү;
- ✚ кыргыз тилинин түпкү, нукура, көөнө, төл сөздөрү катышкан макал-лакап, табышмак, учкул сөз, накыл кептерди жыйнатуу;
- ✚ аларды оозеки, жазуу кебинде пайдаланууга шарт түзүү ж.б.

Окутуу ишинде пайдалануу үчүн орус тили аркылуу чет тилдерден кирген сөздөрдүн сөздүгүн түздүк. 1989-жылы 23-сентябрында Кыргыз тили мамлекеттик тил катары кабыл алынып, Баш мыйзамдын [80] 10-беренесинде Кыргыз тили - КРнын мамлекеттик тили” деп жазылган. Окумуштуу Х.Карасаев “Кыргыз тилинин касиетин учурбай, таза сүйлөгөндөр калбай баратат” деп, өз учурунда кулак кагыш кылган эле. Испанияда болуп өткөн

дүйнөлүк тилдерге арналган илимий Конгрессте аалымдар бүткүл дүйнөдө 2976 тил бар экенин эсептеп чыгарышкан. Бул маалымат 1982-жылы жарык көргөн ф.и.д., профессор А.Н. Нурмаханованын “Азыркы казак тили” аттуу [128.6-б.] эмгегинде да айтылган. Андан берки 38 жыл ичинде дагы канча тил жоюлду биле албайбыз. Дүйнө жүзүндө тилдердин саны боюнча басмаларда ар кандай ой-пикирлер орун алат. Биринде 6809 тил, экинчисинде учурда дүйнө жүзүндө 6700дөн ашуун тил катталган делет. Тилчи окумуштуулардын маалыматына таянсак, ар бир 14 күндө дүйнөдө бирден тил жок болуп кетүүдө. Бул тилдер ошол тилде сүйлөгөн саналуу гана кишилердин дүйнө салып кетишине байланыштуу аныкталат. 200гө жакын адам сүйлөгөн “КЭТ” тили. Бул тилди Сибирдеги Енисейдин өйдө жагынан гана угууга болот. Ооганстанда жүз чакты адам сүйлөгөн “тирахи” тили. Арменияда 50дөн ашык адам сүйлөгөн “ловнарен” тили. Демек, тилдин ээси дагы аны алып жүрүүчү дагы бул – эл. Эгерде, жалпы эл ал тилде сүйлөсө тил өнүгүп, байый берээри анык. Кыргыз эли барда улам жаңы сөздүктөр пайда болуп, алардын ролу, маани-маңызы дагы тереңдеп, кыргыз тили ар убак толукталып, жыйналып, сакталып кала берээрине ишенимибиз бекем.

Тилчи-окумуштуу К.Дыйканов [56] «Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы боюнча методикалык колдонмо» аттуу 1988-жылы басылган эмгегинде белгилегендей, “лексиканын ар тармагына ылайык келген сөздөрдү өзүнчө топтоштуруп, алардын практикалык жана теориялык маселесин үйрөтүүчү илим бул – лексикография” болуп саналаары анык. Тилекке каршы, жогорку окуу жайларына чейин орто мектептерде кыргыз лексикографиясы лексикология менен бирге каралып, сөздүк иштерин жүргүзүү боюнча өзүнчө методика иштелип чыкпагандыгын байкадык. Мисалы, С. Үсөналиевдин 1975-жылы Фрунзе шаарында «Мектеп» басмасында басылып, жарык көргөн «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» [165.267-293-бб.] китебинде V-VI класстарда өтүлүүчү морфологиянын материалдары гана берилип, сөздүк иштери аркылуу окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүү маселеси каралбаган [165. 315-320-бб.].

Сөздөрдүн пайда болушу, жаңылануусу, эски сөздөрдүн жок болуусу коомдук өзгөрүү абалына жараша болот. «Эне тилдеги сөздөрдүн семантикалык мааниси, туюнтмасын турпат жактан өзгөрүшүн жана чыгыш тарыхын үйрөтөт. Сөздүн ар кыл маанисин – семасиология, ал эми анын тарыхый жактан келип чыгышын - этимология изилдейт. Сөздөрдүн учурдагы колдонуш маанисин “этимон”, өткөндөгү чыныгы маанисин “этимос” дейбиз. Ал маанилери түшүндүрмө сөздүктөрдө, этимологиялык сөздүктөрдө көрсөтүлөт. Тилдин лексикасы, фонетикасы тыгыз байланышта. Тилдин ушул эки тармагын билбей туруп морфемалардын өзгөрүш жасалыш тарыхын үйрөнүү кыйын. Сөздөрдү байытууда К.Дыйкановдун теориялык изилдөөлөрүн көңүлгө алабыз. Буларды ажыратып билбей туруп сөздүктөрдү түзө да, пайдаланып же колдоно да албайбыз. Лексиканы грамматика, морфология, синтаксис менен биргеликте окутуу натыйжасын берет. Сөздүк корду байытууда калькалоо же калька орчундуу роль ойноорун методист-окумуштуу В.И.Мусаева “Мектепте лексиканы окутуу” аттуу эмгегинде [117. 45-б] баса белгилеген.

Калька калька (бир тилдеги сөздү, сөз тизмегин ошол үлгүдөгүдөй экинчи тилге төл сөздөрдүн, сөз тизмектеринин жардамы менен которуу, мисалы: производство-өндүрүш; доска почета – ардак такта; красный уголок – кызыл бурч; заслуженный деятель – эмгек сиңирген ишмер ж.б.) [131]. Азыркы мезгилде студент жаштардын тили жарды, алар кыргыз элинин оозеки фольклордук чыгармаларынан баштап, акын-жазуучулардын чыгармаларынын көркөм сөз каражаттарын алардын тилинин улуу жана күч кубаттуу тил экендигин таанып билүүлөрү зарыл болуп турган учур. Өзүбүздүн улуттук тилибиздин сөздүк байлыгын сактап аны байытуунун үстүндө иштешибиз керек. Ал үчүн биз жогоруда айтып кеткен Махмуд Кашгаринин эмгектери менен кенен таанышып, ошол эмгектердеги сөздөрдүн азыркы күндөгү маани-маңызын издеп, окшош маанилерин чечмелеп, этимологиялык изилдөө жүргүзүшүбүз керек болуп турат. Мисалы: “Ажо” азыркы кыргыз тилинде кенен колдонулган “эже” деген эле сөз. Х.Карасаевдин, Батмановдун сөздүгү баштаган Совет доорундагы сөздүктөрдү белгилеп өтүп, тилчи И.Абдувалиев

“1980-1990-жылдары сөздүк түзүү боюнча жемиштүү жыл болгон” [8] деп эсептейт. Анын айтуусу боюнча ар түрдүү тилде 26 сүйлөшмө сөздүк, 54 окуу сөздүктөрү, 46 эки тилдүү сөздүктөр 46, 25 кыргыз тилинин сөздүктөрү түзүлгөн.

3.4. Кыргызча кепти байытууда кыргыз тили боюнча студенттердин өз алдынча иштеринин мааниси жана анын багыттары

Академик, тилчи-окумуштуу Кусейин Карасаев [68;70] “кыргыз тилинин касиетин учурбай, таза сүйлөгөндөр жер үстүндө калбай баратат” деп кыргыз тили жок болуу коркунунунда экенин эскерткен. Кыргыз тилинин түпкү аталык-баба тилин сактап калуу жазуучу Сергей Петрович Бородин: Силер, кыргыздар, эң эле камырабайсыңар. Жада калса өзүңөргө тийиштүү маданий энчини алуудан да жалтайлайсыңар! Деги байыркы адабий мурастарда силердин энчиңер чоң экенин билесиңерби? Кыргыз түрк элдеринин ичинен байыркыларынан, “Манас” сыяктуу улуу баянды силердин бабаңар жаратканы бекер эмес! Өз мурасыңардан куру жалак калбагыла! деген [61].

Махмуд Кашгаринин түрк сөздөрүнүн жүздөн сексени бүгүнкү күндө элибиз сүйлөгөн жандуу сөздөр экендигин ким тана алат! Мындан тогуз кылым мурдакы жандуу кеп-сөзүбүздү, “Карынын сөзүн капка сал” деген ата баба сөзүн урматтоо эң негизги милдет. Академик Түгөлбай Сыдыкбеков. Эл жазуучусу М. Тойбаев айткандай, кыргыз тили жоголсо эл жоголот. Кыргыз тилине башка тилдерден кирген сөздөр которулбай, кыргыз тилинин мүчөлөрү улануу менен түшүнүксүз болсо да газет, журнал, китептерде жазылып жүргөндүгү анык.

К. Карасаев мындай дейт: “тил байлыгыбыз эки кабаттуу. Бир кабаты тактап айтканда, үстүңкү кабаты шайдоот болот. Аны элдин баары билет. Экинчи астыңкы кабаты элдин баарына түшүнүктүү боло бербейт. Аны чечмелөө керек. Астыңкы кабаттагы сөз байлыгын өздөштүргөн адам даанышман, сөзмөр болот. Бул кабаттагы сөздөр Манас баштаган дастандарда, макал-лакаптарда, чыгаан жазуучулардын чыгармаларында кездешет” [70;71].

Кары адамдардын саны азайып, кыргыздын байыркы тили унутулуп баратат. Телерадио, газета, журналдардан баштап, кыргыз орус тилдерин аралаштырып сүйлөгөн аралаш тил пайда болду. Балдарга үйдөн ата-энеси, бир туугандары элдик жомокторду санжыраны, ырларды айтып берип, тарбиялоосу абзел. Кыргыздын каада-салты улуттук үрп-адаттарын үйрөтүү максатка ылайык. Тескерисинче, шаарларда баланын моюнунан байлагансып, орус тилдүү мектептерге киргизүү, үйдө орус тилинде баарылашуу, “башка тилди билсең билимдүү, бай адам болосуң” деп тарбиялоо бул - эң көйгөйлүү маселеге айланды. Бул көбүнчө орто муундагыларга тийиштүү. Мектептерде сабаттуулукту жоюу, окуу-тарбия иштеринин начарлыгынан окуучулардын окууга кызыгуусу төмөндөдү. Азыр технологиянын заманы. Бирок ошону акыл-эс менен пайдалануу керек. Телевизорду, телефон, смартфонду тиктеп, интернет тармактарынан ар кандай нерселерди жаманын да, жакшысын көрүшөт. Баары башка тилдерде. Кыргызча көрнөктөр сейрек. Анан кантип сөздүктү байытып, кыргыз тилин өнүктүрө алабыз деген суроо туулат.

Кыргызча кепти байытууда студенттердин өз алдынча иштерин жүргүзүүдө улуу адамдардын айткандарына, элдик макал-лакап, накыл сөздөргө таянса болот. Мисалы, алар: Жазуучу Максим Горький «Китепсиз билим жок. Элдик оозеки чыгармаларды билбей туруп, эмгекчи элдин чыныгы тарыхын билүүгө болбойт. Бул кандай сонун материал. Ошо материалдын негизинде элдин мүдөөсү даана үмүтү жөнүндө эң сонун чыгарма жазууга болот». “Жаш жазуучулар тилдин, адабияттын тарыхын жакшы билүүлөрү керек. Колдон жасалган айкелди мага арнап койбой, мага турмуштун маңызын жана сулуулугун ачык билдирген менин мугалимиме арнап койсун деп өкмөттөн сурайм” десе, Н.Т.Чернышевский «Кимде ким Ата Мекенине таандык боло албаса, ал адамзатка да таандык боло албастыгын» айткан ал эми В.Г.Белинский «Жаратылыш балдар үчүн пайдалуу жана түшүнүктүү логика болот» деген. В.В.Маяковский таалим-тарбиялык ойлорун өзүнүн ыр саптары аркылуу жеткирген.

Кыргыз элинде “Ойноп сүйлөсөң да ойлоп сүйлө”, “ Жакшы сөз – жарым ырыс”, “Жагымдуу сөз – жазда келген куштай” деген ал эми казак элинде “Кылычтан кан тамганды – тилинен бал тамган жеңиптир” деген макалдар бар. “Фирдоусинин ырларынан «Жараткан бүт бергенин койбой алат, бир гана жагымдуу сөз аман калат» деген саптар кездешсе, ойчул Хилоли «Сөз жүрөктүн ачкычы, тилдин мизи кылыч мизинен өткүр келет, каалаганда кара ташты кайыштай тилет” деген. Ал эми кытай философу Конфуций «Сүйлөшө турган адам менен сүйлөшпөй коюу – адамды кемсинтүү, сүйлөшпөй турган адам менен сүйлөшүү - сөздү кордоо. Акылдуу адам экөөнү тең кор тутпайт” деген оюн билдирген.

Кыргызча кепти байытууда түпкү, нагыз кыргыздын төл сөздөрүн сактап калуу жалаң гана Кыргызстанда жашаган кыргыздарга гана эмес дүйнөнүн кайсы бурчунда жашабасын ар бир кыргыздын милдети болуп калганда гана сөздүгүбүз байый турганын, айрыкча, студент жаштар аңдап билүүсү зарыл экендигин байкадык.

Кыргыз тили жөнүндө макалалар жазылып, аны коргоого аракеттенип, жыйындарда кыргызча сүйлөп, радиотеледен айткан менен кыргызча кепти байытуу жаатында майнап чыкпай келет. Кыргыз айылдарында мечиттер ачылып, намазканалар салынып, ислам динин саясатташтырып, кээ бир адамдар мамлекетибизди ислам таасиринде башкарууга аракет жасашып, араб тили жазмасын окута баштады. Бишкектеги араб, орус, түрк, англис, япон, корей тилдерин окуткандай жогорку өлкөлөрдө кыргыз тилин окутабы? Жок. Жоголуу тилине кошкон. Ошон үчүн кыргызча кепти байытуу үчүн жергебизде жана бардык өлкөлөрдө кыргыз тили илим-билим борборлорун ачуу менен аны сөздүктөр-маалымдамалар менен жабдуу зарылдыгы туулгандыгын студент жаштарыбыз билүүгө тийиш.

Кыргызча кепти байытууда кыргыз тилин окутуп-үйрөтүү иш-чаралары, окуулар өткөрүлүп, эне тил майрамдары байма-бай өткөрүлүп туруусу шарт. Кыргызча кепти байытууда сөздүк менен иштөөдө 1-2-курстардын студенттеринин өз алдынча иштеринин мааниси зор экендигине айрыкча басым

жасалды. “Эл дөөлөтү – эне тил” аттуу жалпы теманын алкагында студенттер төмөнкүдөй окуу материалдарын пайдалануу менен ар кыл багыттарда өз алдынча практикалык иштерди аткара ала тургандыктары аныкталды. Мисалга алсак:

- + Санскрит, шумерлердин жазуусунан баштап, Орхон-Енисей, араб, латын жазуулары тууралуу окуу материалдары;
- + Кыргызча макал-лакаптар, накыл кептер жазылган такталар, плакаттар;
- + “Манас” эпосунан, Ч.Айтматовдун чыгармаларынан окуу материалдары;
- + Кыргыздын акын-жазуучуларынын кыргыз тилине арналган чыгармалары: Т.Сыдыкбеков, Б.Сарногоев, Э.Ибраев, Ш.Дүйшеев ж.б.
- + Кыргыз тилине арналган көркөм окуунун тексттери камтылган аудио-видео окуу материалдары;
- + Кыргыз тилин изилдеген тилчи-окумуштуулардын сүрөт-портреттери;
- + Диалектологиялык,
- + Түшүндүрмө,
- + Этимологиялык,
- + Энциклопедиялык,
- + Фразеологиялык, [20]
- + Омонимдер, синонимдер, антонимдер?
- + Тематикалык сөздүктөр;
- + Кыргыз тили окуу китептеринин авторлору тууралуу маалыматтар;
- + Кыргыз тили боюнча дипломдук жана магистрдик иштер;
- + Кыргыз тили боюнча жакталган кандидаттык жана докторлук диссертациялар, авторефераттар;
- + Кыргызча иш кагаздарынын үлгүлөрү;
- + Орфографиялык эрежелер системасы;
- + Талдоонун үлгүлөрү;
- + Байланыштуу кеп, кептин түрлөрү, типтери, стиль, анын түрлөрү;
- + Текст, анын темасы, идеясы, планы, структурасы;
- + Фонетика, орфография жана кеп маданияты;
- + Сөз жасоо;
- + Морфология;
- + Синтаксис, пунктуация;

- ✚ Сөздүн лексикалык ар кыл маанилери;
- ✚ Фразеологизмдер, туруктуу сөз айкаштары;
- ✚ Компьютердик жабдуулар, принтер, проектор, интерактивдүү доска, маркердик доска ж.б.

Кыргызча кепти байытууда сөздүктөр менен иштөөдө 1-2-курстун студенттеринин өз алдынча иштеринен алынган айрым маалыматтарды келтиребиз. Алар:

1) Белгилүү француз жазуучусу А. Франстын «Сөздүк бул – алфавиттик тартипке салынган бүткүл аалам. Эгер, жакшылап ойлонсок, сөздүк бул – китептердин китеби, ал өзүнө башка китептерди да камтып турат» деп айткандыгын В.Н.Сергеев өз эмгегинде таасын белгилеп [149.3-б], “сөздүктөр улуттук тилдердин казынасы” [149.3-б] деген.

2) Константин Кузьмич Юдахин 1957-жылы Москва шаарынан басылып чыккан «русско-киргизский» сөздүгүндө «орус алфавити басма түрүндө жана кол жазма түрүндө берилген. Ушул кол жазманы колдонсоңор жазмаңар көркөм болот. Ар бир аудиторияда (класстарда) алфавиттердин берилишин такталарга жазып илип койсо болмок. Бул жерде кошумча эскертүү менен кыргыз тамгаларын - “ң”, “ө”, “ү” нү берсе болмок. Орус алфавитине терс таасирин тийгизмек эмес. Ошондой эле созулма үндүү тыбыштарды (аа, оо, өө, уу, үү, ээ) да эскертсе туура болмок” [180] деген. Буларды орус окуучулары өзүлөрү эле өздөштүрүп алат десе керек;

3) Сөздүктөрдү пайдаланганда андагы сөздөр кыскартылып берилгендигин эске алып, аларды жаңылбай колдонууну үйрөнүштү. Мисалы: аш-ашуу (перевал); б.а. – башкача айтканда (т.е.); ж.б. – жана башкалар (и другие); к-кыштак – селение; мис- мисалы (например); ө-өзөн (река); т-таандык (относится), ш-шаар (город) ж.б.

4) Кыргызча кепти байытууда этнографиялык сөздүктүн мааниси экендигин, андагы сөздөрдүн түпкү келип чыгыш тегин атайын “этнографиялык сөздүк дептерин” ачып, ага жазуу менен оозеки, жазуу кебибизде пайдаланууга да жетиштик;

5) Сөздүк менен иштөөдө “пиктография” деген түшүнүк кездешти. Пиктография деген түшүнүк бул - байыркы замандын сүрөт менен жазылуучу жазуусу;

6) К.К.Юдахиндин “кыргызча-орусча” сөздүгүндө [178,179] элдик макал-лакаптардан да алып которгон. Мисалы: «Үйү жакын иттин куйругу узун». Ошондой эле фольклордук чыгармалардан да тандап которгон. Мисалы: «Кулак уккан, көз көргөн сонундардан жуда бар». Өтө маанилүү, өтмө маанидеги окуган адамды ойго салган, жашоодо күндөлүк турмушта колдонууга ылайыкталган кепти табууга болот;

7) “Буун-муун, буурчак-бурчак, балли-бали” [178;179] мында “буун” өзүнчө, “муун” өзүнчө мааниге ээ. Калган сөздөрдүн айтылышы жана жазылышы берилген. Орфографиялык сөздүктөн туурасын таап пайдалануу керек;

8) Кээ бир көркөм адабий чыгармаларда сөздүккө кирбей калган кептер да учурайт. Мисалы: Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы түшүнүксүз сөздөрдү келтирелик: те, жантактарга, жаңжуңу, удайча, кыкас, козак, хайттайт, адисе, дабылдардан, шаатыт, нодаларынын ж.б. Буларды сөздүктөрдү карап, барбы, жокпу иликтөө зарыл. Балким диалектилик сөздөрдүр. Диалекти боюнча көнүгүү сөздүктүн кайсы түрүнө ккирет.

9) Жогорку окуу жайлары үчүн төмөнкүдөй сөздүктөрдүн түзүлүүсү зарыл деп сунуштайбыз. Эң керектүүлөрүн изилдеп тандамалуу сөздүктөр керек. Бир тилдүү сөздүктөр: мисалы философский словарь. М.:1968-ж. М.М.Розенталя, Гружников П.А.,П.Ф. Юдина. Орфографический словарик Москва,1983.

Эки тилдүү жана көп тилдүү сөздүктөр бар.

Терминологиялык сөздүктөр илим тармактары боюнча айрым-айрым түзүлгөндүктөн, ага ошол илим тармагынын негизги мазмунун түзүүчү андагы бардык терминдердин камтылышы зарыл106-бет. [160].

Валовая продукция – дүң продукция

Высокий процент-жогорку процент

Монопольная цена- монополиялык баа

Переменный капитал-өзгөрүлмө капитал

Терминдер ушундайча алфавиттик тартипке да берилиши мүмкүн. 111 бетте.

Орус тилинде уңгу бузулат (нотариус-нотариальный) нотариальный – нотариалдык эмес, «нотариустук».

Жогорудагыдай булардан сырткары да кыргыз тилинин негизинде ар бир кесипке арналган айтылган студент жаштар үчүн сөздүктөрдүн түзүлбөгөндүгүнөн улам, ЖОЖдордо, орто окуу жайларда, кесипчилик окуу жайларында, орто мектептерде кыргызча кепке үйрөтүү маселеси аксап жаткандыгын изилдөө учурундагы сынак жүргүзүү учурунда даана байкадык. Эгерде, албетте, мүмкүнчүлүк болуп, колдон келсе математика, физика, химия, биология, география, астрономия, психология, педагогика ж.б. тармак-тармак боюнча кыргызча сөздүктөр түзүлүп, ар бир сабакта ар бир студенттин колунда болгондо, анда, сабактын натыйжалуулугу да артмак. Кыргыз студент жаштары ар бир дисциплина боюнча кыргызча билим алууга муктаждыгын сездик.

Тилчи-окумуштуу К.К.Сартбаев айткандай, “семиотикалык системалардын ичинде жаңдоо, ымдоо, дене кыймылы кеп менен бирге колдонулуп, мисалы, унчукпоо, бир нерсени жаңдап көрсөтүү, чакыруу, ымдоо сыяктуу бул системадан биринин тилин бири билбегендер да пайдалана берет” [143.142.]. “Семиотика же семиология гректин *sema* (белги) деген сөзүнөн алынып, «семиотика» деген түшүнүктү биринчи болуп Швейцариялык окумуштуу Ф.де.Соссюр киргизген” [143.142.]. Кулагы укпаган, сүйлөбөгөн дүлөй менен сүйлөшүп көргөнсүзбү? Мындай майып кишилер көп. Алар үчүн атайын окуу жайлары бар. Алардын азиздердин атайын китептери бар. Ал эми дүлөйлөрдүн, дудуктардын көзү көргөндүктөн алар тамгаларды таанып, окуй алса керек. Бирок, сүйлөбөгөндүктөн оюн айтып бере албай, аргасыздан жаңдоо, шилтөө, ымдоолорду колдонушат. Арабдын, Россиянын бүткүл дүйнөлүк жаңсоо тилдери бар.

Бул дудуктардын жаңсоо тилдерин айтып жатканым, азыр чет өлкөлөргө кетип жаткан жаштарыбыз, кээ бир элдин тилин билбей эле «дудук» болуп барышат. Айталы, үй кызматчысы, бала багуучу, оорунууларды, кары-

картаңдарды багышат экен. Тил билбегендиктен бири-бири менен жаңсоо, жандоо тили менен өз ара байланышат. Багылган киши сабаттуу болсо эң оңой тил табышат. Анткени, сөздүктү пайдаланышат. «Заман жарчысы», («Вестник времени», сентябрь 1990-ж, № 18, 31-32 бб.) журналдын «сүйлөшүүгө үйрөнүү» бетиндеги сөздүктөн жана Р.Бекжанованын «Кыргызча-орусча сүйлөшмө» - «Разговорник русско-киргизский» сөздүктөрүнөн пайдаланып, үчүнчү тилдин, мисалы: түрк-орус сөздүгүнөн таап, үйрөнүшөт. Эки тарап тең бири-бирин түшүнүшпөйт. Тил билишпейт. Дудуктар, дүлөйлөр колдонгон жаңсоо, жандоо тили менен сүйлөшөт. Түрк түркчө сөз менен кайрылат. Сезимтал жаш кызматчы ал сөздү жазып алып, орусча-түркчө, түркчө-орусча сөздүктөн таап, орусча-кыргызча, кыргызча-орусча сөздүктөн даана маани-маңызын түшүнүп, түрктүн суроосун канагаттандырат. Түрк, алгач, бирден сөздү айтып, түшүнө баштаса, эми эки же андан көп сөздөн сүйлөм түзүп, баарлаша баштайт. Эми сөздү которууга өтүштү. Булар толук элдик тилди билбегендиктен кээ бир сөздүктө жок сөздөрдү (буюм аттары, диалекти, говор, сөздүктөн, тарыхый, архаизм) сөздөр болуусу мүмкүн. Буларды кайра эле жандоо аркылуу (буюмдарды, сүрөттөрдү ж.б.) көрсөтүү аркылуу түшүнүккө ээ болушат. Сөздүктөрдү пайдаланууда эки тарап тең сабаттуу болушу шарт. Алар өз ара сүйлөшүп, сөздүктөр аркылуу кенен-кесири аңгемеге өтүшөт. Эркин сүйлөшүүгө аракеттер жасалат. Тил үйрөнүүгө аракет жасагандар жергиликтүү элдин газета-журналдарын пайдаланышат. Ошол элдин алфавитин үйрөнүшөт. Ал үчүн атайын курстарда билим алышат.

Өз тилинди канчалык мыкты билсең, тектеш тилдерди оңой-олтоң эле биле аласың. Ал эми өтө эле алыс тилдерди үйрөнүүдө тилдин байыркылыгына, тарыхына кайрылуу зарылчылыгы бар. Кыргыз тилинде англис, кытай, индеец, немец сөздөрүн жолуктурабыз. Ар биринин сөздүктөрү пайда болуп, улам-улам түзүлүүдө. Бирок кыргыздар кайсы элдин тили болсо да алардын тилин түп нускада албай орус тили аркылуу алганыбыз да эле болсо кыргыз илими алдыга озо албай жаткандыгын далилдейт. Сөздүктөрдү түзүүдө кыргыз адабий

тилинин чен-өлчөмдөрүн сактоого терең маани берип, сөздүктөр аркылуу кыргыз кебин байытсак деген изги тилекти айтаар элек.

2016-жылдын 12-декабрындагы ЭЛТР каналынан теле берүүдө Ак-Талаанын жаш мугалими “кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерин колдонуу менен орто мектепте кыргыз тили сабагын өтүүнү жакшыртууну” айтса, фил.илимд.кандидаты Сейил Эргешева “кыргыздар өздөрү мамлекеттик тилде сүйлөшпөгөндүктөн, эгер, кыргыз адабияты сабагын кыскартса кыргыз тилине таасирин тийгизээрин”, ал эми билим берүү министринин мурдагы орун басары Т.Ашымбаева “мектептерде отуз күн каникул, күзүндө 8 күн каникул, кышында 12 күн каникул, жазында 12 күн каникул болгондуктан программадагы сааттарды өтүүсүнө кедергисин тийгизүүдө” деген. О. Капалбаев И.Арабаев ат. КМУнун окуу бөлүмүнүн башчысы “билим берүү Баллон системасына киргендигинен улам билим берүүнүн сапаты системасы начар. Келечектеги мугалим практика жүзүндө эмгектениш керек. Сырттан окугандардан мыкты кесипкөйлөрдүн чыгышы кыйын”. Кадрларды даярдоодо жаңы нерселер келип чыгууда, мисалы, 34 жума бул мугалимлер менен окуучулардын мамилеси, башталгыч класстардын мугалимдерин, эки, үч тилдүү мугалимдерди даярдоо [81;82]. КРнын 2012-жылдагы 346-токтомунун негизинде класста 36 бала болуш керек. Бишкек шаарында, Ош, Нарын ж.б. областтардын райондорунда, айылдарында бир класста 40-45тен окуучулар окуйт. Мектептерге интернет коюлууда, КТР, ЭЛТР сыяктуу телеканалдардан атайын видео сабактар берилүүдө. Теле сабактардын методдору толук иштелип чыкпаган. Атайын окуу китептери жок. Сабакта жана сабактан тышкары окуу тарбия иштерин айкалыштырып, пландаштыруу бирден-бир дидактикалык проблема болгон окутуу менен тарбиялоону биримдикте карап педагогикалык процессте бирге алып баруу зарылдыгы алдыңкы мугалимдердин көп жылдык иш тажрыйбаларынан байкалгандыгы” баса белгиленген.

Кыргыз лексикографиясын окутууда алдыга койгон максаттарды ишке ашыруу менен сабактын натыйжалуулугун арттырууга жетишүү үчүн сабакта лексикография жөнүндө түшүнүктөн баштап, ар бир терминдин мүнөздүү

белгилери, кыргыз тилиндеги сөздүктөр жана алардын түрлөрү, сөздүктөрдүн мааниси, аларга коюлуучу талаптар, аткарган милдеттери окутулушу шарт. И.Бекбоев менен А.И.Тимофеевдин “Азыркы учурда сабакка коюлуучу талаптар” [34.56-б] аттуу китептериндеги лингводидактикалык аныктама-эрежелердин айрымдарын толук пайдалануу менен кыргызча кепти байытууда студенттердин билимдерин калыптандырууда теорияны айтуу менен чектелбестен терминдердин практикалык жактан кепте колдонуштарынан мисал алып көрсөтүүгө аракет жасадык.

Педагогика багытындагы 1-2-курстун студенттеринин кыргызча кепти байытууда сөздүк менен иштөө боюнча өз алдынча иштеринен күтүлүүчү натыйжалар:

1. Студенттердин лексикографиялык компетенттүүлүгү калыптанат – сөздүк менен иштөөгө, андан керектүү маалыматты таба алышат;
2. Коммуникативдик компетенттүүлүгү калыптанат – таанып-билүүчүлүк жана коммуникативдик милдеттерди чечүү үчүн сөздүктөргө кайрылуунун зарылдыгын билишет;
3. Конкреттүү милдеттерге ылайык керектүү сөздүктү тандай алууга көнүгүшөт;
4. Сөздүктүн текстин кабыл алуу менен андан тигил же бул сөз тууралуу керектүү маалыматты жыйнай алуу ыкмасына машыгышат;
5. Терминологиялык сөздүк, котормо сөздүктөр менен иштей алуу тажрыйбаларына ээ болушат;
6. Сөздүктүн сөздүгү бул – түшүндүрмө сөздүк экендигин таанып билишет;
7. Сөздүктөр менен иштөө аркылуу кыргызча кеп байлыгына ээ болушат;
8. Өз алдыларынча сөздүк түзө билүү ыкмасын өздөштүрүшөт.

3.5. Студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүктөр менен иштөөнүн жолдору, ыкмалары, формалары жана методдору

Тил – бул жандуу процесс катары бир тилден экинчи тилге сөздөр оошуп кире берген сыяктуу эле кыргыз тили да орус тилинен жана орус тили аркылуу башка чет тилдерден оошуп кирген сөздөр, терминдер менен улам байып, толукталып отурат. Алар убакыт өткөн сайын билинбей эле төл сөздөрүбүзгө аралашууда. Которууга мүмкүн болгондорун которуп, которулбагандарынын маанисин студенттерге түшүндүрүп берүү милдети турат. Азыр өтө өнүккөн компьютердик технологиянын заманында жашап жатабыз. Биз Ата-Мекендик согуш учурунда мектепке барганда тооктун канатын учтап, калем сап кылып, ит мурундун ашын сыгып сыя кылып, газет – журналдын актай бетине жазып окуган элек. Таң эрте колхоз талаасына эмгектенчүбүз. Атка, өгүзгө минип, тикенден мала тартчубуз. Мектепке келгенде согуштун айынан бир буту жоон сандан кесилген, аскер кийимчен агай сабак өтүп, агай бизге күн сайын төмөнкү таблицадагыдай 10 сөздөн берип, орусча, кыргызча жаттап келгиле дечү. Эки окуучуну тургузуп алып, бири орусча, экинчиси кыргызча жооп айтчу. Сабак орус тили болбогон күндө да убакыт таап өтчү экен.

Здравствуйте!	Саламатсызбы!
До свидание!	Кош! Кош бол!
Бабушка	Чоң эне
Дедушка	Чоң ата
Тетя	Жеңе, эже
Дядя	Агай, байке, аба
Дети	Балдар
Фамилия	Фамилияң
Имя	Атың
Друг	Дос

Буларды эскерген себебим, мына ушунун өзү оозеки, жазуу кепти байыта турган сөздүк иштери турбайбы. Азыр эмгектенүү, китеп, газета-журнал

окуу азаюуда. Окуучу окута турган ЖОЖдордун студенттеринин, келечектеги мугалимдердин мектептер менен байланышы жетишсиз. Ошондуктан, студент билимдин негиздерин окуп үйрөнүү менен тажрыйбаны айкалыштыра алуусу зарылдыгы келип чыгууда. Жогорку окуу жайлары менен орто мектептердин байланышын чыңдоо максатында ал жерде атайын класстар ачылышы керек. ЖОЖдорго жакын чөйрөдөгү окуучулар тартылып, тажрыйба мектептери уюштурулуп, класстан тышкары иш-чараларды чогуу өткөрүп турса, мектепке даяр кадр бармак. Ал түгүл, заманбап талап болгон *үзгүлтүксүз билим берүүнүн шартында* бала бакчадан баштап, мектеп, лицей, колледж, орто жана жогорку окуу жайлары биргелешип, билим берүү шарты турат.

Орус тилин гана эмес башка сабактар да окутулгандыктан студент ал предметтер боюнча сөздүктөрдү түзүп, сабакка киришүүдөн мурда ал сөздөрдүн жандырмагын балдарга түшүндүрүп, андан соң сабак баяндалса дурус болмок. Сөздөрдүн маанилерин түшүнүп калган окуучу сабакты жакшы өздөштүрөт. Мисалы:

“веранда – терезеленген;

верблюды - өркөчтүү төө, лөк;

вилька - ачакей, ачамай, төрт тиштүү сайгыч;

образ - кейип, кебете, түр, кейп;

доение - сааш” [180.70-92-бб.] деп үйрөткөндөн кийин бир катар сөздөрдүн котормосун сөздүктөрдөн таап келүүгө “сөздүктөрдөн издегиле” деген тапшырма берилип, айрым сөздөрдү бир гана сөз менен ал эми айрымдарын бир нече сөздөр менен түшүндүрүүгө туура келээри эскертилсе.

«Что словари необходимы и незаменимы в процесс обучения как родному, так и иностранному языку. Они снабжают учащихся справочной литературой по языку, повышают уровень самостоятельной работы учеников» [54].

Сөздүктөр, алардын түзүлүү, калыптануу тарыхын, сөздүктөрдүн түрлөрүн, типтерин, сөздөрдүн которулушундагы өзгөчөлүктөрдү изилдей турган лексикографияны окутууну күчөтүү зарылдыгы турат. Бул багыттагы окуу куралдары, китептер, илимий методикалык маалымдамалар, журналдар,

аудио-видео уга турган жана көрө турган маалыматтар, үн тасмалары, окуу куралдары, дидактикалык материалдар, окутуунун заманбап технологиялары, инновациялык, интерактивдүү, интеграциялык сабактар, темаларга ылайыкталып же кайрадан түзүлүшү керек. Бул багытта студент жаштардын интеллектуалдык деңгээлин көтөрүүгө арналган семинарларды, тренингдерди, сөз оюндарды, видео роликтерди, дебаттарды, олимпиада-мелдештерди, таймаштарды уюштуруу иштери да замандын талабы.

***Педагогика факультетинин студенттери менен биргелешип өткөргөн
Махмуд Кашгаринин чыгармачылык өмүр жолуна арналган сабактын
үлгүсүнөн келтиребиз:***

Лекциянын темасы: Махмуд ибн Хусейин аль-Кашгари

Сабакты уюштуруу: Сабактын жүрүшү, өз алдынча иштеринин аткарылышын текшерип, студенттерди аралап, карап чыгуу. Жасап келген көргөзмө куралдарына, техникалык каражаттарына көңүл бөлүү. Аткарбай келгендерге эскертүү берүү. Айрымдарынан аткарбай келген себебин сурап, өз алдынча иштерди башкача өзгөчөлөнгөн формада берүү. Маектешүү менен мурдагы теманы талкуулоо.

Жаңы тема: Махмуд ибн Хусейин аль-Кашгари

Сабактын жабдылышы: Сүрөттөр, М.Кашгари жана ал түзгөн карта, техникалык каражаттар. Кашгари жөнүндө китептер, ноутбук, ватман.

Сабактын билим берүүчүлүк максаты: Махмуд ибн Хусейин ал-Кашкаринин чыгармачылыгын, өмүр таржымалын кыскача түшүндүрүп, IX кылымда түзгөн сөздүгүн терең үйрөтүү. Дүйнө таануусун, сөз байлыгын өстүрүү. Байыркы кыргыз сөздөрүн сөздүктөн бөлүп алып, сөздүк түзүү.

Өнүктүрүүчүлүк максаты: студенттер эркин ой жүгүртүүсүн дүйнө таанымын, эске тутуусун өнүктүрүшөт.

Тарбиялык максаты: Ата Мекенди сүйүүгө, аны көздүн карегиндей сактоого тарбияланышат.

Сабак өтүүнүн методдору: Интерактивдүү метод. Өз алдынча жана топто иштөө.

Сабак өтүүнүн формасы: сабак-лекция (илимий сабак).

Сабактын тиб: Жаңы материалды өздөштүрүү. Предмет аралык байланыш. Тарых, география, мекен таануу, кыргыз тили.

Махмуд ибн Хусейин аль-Кашгаринин чыгармачылык өмүр жолу тууралуу

лекция сабагы

Улуу ойчул Кашкардагы Опол районуна караштуу Азык районунда төрөлгөн. Опол Кашкар шаарынан 45км. түштүк-батыш тарабынан орун алган. М.Кашгари 1028-жылдары төрөлүп, 1126-жылы 98 жаш курагында каза болгон. Ополдо диний мектепте окуган. Кашкар шаарында медресе Химиция, медресе Сажийеден билим алган. 1072-жылдын 25-январынан баштап , 1074-жылы 10-февралда бүтүргөн. Махмуд сөздүктү иштегенге дейре, “Түрк тилдеринин синтаксисинин кымбат баалуу китеби” деген эмгегин жазган. Бул эмгеги дайынсыз жоголуп кеткен. Ал эми сөздүгүндө 7500дөн ашык сөз, терминдер, 240 куплеттен ашуун адабий үзүндү ырлар, 290 макал-лакапты колдонгон.

Эл тарабынан иштелип чыккан жалпы адамзаттык моралдык принциптери баалуулуктарды жана идеяларды чагылдырат. Гуманисттик нормаларды: жакшылык, мээримдүүлүк, адилеттик, теңдик, кызматташтык жана адамдардын ортосундагы адамгерчилик тууралуу прогрессивдүү идеяларды сунуштайт. Жашоонун маңызы эмгектенүүдө. Адам коомдук турмушка өз салымын кошуу менен моралдык жактан гана кадыр- баркка ээ болбостон, ал өлгөндөн кийин да анын да жакшы аты элдин эсинде дайым сакталып калат. Кашгари эмгектеринде жакшылык, бакыт, туруктуулук, уят, ар намыс, этикалык категориялардын маңызын ачып көрсөтөт. Билимдин жаштар үчүн маанисинин зордугун баса белгилөө менен Кашгари: “Эгер жолго коюлган белгилер, жолоочунун жолдон чыгып кетиши үчүн жардам берсе, анда билим адамга адашып кетпөө мүмкүнчүлүгүн берет” деп жазат.

Окутуучунун баяндамасынан кийин суроо-жооп иретинде талкуу

өткөрүлөт:

Студенттин суроосу: Түрк калкы кайсылар? Чогуу жашашканбы?

Жооп: Түрк элдери чигил, йагма, карлуг, кыргыз, огуз, тухси, уйгур, кыпчак аралаш, канатташ, коңшу жашашкан.

Суроо: Бул эмгек кайдан табылган?

Жооп: 1266-жылы Абу Бакир ас Саба ад – Дамашк көчүргөн нуска.

Стамбулда Рифат билге 1915-1917-жж, 3-том кылып жарыялаган. Т.К.Чороевдин [169] “Махмуд ибн Хусейин аль-Кашгари” жана “Түркий тилдер сөз жыйнагы” (Ф.1990)

Суроо: Кайсы тилдерге которулган?

Жооп: Түркчө, өзбекче, англисче, уйгурча, кыргызча, немецче котормолор сөздүгү бар.

Окутуучунун лекциясынан (баяндамасынан):

Махмуд сөздөрдү жыйноо менен бирге эле өз мезгилиндеги элдик медицинанын ар кандай оорулардын дарылоо методдору, дарылык касиеттери бар өсүмдүктөр, заттар тууралуу 200дөн ашык дары-дармектердин түрлөрүн санайт. Өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтөт. Томирис, Афросия өңдүү инсандар тууралуу айтуу менен жаштарды өз Ата Мекенине жана элине берилген патриоттук духта тарбиялоого аракет жасайт, өз ара байланыштан улам тилдерден байышын эки тилдүү ой жүгүртүү, өтө маанилүү проблемаларды изилдөөгө аракеттенген.

Өтүлгөн тема боюнча студенттер Махмуд Кашгари жөнүндөгү кыргыз окумуштуулары, жазуучуларынын ой-пикирлерин өз ара талкуулашат.

Өз алдынча иштөөгө тапшырма: *Махмуд Кашгаринин чыгармасы боюнча М. Акматалиев, Токоев, Кошматовдордун котормосунун кыргыз сөздөрүн, макал-лакаптарды, ырларды жыйнап, таблица, сүрөт, чийме даярдагыла. Билимдерди баалоо*

Жыйынтыктоо: *Кыргыз лексикографиясынын баптоочусу катары баа жеткис салым кошкон аалымдарыбыздын эмгектерин билип жүрөлүк.*

Лексикографиянын өнүгүшү байыркы болгону менен анын практикада колдонулушу жаңы эми гана жандана баштады.

Профессор А.Ж.Муратов өзүнүн илимий макаласында окутуунун активдүү методдору менен формаларын колдонгон төмөнкүдөй педагогикалык технологияларды [108] сунуштаган. Алар:

- ❖ оюн,
- ❖ проблемалык ,
- ❖ өстүрүп-өнүктүрүү,
- ❖ программалык окутуу,
- ❖ интерактивдүү окутуу,
- ❖ окутуунун компьютердик технологиялары,
- ❖ модулдук окутуу,

❖ окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн активдештирип окутуу

А.Ж. Муратов [108] технологиялардын ар түрдүү классификациясын Урал мампедуниверситетинин профессору, п.и.д. Е.В.Коротаеванын айтуусунда сунуштайт. Албетте, окутууда классикалык методикадан тартып ар кандай методдун көптөгөн ыкмалары бар экендиги окумуштуулар жана тажрыйбалуу окутуучулар тарабынан эбак далилденген.

Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытуу максатында сөздүк менен иштөөдө, сөз жыйноодо, мисалы, окутуучу менен студенттин ортосунда төмөнкүдөй ыкмада педагогикалык баарлашуу ишке ашуусу мүмкүн:

Окутуучу – студентке кайрылып, эски сөздөрдөн билесиңерби? деген суроо узатат.

Студент – “чом” деген сөздү айтат.

Окутуучу – макул, мааниси кандай?

Студент - төөнүн токулгасы, төөнү кээ бир жерден көрүп жүрөбүз. Менин шаардык курбуларым көргөн эмес.

Окутуучу - ал эми “чом”, “токулга” кандай болоорун түшүндүрүү максатында, эгерде, анын даяр сүрөтүн, же болбосо, атайын сүрөткө тартып келип, көрсөтсө болот. Сөздөрдү жыйноо зор машакат жумуш экендигин өмүр бою сөз жыйнап, сөз менен шугулданган адамдар жакшы билишет.

Ар кыл тематикалык **окуу-сөздүк таблицаларын** түзүү боюнча студенттерге **өз алдынча чыгармачылык машыгуу ишин** сунуштадык. Төмөндөгү таблицаларды толтуртуу ыкмасы менен да студенттердин кыргызча кебин байытууга өбөлгө түзүлөт. **Окуу-сөздүк таблицаларын толтуруу боюнча чыгармачылык машыгуу иштеринин** үлгүлөрүн төмөндө келтирдик:

1-таблица – Студенттерге макал-лакаптарды жыйнатуу менен кыргызча кебин байытуунун окуу-сөздүк таблицасы (студенттин өз алдынча чыгармачылык машыгуу иши)

<i>Студенттерге макал-лакаптарды жыйнатуу менен кыргызча кебин байытуу</i>			
Тил, кеп, сөз жөнүндө макал-лакаптар	Окуу, илим жөнүндө макал-лакаптар	Эмгек жөнүндө макал-лакаптар	Ата Мекен жөнүндө макал-лакаптар

2-таблица – Студенттерге санат-насыят, үлгү ырларды жыйнатуу менен кыргызча кебин байытуунун окуу-сөздүк таблицасы (студенттин өз алдынча чыгармачылык машыгуу иши)

<i>Студенттерге санат-насыят, үлгү ырларды жыйнатуу менен кыргызча кебин байытуу</i>			
Акылдуу, акылсыздар тууралуу санат-насыят, үлгү ырлар	Эр жигиттин асыл сапаттары жөнүндө санат-насыят, үлгү ырлар	Жакшы кыз, жаман кыз тууралуу санат-насыят, үлгү ырлар	Өмүр, жашоо, турмуш тууралуу санат-насыят, үлгү ырлар

3-таблица – Студенттерге кыргыз тилинен башка тилдерге кирген сөздөрдү сөздүктөрдөн жыйнатуу окуу-сөздүк таблицасы (студенттин өз алдынча чыгармачылык машыгуу иши)

<i>Студенттерге кыргыз тилинен башка тилдерге кирген сөздөрдү сөздүктөрдөн жыйнатуу менен да алардын кыргызча кебин байытуу</i>			
Кыргыз тилинен орус тилине кирген сөздөр	Башка тилдерге оошуп кеткен кыргыз сөздөрү	Орус тили аркылуу чет тилдерге кирген кыргыз сөздөрү	Түрк тилинде сакталып калган кыргыз сөздөрү

4-таблица – Студенттерге башка тилдерден кыргыз тилине кирген сөздөрдү сөздүктөрдөн жыйнатуу менен кыргызча кебин байытуунун окуу-сөздүк таблицасы (студенттин өз алдынча чыгармачылык машыгуу иши)

Студенттерге башка тилдерден кыргыз тилине кирген сөздөрдү сөздүктөрдөн жыйнатуу менен да алардын кыргызча кебин байытуу			
Кыргыз тилине орус тилинен кирген сөздөр	Кыргыз тилине араб тилинен кирген сөздөр	Кыргыз тилине фарс тилинен кирген сөздөр	Кыргыз тилине монгол тилинен кирген сөздөр

Бул *окуу-сөздүк таблицаларды* толтуруу үчүн студенттер өз алдынча изденишет, сөздүктөрдү издеп таап, алардан сөздөрдү ылгап, тандап, иргөөгө көнүгүшөт. Өз алдынча чакан изилдөө жүргүзүүгө машыгышат. Андан соң андагы тандалган сөздөрдү оозеки, жазуу кебинде так, туура, орундуу пайдаланууга көнүктүрүүчү көнүгүү, машыгуу иштери жана практикалык иштер аткарттырылышы зарыл. Алар:

- Макал-лакаптарды катыштырып оозеки түрүндө текст түзүү;
- Санат-насыят, үлгү ырларын катыштырып, жазуу текстин түзүү;
- Орус тилинен кирген сөздөрдү катыштырып, оозеки текст түзүү;
- Чет тилдерден кирген сөздөрдү катыштырып, жазуу текст түзүү;
- Араб тилинен кирген сөздөрдү катыштырып, оозеки текст түзүү;
- Фарс тилинен кирген сөздөрдү катыштырып, жазуу текст түзүү;
- Монгол тилинен кирген сөздөрдү катыштырып, оозеки текст түзүү;
- К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча” сөздүгүнөн элдик макал-лакаптарды терип жазып чыгуу;
- К. К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча” сөздүгүнөн “Манас” үчилтигине байланыштуу маалыматтарды топтоп, жыйнап, жазып чыгуу;
- К.К.Юдахиндин сөздүктөрүнүн басылып чыккан жылдарын жана канча нускада экендигин таблицкага салып, тизмелеп чыгуу ж.б.у.с.

Жогорудагы п.и.д., профессорлор Е.В.Коротаева менен А.Ж.Муратовдор [108] келтирген бир катар “окутуунун технологияларына” биз тогузунчу технология катары “техникалык каражаттар менен окутуу технологиясын”

кошумчалайт элек. Анткени азыр технологиянын заманы. Орустун улуу педагогу К.Д.Ушинский “Жөндөмдүүлүгү бирдей болгон эки балага бир эле окуяны түшүндүрө баштап, бирок бирине сүрөт боюнча, экинчисине сүрөтсүз айтып берсеңиз эле жетиштүү болот” деген.

Кыргызча кепти байытуу максатында студенттерди сөздүк менен иштетүү тиешелүү көрсөтмөлүү окуу куралдары, техникалык каражаттар менен жабдылышы ар бир окуу жайдын окуу-материалдык базасын чыңдоодо, сабактын жогорку деңгээлде өтүлүп, жаштардын терең билим алышы үчүн трамплин болуп берерин көп жылдык окутуу практикасы далилдеп келет.

Техникалык окуу каражаттарын колдонуу биринчиден, окуунун көрсөтмөлүүлүгүн жогорулатат жана окуу материалдын жеткиликтүү болушун камсыз кылса, экинчиден, өтүлө турган предметтин так жана кеңири берилиши менен билим деңгээлди жогорулатат. Ал эми, үчүнчүдөн, билим берүүдөгү жаңы ыкмаларды, формаларды иштеп чыгууда окутуучунун мүмкүнчүлүгүн кеңейтет. Мындан окутуудагы көрсөтмө окуу каражаттардын эмоционалдуулук таасирлерин да эске алышыбыз керек.

Техникалык каражаттарды пайдаланып сабак өтүүдө ар бир куралдын өзгөчөлүгүн билишибиз шарт. Кайсы куралды пайдаланганда канча убакыт талап кылынарын, окуу материалынын кабыл алынуусун байкоо максатка ылайыктуу. Техникалык каражаттардын өзгөчөлүгү жөнүндө окумуштуу К.К.Сартбаев “Сабактардын ыктарын, методдорун ар башка кылып, кызыктуу өткөрүүгө мүмкүнчүлүк берет, экинчиден, окуучулар теманы терең өздөштүрөт, үчүнчүдөн, мындай сабактар окуучулардын көрүү, угуу сезиминде да кала берет. Бирок муну ыңгайына жараша пайдалануу керек” [140.77-б] деген. “Миң уккандан бир көргөн артык” дегендей, техникалык окуу куралдары окуу-тарбия берүү менен бирге интеллектини өстүрүүгө жардам берет. Булардын аркасы менен тапшырма берүүнүн азайышы, убакытты туура сарптоо боюнча утушка ээ болобуз.

Техникалык окуу каражаттарды сабак өтүүдө жумушчу окуу программаларына, окуу куралдарына, көнүгүүлөр жыйнактарына, методдорго

ылайыктап, *кыргыз тилин окутууда сөздүктөрдү пайдалануу менен студенттердин кыргызча кезин байытууда окутуунун бирден бир ыкмасы* катары сунуштай алдык. Ошондой эле, техникалык каражаттарга пайдалануучу материалдарды, мисалы, эпифильм, диапозитив, магниттик лента, диафильм, сүрөт, фото, рентген сьемкалары, касса, окутуучу машина, эпивизор, көчмө доска ж.б.у.с кошо колдонуу сунушталды. Буларды биз мугалим кезибизде өз күчүбүз менен жазып, иштөөгө туура келген эле. Жумушчу окуу программадан алынып, окуу куралы боюнча техникалык окуу каражаттын бирөөнү ылгап алып, өтүүчү сабак тандалып алынат. Окуу материалдарды, эпидоскоп, фильмоскоп, компьютер ж.б бардык окуу каражаттарды даярдашат.

Техникалык окуу каражаттары үчүн материалдарды даярдоодо төмөнкү иштер аткарылышы шарт:

1. Жумушчу окуу программалардан тема тандалат.
2. Окуу китебиндеги материал окутуучу жана окуу ишине катышуучу студенттер тарабынан үйрөтүлүп чыгат.
3. Кошумча материал өздөштүрүлөт.
4. Ага байланыштуу сүрөттөр, ырлар, тексттер жыйналып алынат.
5. Жасала турган каражатка керектелүүчү окуу материалдар топтоштурулат.
6. Сценарий жазылат.
7. Сүрөтчү кеңешин айтат, ал эми, студенттер сценарийлер боюнча окуу иштерин аткарышат.

Кыргызча кезин байытуу максатында студенттерди сөздүк менен иштетүүдө эпидоскопту пайдаланууну сунуштайбыз. Эпидоскоп эки бөлүктөн турат: эпидоскоп - ал үч колдонулуучу таблица, схема, диаграмма, сүрөт, фотокарточкаларды шарттуу түрдө “Эпифильм” деп атайбыз. Кадрлар 150x150мм. формат көлөмүндө гана жасалуу керек. Ушул форматтан кичине жасоого да болот, бирок чоң жасалбайт. 1-2-курстарга 4төн 10го чейин, 3-4-курстарга 10дон 20га чейинки эпифильмдер ар бир сабакта колдонулушу керек. Айрым сүрөттөрдү чоңойтуу керек болсо, доскага 60x85см. форматтагы ак кагазды илип коюп, керектүү сүрөттү эпидоскоп аркылуу түшүрүп, ошол

көлөмдүн изи боюнча тартып алабыз. Андан кийин тушь, түстүү боёк менен аягына чыгарабыз. Бул ишти сүрөт тартууга шыктуу балдар, кыздар аткарат. 20x210см форматында түрмөк кагазында сүрөттөрдүн сериясын тартабыз, анткени ал көрсөтүү үчүн жеңил болот. Сүрөттөрдү экранда туура жайгаштыруу үчүн ар бир кадрда бирдей өлчөм, бирдей багыт сакталып, түрмөк сүрөт менен жылдырылып турат.

- ✓ 150x150мм. форматта таблицалардын ар кандай түрүн кичирейтүүгө;
- ✓ Фотокарточкаларды даярдай билүүгө;
- ✓ Ар кандай сүрөттөрдү тема боюнча иштөөгө;
- ✓ Кичинекейден чоң форматка чоңойтууга;
- ✓ Кенен экранды пайдалануу;
- ✓ Басма продукцияларды колдонуу ж.б.

Кыргызча кепти байытуу максатында студенттерди сөздүк менен иштетүүдө диаскопту пайдаланууну сунуштайбыз. Диаскоп менен диапозитивдер көрсөтүлөт. Алар пленка жана айнек түрдө болуп, аларды кол менен жасап алууга болот. Кадимки эле айнекти 45x60мм, 24x36мм, 50x50мм, 85x85мм, 90x120мм көлөмүндө кесип алабыз. Сабактар боюнча таблицалар, сүрөттөр диаграммалардын эскиздери кагазга даярдалып, текшерилип коюлган болот. Кагаздын ар жак бетин тушь менен түшүрөбүз. Актай пленкага таблица, сүрөт, диаграмма ж.б. түшүрүлүп жогорку айнектин көлөмүнөн кичирейтилип кесилет. Аяк-башынан 5мм ден бош орун калат. Четин калыңыраак кагаз менен чаптап коёбуз. Мындай диапозитивдердин көп комплектисин жасоого туура келет.

Кыргызча кепти байытуу максатында студенттерди сөздүк менен иштетүүдө магнитофонду пайдаланууну сунуштайбыз. Магнитофон менен иштөөдө магнитофондук лентаны даярдоого керектүү адамды издөө, “сүйлөмдөрдү үн чыгарып сүйлөтүү, аларды магнитофондун лентасына жазуу менен студенттер өзүлөрү угуп, катасын оңдошот” Студенттер магнитофонду жазганда, укканда төмөндөгүлөргө айрыкча көңүл бөлүүлөрү талап кылынат:

- сөздөгү тыбыштарды туура, так айтууга;

- үндүн тонун, темпин, ритмин туура алууга;
- логикалык басымды туура коюуга;
- тыныш белгилерине карай туура тыным жасоого ж.б.

Сөздөгү тыбыштардын ритми, темпи, үндүн кооздугу, жазылып алынган үндөрдүн туура, туура эместигин окутуучу текшерүүсү шарт. Магниттик ленталарга жазылган көркөм окуулар студенттерге тандалган даяр продукция катары жетет. Андан көп нерселерди кабыл алышат.

Кыргызча кепти байытуу максатында студенттерди сөздүк менен иштетүүдө диафильди пайдаланууну сунуштайбыз. Диафильм - экрандык көрсөтүүлөрдүн ичинен эң пайдалуусу. Студенттер кол менен даярдай алышат. Программалык сценарий боюнча киноленталардын актайларын таап же фотоленкаларды ысык сууга жуугандан кийин ар кандай түстөгү туштар менен диафильм тартылып даяр болот. 10x14см. өлчөмдөгү пленкаларга сүрөттөр, ар кандай үзүндү тексттер, сөздүктөрдөгү сөздөр жазылып алынат. Студенттер макеттерди, фотокарточкаларды, магнитленталарды, эпифильм, диапозитивдерди, диафильм ж.б техникалык окуу каражаттардын бардык керектүү материалдарды өз күчтөрү менен даярдоого көнүгүшөт. Кыргызча кепти байытууда кыргыз тили сабактарында техникалык окуу каражаттардын бардык түрүн пайдаланып, демонстрациялап жана комментарийлап бере алышат.

В.Г.Белинский да көрсөтмөлүүлүктү окутуудагы негизги окуу каражаты, ыкмалардын бири катарында баалаган. Ал көрсөтмөлөрдүн ичинен сүрөткө өтө маани берген. “Карагылачы деп жазган ал, - балдар сүрөттү кандай гана жакшы көрүшөт. Иши кылып сүрөттүн эмне жөнүндө тартылганын айтып берсе эле болду. Алар эң маанисиз жана көңүлсүз текстти да окуганга даяр. Андан ары балдарды окутууда сүрөт колдонула берет”.

Изилдөө мезгилинде техникалык окуу каражаттарды колдонууда көп нерселерди өзүбүз кол менен жазып пайдаландык. Алар:

3. Эпидиаскоптун эпискобу үчүн 150x150мм форматтагы сүрөттөр, таблицалар, диаграммаларды жасадык. Даяр таблицаларды түрдүү боёктор

менен ушул форматка көчүрдүк. Айрым сүрөт, таблицаларды чоңойтууга туура келди. Биз эпидиаскопко коюп, жазуучулардын портреттерин чоңойтуп алдык.

4. Кыргыз тилинде атайын чыгарылган диапозитивдер жок болгондуктан, биз жөнөкөй айнектен ар кандай көлөмдөгү диапозитивдерди жасадык. Киноплёнкадан жана нур өткөрүүчү жалтырак кагазга да сүрөт, таблицаларды түшүрүп диапозитивдерди жасадык.

5. Магниттик ленталарга жазуу жүргүздүк. Үн жазуу студиясынан магниттик пластинкаларды даярдатып алдык. Магнитофондон студенттердин өз үндөрүн угузуп, көнүгүү-машыгууларды уюштурдук. Бул алардын кызыгуусун арттырды. Тема тиешелүү сүрөттөр менен коштолду. Мисалы: Г.Айтиев менен Белевичтин “Кеңеш өкмөтү келди” деген сүрөтүн, Сыдыкбековдун “Тоо арасында” романына тартылган иллюстрацияларды, художник Л.А.Ильинанын, Жумабаев “Кабар”, Койчиевден “Кыргызстандын аялдары 20-жылдар” деген сүрөттөрдү алдык. “Кызды ала качуу”, “Кедей абышка”, “Сурак”, “Сот алдында бай качты” ж.б.у.с. сүрөттөрдүн топтомдору көрсөтүлүп, сөздүк иштери аткарттырылды.

Айрым көнүгүүлөр боюнча сүрөттөр жок болгондуктан сабакка ылайыктуу сүрөттөрдү газета-журналдардан, кесип алып, же кол менен тартабыз. Мындай сүрөттөрдүн өзүн көрсөтүү менен эпидиаскоп аркылуу көрсөтүүнүн айырмасы бар. 20x20 форматындагы түрмөк кагазга сүрөттөрдүн сериясын тарттык, анткени ал эпидиаскоп менен көрсөтүүгө ыңгайлуу. Сүрөттөрдү экранга туура бирдей жайгаштырууда ар бир кадрда бирдей өлчөм, бирдей багыт сакталып, түрмөк ирет менен айрым окумуштуулардын сүрөттөрүн көрсөтүп, “Биринчи мугалим” деген чыгармага байланыштырып, сөздүк иштерин аткардык. Бул багытта төмөнкүлөрдү жасай билүү зарыл:

- 150x150мм форматта таблицаларды ар кандай түрүн кичирейтүүгө;
- Фотокарточкаларды даярдай билүүгө;
- Ар кандай сүрөттөрдү, сөздөрдү тема боюнча топтоо;
- Кичинекей, чоң форматта өзгөртүүгө;
- Күндүз экранды пайдаланууга;

- Басма продукцияларын колдонуу;
- Китеп, журнал-газеталардан кесилип алынган материалдар;
- Иш кагаздарынын үлгүлөрү.

Кыргызча кепти байытууда техникалык окуу каражаттары сабактын түшүнүктүүлүгүн, көрсөтмөлүүлүгүн арттырып, алдыга койгон максатка жетүүгө көмөк көрсөтүп, убакытты үнөмдөп, окутуунун натыйжалуулугун арттырууга мүмкүндүк түзөт.

Кыргыз тили сабактарынын таалим тарбия берүүчү мааниси өтө зор, анткени ал эне тилин сүйүүгө тарбиялайт. Эне тилин жакшы билүү бул улуттук иденттүүлүккө ээ болуунун бирден бир каражаты.

Студенттердин кыргызча кепин байытуунун бирден бир формасы – бул аудиториядан сырткаркы окуу иштери болуп саналат. Алар бир топ педагогикалык маселелерди чечет. Студенттер өз алдынча илимий-изилдөөлөрдүн үстүндө иштөөгө көнүгөт. Баалуу сапаттарга тартиптүүлүккө, баамчылдыкка, тактыкка үйрөтөт. Аудиториядан сырткаркы иштерге кыргыз тили ийрими, жаш ораторлор ийрими, жаш тилчилер клубу, илимий-практикалык конференциялар, кыргыз тили боюнча олимпиадалар, дебаттар, тегерек стол, дискуссиялар ж.б.у.с кирет. Биз булардан кыргыз тили ийримине токтолобуз. Ийримдин мүчөлөрү секцияларга бөлүнүшөт. Секция иши расписание боюнча жумасына өткөрүлөт. Кээ бир учурларда жогорку курстун студенттери төмөнкү курстун студенттери менен аспирант-магистрант, докторанттар акын, искусство чеберлери ж.б. тармактар да кыргыз тили ийримин алып барса жакшы болмок.

Ийрим мүчөлөрү ийрим активисттеринен шайланат. Жетекчиси жана катчысы бекитилет. Редколлегия мүчөлөрү жана редактор. Ийрим программасы талкууланып жана милдеттери бекитилет. Кыргыз тили мугалими менен ийримдин жетекчиси байланышып, редколлегия мүчөлөрү ар дайым ийримдин дубал газетасын, кыргыз тили кол жазма журналын чыгарып турушат. Кыргыз тили ийриминин иш планы студенттердин кыргызча кепти байытуу жагдайында кызыккан суроо-талаптарына негизделип түзүлөт. Ага илимий-

теориялык маселелер жана эксперименталдык иштер жана кыргыз тили кабинетине керектүү магниттик жазуулар, альбомдор, сүрөт, таблицалар, макеттер ж.б көрсөтмө куралдарды даярдоо иштери киргизилет. Кыргыз тили ийриминин мүчөлөрү илимий конференция, диспуттарды, олимпиада уюштурууга чоң жардам берет. Кыргыз тилине кызыккан, шыктуу, таланттуу студенттерге чыгармачылык, татаалыраак мүнөздөгү тапшырмалар берилет. Ийримдин жетекчиси ар бир студенттин билимин пландуу түрдө тереңдетиши жана кыргыз тилине кызыгууларын өстүрүүсү зарыл. Теориялык иштер ар түрдүү жолдор менен аткарылат, айрым суроолорду ийримдин жетекчиси өзү айтып берсе да болот. Андан башка ийримдин мүчөлөрү жасаган докладдары угулат. Кээде филологдорду чакырып, лекция, докладдарды окутууга болот. Ал эми ийримдин практикалык иштери өз алдынча эксперименталдык иштер катарында жүргүзүлөт. Техникалык каражаттарды (диапроектор, магнитофон, кадоскоп ж.б.) пайдалана билүүгө үйрөнүшөт. Диафильмдерди, диапозитивдерди, таблицаларды, плакаттарды, альбомдорду кол менен тартып даярдашат. Кыргыз тили ийриминде студенттердин билимин тереңдетүүнү, бышыктоону кайталоочу жөндөмдүүлүктөрүн кеңейтүүнү, өз алдынчалыгын өстүрүүнү эстетикалык табитин тарбиялоо максаты коюлат. Аткарыла турган иштер: чыгарма, көнүгүү, рефераттарды жазуу; журнал, газета чыгаруу; акын – жазуучулардын, окумуштуулардын туулган жерлерине экскурсия; адабий кечелерди, викториналарды, олимпиадаларды, конференцияларды өткөрүү; акын-жазуучулар, окумуштуулар, эмгектин баатырлары, КР баатырлары, Ата Мекендик согуштун, эмгектин ардагерлери менен жолугушуу; доклад, лекция, диспуттар, КВН, кече, фестиваль ж.б.

Ийримге этнографияга, тилдин тарыхына, тарыхка кызыккандар катышышат. Ийримдин мүчөлөрүнүн арасынан мыктылары эң эски китептерди, кол жазмаларды ж.б буюмдарга жазылган түркүн-түркүн жазууларды таап келишет. Латын, араб алфавиттеринде жазылгандарды чоң ата, чоң энелерине окутуп, чечмелеп келгендер бар. Байыркы жазуулардын үлгүлөрүн издешет, табышат, иретке келтирип, көргөзмө курал даярдашат. Булардын баары сабакта

пайдаланылып, анын натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт. Усулдук адабияттар, КЭСтин томдору, орусча кыргызча, кыргызча орусча түшүндүрмө, орфографиялык ж.б. сөздүктөрдү, теориялык суроолор, викторина, ребустар, табышмактар, жаңылмачтарды пайдаланышат.

Кыргыз тили такталары чыгарылат. Альбомдордо түрдүү темалар камтылып, сүрөтчүлөр тарабынан кооздолуп, фото сүрөттөр чапталып кооз жасалгаланат.

- *Жергиликтүү эл арасынан жыйналган сөздөр, эски сөздөр, жер-суу аталыштарынын иликтенилиши, тарыхы боюнча окуу альбомдор даярдалат;*
- *Кыргыз тилинин методика илимине салым кошкон окумуштуулардын ар бирине атайын окуу альбом арналат;*
- *Кыргыз тилине кирген жаңы неологизм сөздөрдүн сөздүгү;*
- *Башка тилден кыргыз тилине кирген сөздөрдүн топтому;*
- *Байыркы жазуулардын альбому;*
- *Кыргыз эли колдонгон жазуулар: Орхон-Енисей, араб, латын жазуусунун, орус кириллицасынын жана кыргыз алфавитинин үлгүлөрү;*
- *Кыргыздын нукура төл сөздөрүнүн сөздүгү ж.б.*

Өз кезегинде К. Маркс менен Ф. Энгельс “тил да эс сыяктуу байыркылык” дешкен. Тилди грамматика текшерсе, ойлоону логика текшерет. Ойлоону процесси психология, физиология илимдеринин да текшерүү объектисине жатат. Адамдын ой-пикири аң-сезиминде өзүнөн өзү даяр түрдө турбайт. Демек, ой-пикир же ойлоо тил аркылуу “тилдеги сөздөр аркылуу ишке ашырылат [140. 9-б]. Биз студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүктөр менен иштөөнүн жолдору, ыкмалары жана методдорун иликтөө мезгилинде тил илиминин башка илимдер менен байланышын да эске алдык. Жогорку жакта көрсөтүлгөндөй логика, психология, физиология, илимдеринин башка анатомия, физика, механика илимдери менен байланышы сыяктуу эле дүйнөдө ааламдашуу системасына кирип жаткан нобель сыйлыгы, космос, дүйнөлүк соода өндүү эле “тил да ааламдашуу системасына кирип, келечекте дүйнө

жүзүндө бир гана тил өкүм сүрүп, улут деген болбойт. Жер шарында чек ара жок болот. Ушул шартта алдын ала адамдар ага даяр болушат” деген да пикирлер бар, албетте. “Кыргыз лексикасы, сөздүктөр боюнча төмөндөгүдөй конкреттүү темаларды иштөө: неологизм, архаизм, синоним, антоним, туруктуу сөз тизмектери, кыргыз тилине башка тилдерден кирген сөздөр” [140.254-б] деген К.К. Сартбаевдин айтып калтыргандарын негиз кылуу менен сөздүктөр менен иштөөнүн жолдору, ыкмаларын изилдеп, кыргыздын кебин байытууда сөздүктөрдүн ролун аныктоого аракеттендик. Алгач, бул багытта окутуучу студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүктөр менен иштөөнүн жолдорун окутууда жана талдоодо студенттерге өзү үлгү катары болушу зарыл. Ошондуктан өз учурунда М.И. Калинин [67] “окутуучуларга окуучулар копияланышат” деген. “Окутуучунун дүйнөгө болгон көз карашы, анын жүрүш-турушу, анын турмушу, анын ар бир көрүнүшкө жасаган мамилеси тигиндей же башкача түрдө окуучуларга таасир этет. Ондогон балдардын көздөрү окутуучуга тигилет. Кишилердин психикалык турмушундагы ар түрдүү билинер-билинбес айырмачылыкка эң кылдаттык менен назар салган эң кыраакы, эң сезгич келген балдардын көздөрү сыяктуу бүткүл кыбыр эткенди эч ким кармай албайт. Муну эске тутуу керек” [67.45-б].

Мына ошол окутуунун өзөгүн эң ириде педагогика жана психология илимдери түзөт. Демек, окуучулардын руханий жактан калыптануусун заман талабына ылайыктап жүргүзүү, улуттук баалуулуктар менен жалпы адамзаттык баалуулуктардын бирдикте алып жүрүү, алар аркылуу жаш муунду турмуш деген даңгыр жолго салып, тарбия берүү педагогика илиминде терең изилденген. А. С. Макаренко сыяктуу улуу педагогдордун эмгектеринде билим жана тарбия берүү менен, баланын инсандыгын, андагы сапаттарды калыптандыруудагы негизги маселелер чечилген.

Ал эми ошол жаш өспүрүмдү тарбиялоодо анын коомдогу ордун, иш-аракетин, жөндөмүн жана психикалык абалын өздөштүрүп, ага карата окутуунун түрүү жагдайын колдонууга психология илими жардамга келет. Студенттердин кебин байытууда сөздүктөр менен иштөөнүн жолдорун жана

методдорун окуп-үйрөнүүдө орус окумуштуулары лексикографиянын теориясы, тарыхы, методикасы жөнүндө кыйла эмгектерди жаратышкан. Ошондой эле Ата Мекенибизде кыргыз тилин окутуу илиминде да К.Дыйкановдун [56] «Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы боюнча методикалык колдонмосу», п.и.д. В.И.Мусаеванын [117;119] “Мектепте лексиканы окутуу”, “Өнөр алды-кызыл тил” , Ж.А.Джапановдун [47] “Орус жана кыргыз лексикографиясы”, Ш.Жапаров, Т.Сыдыкованын [59] “Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы” деген эмгектерин атоого татыктуу. Р.Эгембердиев, С.Өмүралиева, А.Сапарбаев, В.И.Мусаеванын [177] орто мектептердин 10-11-класстары үчүн кыргыз тили окуу китебинде “Кыргыз лексикасынын баюу жолдору” деген атайын бөлүм киргизилген. Ал эми 1969-жылы Х.Дөөлөталиев [48] “Методика проведения словарной работы на уроках объяснительного чтения в начальной киргизской школе” аттуу темада кандидатских диссертациясын коргогон. Профессор В.И.Мусаева 1985-жылдан баштап, 2015-жылдарга чейин алгач КирНИИПте, андан соң Кыргыз билим берүү академиясында орто мектептер үчүн кыргыз тилинин окуу программаларын түзүшүп келген жана анда кыргыз лексикасынын баюу жолдорун төмөнкүдөй сааттарга бөлүштүрүп, сунушташкан:

<i>Кыргыз лексикасынын баюу жолдору</i>		
к.н	Теманын аталышы	сааты
1.	<i>Кыргыз лексикасынын баюу жолдору жана кеп маданияты:</i> Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын негизги багыттары, жолдору (булактары)	1
2.	Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын ички булактары: морфологиялык жол аркылуу (-ым мүчөсү: бас-ым, чеч-им,; -ма мүчөсү аркылуу: теңде-ме, чыгар-ма)	1
3.	Синтаксистик жол аркылуу: басма сөз, өндүрүш тармагы, жарыш сөз, окуу китеби	1
4.	Семантикалык жол аркылуу: уңгу – бир нерсенин түпкү бөлүгү, негизи, уңгу – сөздүн маани берүүчү бөлүгү; тамыр өсүмдүктүн жер алдындагы негизги бөлүгү, тамыр – радикалдын алдындагы туюнтма	1
5.	Которуу (калькалоо) жолу аркылуу: толук (красный уголок – кызыл бурч) жана толук эмес которуу (спортивной площадка – спорттук аянтча)	1

6.	Диалектилик-лексикалык сөз байлыктарынан туура пайдалануу аркылуу (гозо, гозопая, чигит, косек, гөш ж.б.)	1
7.	Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын тышкы булактары: башка тилдерден кабыл алынган сөздөр	1
8.	Орус тилинен кирген жана орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөр, алардын тематикалык жана фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө карата бөлүнүшү (Октябрь революциясынан кийинки кабыл алуулар)	1
9.	Араб тилинен кабыл алынган сөздөр	1
10.	Иран-фарс тилинен кабыл алынган сөздөр	1
11.	Монгол тилинен кабыл алынган сөздөр	1
12.	Кеп маданиятына үйрөтүүчү практикалык иштер	2
13.	Лексикалык талдоо	1
14.	Үйрөтүүчү жана текшерүүчү жазуу жумуштары	2
16.	Кыргыз адабий тилинин өнүгүшү	1

Мында көрүнүп тургандай лексика, лексикологияны кеп маданияты менен биргеликте окутууга, талдоого, жазуу иштерине да көңүл бурулган. Биз изилдөө мезгилинде тажрыйбалуу кыргыз тили мугалимдери менен аңгемелешкенибизде алар бир кыйла жылдардан бери жогорудагы окуу-гормативдик материалдарды жетекчиликке алуу менен лексика, лексикология бөлүмдөрүн окутуп-үйрөтүп келишкендигин ырасташты. Биз да изилдөөбүздө окумуштуунун лексика, лексикология жаатындагы илимий эмгектерин методологиялык негиз катары алдык. Себеби дегенде, орус дидакттары тарабынан тастыкталган *заманбап ыкма-методдор болуп саналган үзгүлтүксүз билим берүүнүн (непрерывное образование), окутуудагы бири-бирине өтүү жана келечектүүлүк (преемственность и перспективность в обучении) шартынан алганда* жогорку класстарда алган билимдерин биз 1-2-курстарда андан ары өрчүтүп, тереңдетип, бышыктап, толуктап кетүүбүз талапка ылайыктуу деп эсептеп, студенттердин кыргызча кебин байытууда *аталган ыкма-методдорду окутуу тажрыйбасына практикаладык.*

Жогорудагы атап кеткен окуу-методикалык куралдардан сырткары да кеңири изилдөөлөр жүргүзүлүүсү зарылдыгын изилдөө ишибизден улам байкадык. Ушундан улам, студенттердин кеп байлыгын текшерүү максатында

оозеки жана жазуу жумуштарынын ар кыл түрлөрүн практикаладык. Айрымдарын иштин тиркемесине киргиздик. Шаарга салыштырмалуу айылдык аймактарда жаштардын оозеки кебинин бир кыйла калыпка салынгандыгын айтсак болот. Бул эми, албетте, ошол аймактагы чөйрөгө, кырдаалга, адамдын тилге болгон жеке мамилесине, тилдик даярдыгына да байланыштуу. Канткен күндө да айылдарда кыргызча кеп жашап жаткандыгына баарыбыз эле ынанабыз. Ошол эле айылдан мектепти аяктаган улан, кыздар шаарга окуу жайына тапшырганда көпчүлүк окуу жайындагы лекциялардын, окуу куралдарынын орус тилинде гана болгондугу да алардын кыргызча кеп байлыгына терс таасирин тийгизбей койбойт. Бул дагы өзүнчө атайын изилдөөнү талап кылган маселелердин бири.

Лексикография тилдеги сөздөрдү жыйноо аларды системага салуу жана сөздүк түрүндө келтирип басып чыгаруунун теориясы жана практикасын окуткандыктан профессор И.Абдувалиев [8] айткандай “лексикологиянын лексикография бөлүмү тереңдетилип изилдөө объектилери, максат, милдеттери, принциптери деген сыяктуу теориялык маселелер менен практикалык маселелери көрсөтүлүп жазылган эмгектердин” жетишсиздигин, лексикография айрым эмгектерде айтылып, жазылган менен лексикография, сөздүктөрдү түзүү, сөздүктөр аркылуу кыргызча кебин байытуунун жолдору, ыкмалары, методдору тууралуу окуу куралдар орто мектептер, орто жана жогорку окуу жайлары үчүн иштелип чыкпагандыгын сездик.

Тилчи-окумуштуу Т.К.Ахматов да “М.Кашгари 1072-жылы кыргыз лексикографиясынын башатын баштагандан бери азырынча кыргыз лексикографиясы колго алына электигин” моюндаган. “М.Кашгари жана кыргыз маданияты” китебине карата Т.К.Ахматов “кыргыз тилинин тарыхын түзүүгө мүмкүндүк берүү талашсыз. Кыргыз тилинин өнүгүш-өзгөрүшүн тарыхый жактан сыпаттоо кыргыз тилчилеринин алдында турган зор эмгек болуп эсептелет. Бул милдетти аткаруунун башаты кашкарлык Махмуддун өлбөс-өчпөс энциклопедиялык эмгегин жакын арада кыргыз тилине которуп, басмадан чыгаруу экендигин” белгилеп, тилекке каршы, Т.Ахматов

Махмуддун сөздүгүнүн кыргыз тилинде жарык көргөнүн көрбөй калды. Лексикология, лексикография тууралуу биз изилдөө учурунда студенттерге кенири түшүнүк берүүгө аракеттендик. М.Кашгари “Түркий тилдер сөз жыйнагын” (1072-1077-жж.) которгондор да кыргыз лексикографиясынын башаты болгон М.Кашгаринин эмгегинин кыргыз тилине тийгизген таасирин, кыргыз лексикографиясынын эми гана колго алына баштагандыгын таасындайт. Орхон-Энесай ташка жазуусун каниет кылып карап отурбай, кыргыз аймагынан, кыргыз жашады деген жерлерден ташка, башка нерселерге жазылган жазууларды иликтеп, изилдеп элге кайра берүү үчүн тарыхый этимологиялык, архаизм сөздүктөрүн түзүүгө шарттар түзүп, мамлекет, мамлекеттик тил комиссиясы, кыргыз тили коому ж.б. тарабынан эл аралап, унутулуп бара жаткан нукура, көөнө, кыргыздын төл сөздөрүн терип, жыйнап, сөздүгүн түзүү зарыл. Себеби, ал сөздөрдү баалап-барктаган карыялардын саны суюлуп жатат.

Эл арасында сөз баккан, сарамжалдуу, түшүнүктүү, китепкөй адамдарда катылган китептер, кол жазмалар толтура. Китепканаларда атайын сөздүктөр фондун түзүп, илим-билим борборлоруна айландырып, жаңы технологиялар менен жабдып, архивдик окуу материалдарын сактап калыш керек. Китептерди, газета-журналдарды сактабай жыл аягында эскирди дешип, китепканада эзели болбогондорду кошо жазышууда. Түрк эли жөнүндөгү чыгармалардын башатында кыргыз тили турат. Эң байыркы жана кийинки мезгилдерди ичине камтыган кыргыз жазуучуларынын чыгармалары да табылып калышы ажеп эмес.

Окумуштуулардын маалыматына караганда кыргыз тилинин корунда 2177 араб тектүү сөз камтылып, жалпы лексикабыздын 5,57 пайызын түзөт. Анын үстүнө, ал сөздөрдүн дээрлик бардыгы кыргыз тилинин ички мыйзамдарына ылайык өзгөрүп кеткендиги байкалат. Ал эми “айрым сөздөр болсо араб тилиндеги түпкү маанисинен таптакыр ажыраган” Дыйканов. К.Юдахиндин 1965, 1940-жылдагы сөздүктөр ж.б. боюнча кыргыз тилиндеги сөздөрдүн статистикасын берген [55]. Билим деген түшүнүктүн так жана жалпы аныктоосу

философиялык кыскача сөздүктө “билим – рухий иш-аракет процесс боюнча эмес, анын натыйжасы боюнча алып караганда объективдүү чындыкты чагылдыруу. Коомдун мурда болуп өткөн таанып-билүү иш аракетин адам өздөштүрүп алууга, аны практикада колдоно билүүгө тийиштүү болгон даяр билим катары аракеттенет. Адам билимди өз иш-аракетине тартып, аны өздөштүрүп, ошону менен бирге өзүнүн руханий жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт. Өзү активдүү чыгармачыл, маданияттын субъектиси катары калыптанаарын” философ М.Блүбергдин [37.7-б.] белгилеген.). Ал эми метод- бул окуу процессинин учурунда окутуучу тарабынан иштин жолу же ыгы. Метод бир нече ыкмаларды, жолдорду жана формаларды өзүнө камтып турат. Методика- предметти (тилди) окутуунун закон ченемдүүлүктөрүн, аны жакшыртуунун жолдорун иликтөөчү педагогикалык иш [168].

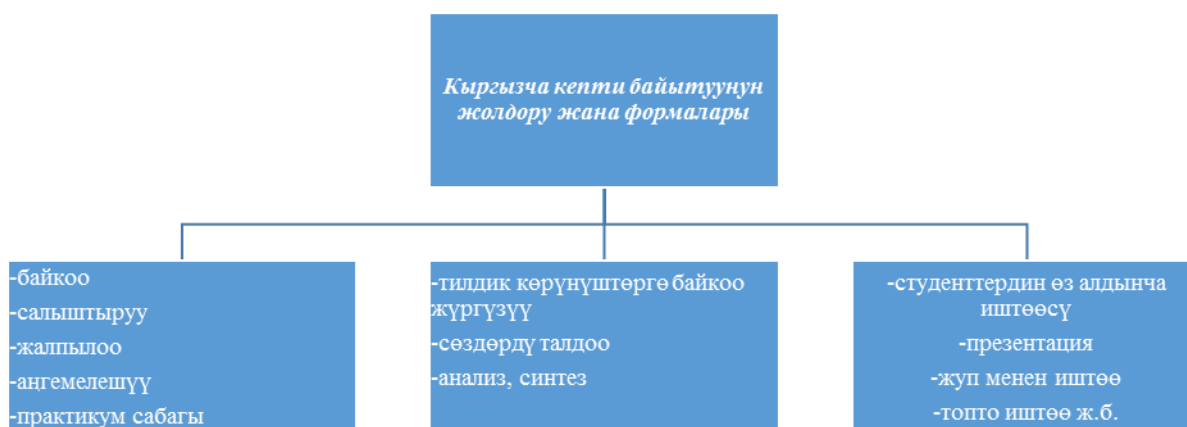
Методикалык принцип – 1. Жалпы методикалык принцип (коммуникативдүүлүк, аспектилик-комплексдик мамиле, интенсивдүүлүк).

2. Атайын методикалык принцип (тил боюнча көнүгүү менен кеп практикасынын айкалышы, сабактын профессионалдык багытталгандыгы). ...окутууда бардык методдорду кезектештирип туруу же айкалыштырып жүргүзүү билимдин сапаттарынын толук болушуна алып келет [150].

3. Педагогика адистигиндеги студенттерге кыргызча кепти байытуу жагдайында билим берүүдө жогорудагы жолдорду жана формаларды 1-2-курстарда “Кыргыз тили”, “Кыргыз тилинин практикалык курсу”, “Кыргыз тили жана адабияты” сыяктуу окуу дисциплиналарын окутуп-үйрөтүүдө колдонууну сунуштадык. Буга кошумча, окутуунун кырдаал-шартына ылайыктап, интерактивдүү методдорду, стандарттуу жана стандарттуу эмес сабактардын үлгүлөрүн да практикалай алат. Эң башкысы, кыргызча кебин байытууга карата студенттердин өзүнүн жеке шык-жөндөмдүүлүк иш-аракети эске алынууга тийиш. Эгерде, ар бир студентте “мен кыргыз болгондон кийин кыргызча кеп байлыгына ээ болушум керек” деген жеке толгонуу аракети болсо, анда, окутуу иши алга жылат. Окутуунун

башталгыч этаптарында информациялык-рецептивдүү метод керек жана ал сөзсүз колдонулат (кабылдоо, туюнуу, эске тутуу).

Кыргызча кепти байытуунун төмөнкүдөй жолдорун жана формаларын сунуштадык. Алар:

Сүрөт. 3.5.1. Кыргызча кепти байытуунун жолдору жана формалары

Репродуктивдүү метод билимди кайталоону дайыма пайдаланып жүргөн метод. Репродуктивдүү методдо мугалим көнүгүүлөрдү иштөө тапшырмаларды түзөт. Студенттерге тапшырмаларды берет (кылымдар бою колдонгон).

Проблемалуу баяндоо методу. Студенттердин алдына проблеманы коет. Жөнөкөйдөн татаалга.

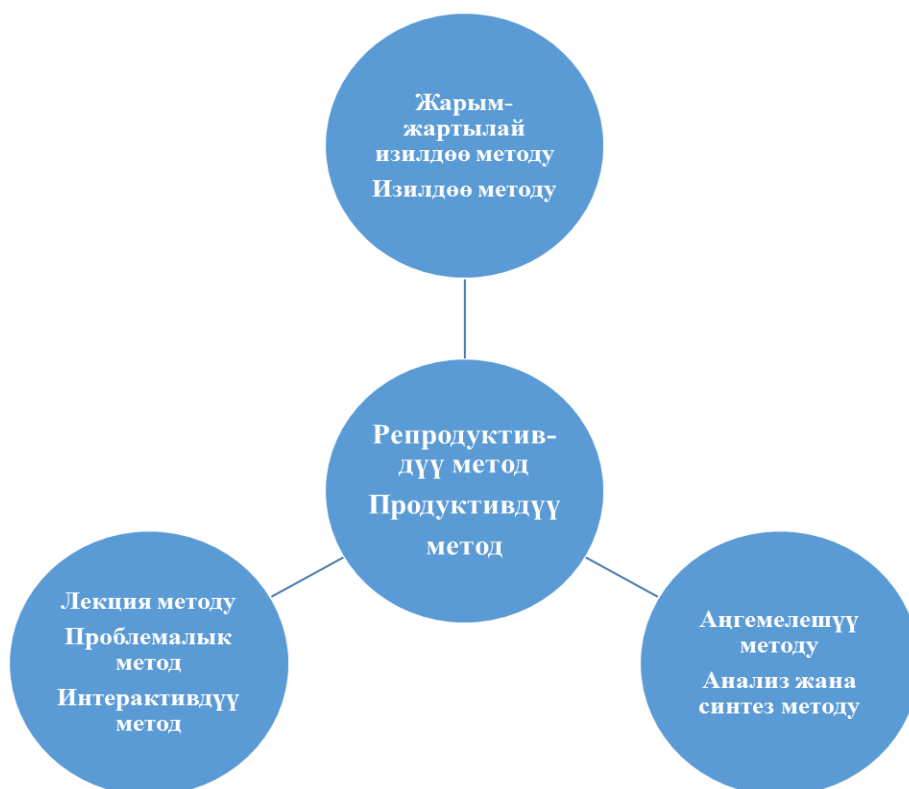
Эвристикалык (жетелеме). Мугалим проблеманы коет да улам-улам суроолорду ырааттуу коет

Издөө методу. Предметтер боюнча кыска текстүү көнүгүүлөр, проблемалар, изилдөө тапшырмалары түрүндөгү, дискуссиялар формасындагы ж.б.

Проблемалуу баяндоо. Эвристикалык жана өзгөчө изилдөө методдору студенттерде чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө да арнаган. Эгер

тексттер менен иштөө жазуу иштери, бардык учурларда тең сөз, көрсөтмөлүүлүк, практикада бирдей катышат [141].

Биз төмөндө студенттердин кыргызча кебин байытуудагы сөздүк менен иштөөнүн ыкмаларын жана методдорун окутуу процессине сунуштадык. Алар:

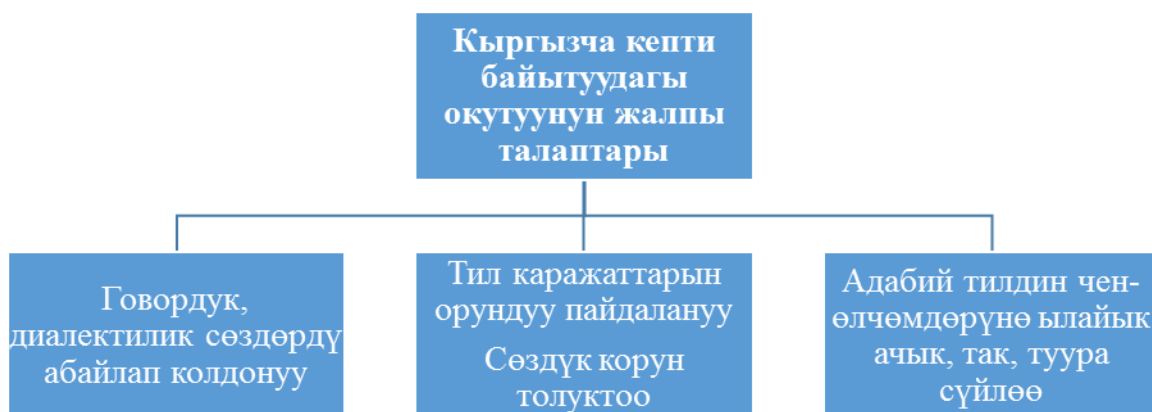

Сүрөт. 3.5.2. Студенттердин кыргызча кебин байытуудагы сөздүк менен иштөөнүн ыкмалары жана методдору

Бул ыкма методдорду окутуучу окутуу ишинин кырдаал-шартына ылайыктап, чыгармачылык менен пайдалана алса, анда белгилүү бир деңгээлде натыйжага жетише алмакчы. Булар менен гана чектелбестен тажрыйбасын кеңейтип, окутуучу, эгерде, традициялуу жана традициялуу эмес сабактардын ар кыл формаларын да кеңири пайдаланса, анда ал өз жемишин бермекчи. Ошондой эле, студенттердин сөз маданиятын өнүктүрүп, эне тилдин кереметтүү асыл касиеттерине окутуп-тарбиялоо аркылуу алардын инсандык сапаттарына да таасирин тийгизе алмакчы.

Айылдык аймактардагы эски карыялардан эски китептерди ташка, кездемеге, билериктерге, тыйындарга ж.б. нерселерге жазгандарды, буюмдарды чогулта турган экспедициялар уюштурулуп, материалдар кыргыз тили илим-билим борборлоруна сакталса келечекке алтындан кымбат мурас калтырган болоор элек. Ар бир мен кыргыз деген ата уулдары кыргыз тилин жерибейт деген ишеничтемин. Бул сөздүктөрдүн үстүндө иштөө оңбогондой зор эмгекти талап кылат. Бир сөздүн түпкү маанисин (кепти) издөө азаптуу, түйшүктүү иш экендигин, талыкпаган эмгек керек экендигин жаштар билүүсү зарыл.

Төмөндө биз студент-жаштардын кыргызча кебин байытууда эске ала турган окутуунун айрым талаптарынан келтиребиз. Алар:

Сүрөт. 3.5.3. Студент-жаштардын кыргызча кебин байытууда эске ала турган окутуунун жалпы талаптары

Кыргыз тили өтө бай тил экендиги айтылып келет. Тилибиз мындан да байымак, эгерде, сөзмөр, кепкор карыялардан бир кыйла маалыматтарда жазып калып, азыркы жаштарга калтырганыбызда.

Студент-жаштардын кыргызча кебин байытуу максатында сөздүктөр менен иштөөдө көнүгүү-машыгуу иштерин төмөндө сунуштайбыз. Алар:

- ✓ Сөздүктөрдөн лексикалык бирдиктерди тез жана туура тандай билүү;
- ✓ Тандалган сөздөрдү байланыштыруу;

- ✓ Өздөштүрүлгөн сөздөрдү ар кандай жаңы кептик кырдаалдарда байланыштырып, колдонуу;
- ✓ сөздөрдү сүйлөмдөрдө кыргыз тилинин стилдик өзгөчөлүктөрүнө жараша туура колдонуу;
- ✓ Өздүк кебин кыргыз адабий тилинин чен-өлчөмдөрүнө ылайык туура уюштуруу;
- ✓ Кебинде лексико-грамматикалык тил каражаттарын туура колдонуу;
- ✓ Сөздүктөр менен системалуу иш жүргүзүү;
- ✓ Сөздөрдүн этимологиясын талдай алуу;
- ✓ Сөздүк корун ар дайым толуктоо;
- ✓ Жаңы неологизм сөздөрдү колдоно алуу;
- ✓ Оозеки, жазуу кебинде сөздөрдү, сүйлөмдөрдү так, туура, орундуу, логикалуу пайдалана билүү;
- ✓ Байыртадан жыйналган элдик каада-салттарды көңүлгө тутуу менен кыргызча кептин улуу-кичүүгө мамиле жасоодогу сылык-сыпаа үлгүлөрүн ар дайым практикалоо;
- ✓ Сөздөрдү орундуу пайдалануу менен монолог, диалог жана полилог жүргүзө алуу ж.б.у.с.

III глава боюнча корутунду

“Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн методикасы” деген аталыштагы үчүнчү главада сөздүктөрдү түзүүдөгү лингводидактикалык талаптар катары төмөнкүлөр таанылды. Алар:

- алфавиттик тартиптин сакталышы;
- окутуучулук максатты көздөшү;
- таанып-билдирүүчүлүк мааниси;
- маалымат берүүчүлүк кызматы;
- орфографиялык ,
- сөз жасоочулук ,
- орфоэпиялык эрежелердин сакталышы;
- таалим-тарбиялык таасирдүүлүгү;
- лексико-грамматикалык жактан бүтүндүүлүгү ж.б. Сөздүктүн кайсы

гана түрү же тибин болбосун мына ушул жана башка да дидактикалык талаптарды жетекчиликке алуусу зарылдыгы белгиленди.

Кыргызча туура сүйлөөгө үйрөтүү, нукура кыргызча кепке окутууда эң чоң мааниге ээ кыргыздын **ү, ө, н, к, г, ж** тамгалары болуп саналат. Айрыкча, **к, г, ж** тамгалары тыбыштык мааниге өткөндө жасалыш ордуна карай акустика-артикуляциялык жактан өзгөчөлөнүп турат. Мисалы: 1) Тилдин учу менен айтылган учурда: *карта – 1) географиялык карта 2) оюн ойноло турган карта;* 2) Көмөкчү менен айтылган учурда: *карта – жылкынын картасы (тамак-аш маанисинде) ж.б.*

Бүгүнкү күндө сөздүктөрдүн түрлөрү жана типтери тематикалык жактан абдан байыган.

Кыргызча кепти байытууда сөздүктөрдүн лексикалык, грамматикалык жактан түзүлүштөрү төмөндөгүдөй принциптерге таянышы зарыл. Алар:

- ✓ *Лексикалык принцип - тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы;*
- ✓ *Семантикалык принцип - сөздөрдүн мааниси - негиз;*

✓ *Фонетикалык же тыбыштык принцип – сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгү;*

✓ *Морфемалык принцип - уңгуга мүчөлөрдүн жалганышы*

Сөздүн негизинде түз маани, өтмө маани, эмоционалдык, экспрессивдүү (кошумча, өтмө, көркөмдүк, киргизүүчү маани) модалдык (сүйлөөчүнүн айтылып жаткан окуяга болгон мамилесин, ар кандай кырдаалын билдирүүчү, ар түрдүү жардамчы сөздөрдөгү маани, мисалы: тактоо, таануу, суроо, шарт, буйрук, каалоо, ниет, күмөн) мына ушулар сөздүктөрдө эске алынууга тийиш.

Кыргызча кепти байытууда сөздүк менен иштөөдө 1-2-курстардын студенттеринин өз алдынча иштеринин мааниси зор экендигине айрыкча басым жасалып, “Эл дөөлөтү – эне тил” аттуу жалпы теманын алкагында студенттер төмөнкүдөй окуу материалдарын пайдалануу менен ар кыл багыттарда өз алдынча практикалык иштерди аткара ала тургандыктары аныкталды. Мисалга алсак: 1) Санскрит, шумерлердин жазуусунан баштап, Орхон-Енисей, араб, латын жазуулары тууралуу окуу материалдары; 2) Кыргызча макал-лакаптар, накыл кептер жазылган такталар, плакаттар; 3) “Манас” эпосунан, Ч.Айтматовдун чыгармаларынан окуу материалдары; 4) Кыргыздын акын-жазуучуларынын кыргыз тилине арналган чыгармалары: Т.Сыдыкбеков, Б.Сарногоев, Э.Ибраев, Ш.Дүйшеев; 5) Орфографиялык эрежелер системасы; 6) Сөздүн лексикалык ар кыл маанилери тууралуу окуу материалдары; 7) Фразеологизмдер, туруктуу сөз айкаштары; 8) Ар кыл түрдөгү жана типтеги сөздүктөр ж.б. Студенттердин өз алдынча иштеринин айрым үлгүлөрү келтирилди. Ошондой эле, педагогика багытындагы 1-2-курстун студенттеринин кыргызча кепти байытууда сөздүк менен иштөө боюнча аудиториялык жана студенттердин өз алдынча иштеринин системасы иштелип чыкты. Мисалы төмөнкүлөрдү айтсак болот:

1. Студенттердин лексикографиялык компетенттүүлүгүн калыптандыруу – сөздүк менен иштөөгө, андан керектүү маалыматты таба алууга машыктыруу;

2. Коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу – таанып-билүүчүлүк жана коммуникативдик милдеттерди чечүү үчүн сөздүктөргө кайрылуунун зарылдыгын билүүсү;
3. Конкреттүү милдеттерге ылайык керектүү сөздүктү тандай алууга көнүгүшү;
4. Сөздүктүн текстин кабыл алуу менен андан тигил же бул сөз тууралуу керектүү маалыматты жыйнай алуу ыкмасына машыгуусу;
5. Терминологиялык сөздүк, котормо сөздүктөр менен иштей алуу тажрыйбаларына ээ болуусу;
6. Сөздүктүн сөздүгү бул – түшүндүрмө сөздүк экендигин таанып билүүсү;
7. Сөздүктөр менен иштөө аркылуу кыргызча кеп байлыгына ээ болушат;
8. Өз алдыларынча сөздүк түзө билүү ыкмасын өздөштүрүшөт.

Студенттердин кыргызча кепин байытууда сөздүктөр менен иштөөнүн жолдору катары, мисалы, төмөнкүлөр тастыкталды. Алар:

- Орхон-Енисей жазуусу сыяктуу ташка, буюмдарга же кагазга жазылган сөздөрдү бирден талдап жазуу;
- айрым сөздөрдүн маанисин сөздүктөн таап жазуу;
- алардын этимологиясын чечмелөө;
- ал сөздөргө карап, ошол мезгилдеги тарыхты аңдап билүү;
- ал сөздөрдүн сөздүгүн түзүү;
- ал сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүү;
- ал сүйлөмдөрдү катыштырып, оозеки жана жазуу жүзүндө өз алдыңча текст жаратуу
- этимологиялык сөздүк менен иштөө;
- түшүндүрмө сөздүктөр менен иш алып баруу;
- “Манас” үчилтигиндеги архаизмдерди жыйнап, сөздүгүн түзүү;
- “Манас” үчилтигиндеги эскирген сөздөрдү жыйнап, эскирген сөздөрдүн сөздүгүн түзүү ж.б.

Ошондой эле, окутуунун формалары катары алгачкы түрк сөздүгүн түзүп, тарыхта аты калган Махмуд Кашгаринин чыгармачылык өмүр жолуна арналган *лекция сабагынын үлгүсү*, ошондой эле, төмөнкүдөй *окуу-сөздүк таблицалары* менен иштөө ыкмалары сунушталды. Алар:

- ✚ Элдик макал-лакаптарды жыйноо менен сөздүгүн байытуу;
- ✚ Санат-насыят, үлгү ырларын жыйноо менен сөздүгүн байытуу;
- ✚ Кыргыз тилинен башка тилдерге кирген сөздөрдү жыйноо менен сөздүгүн байытуу;
- ✚ Башка тилдерден кыргыз тилине оошуп кирген сөздөрдү жыйноо менен сөздүгүн байытуу.

Мына ушул сыяктуу *окуу-сөздүк таблицалары* менен иштөөдө студенттердин оозеки, жазуу кеп маданиятын калыптандыруучу бир катар *көнүгүү, машыгуу иштеринин түрлөрү да иштелип чыкты*. Окутууда техникалык каражаттарды колдонуунун маани-маңызы чечмеленди. Кыргыз тили жана кыргыз адабияты окуу-методикалык куралында п.и.д., профессор В.И.Мусаева тарабынан сунушталган “Кыргыз лексикасынын баюу жолдорундагы” тематикалар, багыттар белгиленди.

Кыргызча кезин байытууда эске ала турган окутуунун айрым талаптарын келтирдик. Алар:

- ✓ Говордук жана диалектилик сөздөрдү оозеки, жазуу кезинде абайлап колдонуу;
- ✓ Тил каражаттарын орундуу пайдалануу;
- ✓ Сөздүк корун тынымсыз толуктоо, байытуу;
- ✓ Адабий тилдин чен-өлчөмдөрүнө ылайык ачык, так, туура сүйлөө

Кыргызча кепти байытууда төмөнкүдөй ыкма-методдор сунушталды. Алар:

- Жарым-жартылай изилдөө методу
- Изилдөө методу
- Репродуктивдүү метод

- Продуктивдүү метод
- Лекция методу
- Проблемалык метод
- Интерактивдүү метод - жуп менен иштөө, топто иштөө ж.б.
- Байкоо
- Салыштыруу
- Жалпылоо
- Аңгемелешүү
- Анализ жана синтез

Бул аталган ыкма-методдорду изилдөө учурунда түз жана кыйыр түрүндө педагогикалык практикада сыноодон өткөрүп, тиешелүү жыйынтыктарга ээ болгондугубуз тууралуу илимий иштин экинчи главасында кеңири чагылдыргандыгыбызды баса белгилемекчибиз.

Изилдөөнүн жыйынтыктары диссертация түрүндө жазылып, илимий макалалар катары даярдалып илимий журналдарга жарыяланды жана бир катар тиешелүү жер-жерлерде, билим берүү уюмдарында, илимий-практикалык конференцияларда талкууланды. Изилдөөнүн жыйынтыгын чагылдырган айрым макалалар Россиянын илимий журналдарында да жарык көрдү.

Жалпы корутунду жана практикалык сунуштар

Түркологдордун жана кыргыз окумуштууларынын эмгектери жөнүндө изилдөөбүздө кенен-кесири иликтедик. Мектептерде, орто окуу жайларында, ЖОЖдордо атайын лексикография боюнча сааттар бөлүнбөгөндүгү, лексикографияны окутуунун методикасы иштелип чыкпагандыгы, айрым эмгектерде гана эскерилээри белгиленди. Махмуд Кашкаринин “Түрк тилдеринин сөздүгү”, Х.Карасаев, К.К.Юдахиндин сөздүктөрү, кыргызча кепти байытууда сөздүктөрдүн ролу, маани-маңызы жана алардын лексикалык, грамматикалык жактан түзүлүштөрү иликтенилди. Башталгыч класстардын окуу китеби, окуу-нормативдик документтери талдоого алынып, анын негиздөөчүлөрү С. Нааматов, К. Сартбаевдин эмгектери талданды. Орхон-Енисей жазма эстеликтери, Махмуд Кашгари, В.В.Радлов, С.Е.Малов, В.В.Бартольд, К.Тыныстанов, Д.Шүкүров, С.Яншансин, А.Н. Нурмуханова, Б.Ю.Юнусалиев, Х.Карасаев, К.К.Юдахин, К.К.Сартбаев, Т.К.Акматов, Э.Абдулдаев, Д.Исаев, А.Турсунов, Б.Орузбаева, Д.Шүкүров, С.Яншансин, Л.З.Будаговдордун эмгектери иликтенилди.

Сөздүктөрдү түзүүдөгү лингводидактикалык талаптар катары: алфавиттик тартиптин сакталышы; окутуучулук максатты көздөшү; таанып-билдирүүчүлүк мааниси; маалымат берүүчүлүк кызматы; орфографиялык эрежелердин сакталышы; сөз жасоочулук эрежелердин сакталышы; орфоэпиялык эрежелердин сакталышы; таалим-тарбиялык таасирдүүлүгү; лексико-грамматикалык жактан бүтүндүүлүгү көрсөтүлүп, окуу китептеринде сөздүктөрдүн берилүүсү сунушталды. Студенттердин өз алдынча иштеринин системасы иштелип чыкты. Мисалга алсак: сөздүктөн керектүү маалыматты таба алуу; терминдик, түшүндүрмө, этимологиялык, котормо ж.б. сөздүктөр менен иштей алуу, “Манас” үчилтигиндеги архаизмдерди, эскирген сөздөрдү жыйнап, сөздүк түзүү ыкмасы ж.б. Махмуд Кашгаринин чыгармачылык өмүр жолуна арналган лекция сабагынын үлгүсү, ар кыл тематикалык окуу-сөздүк таблицаларын түзүү боюнча студенттерге өз алдынча чыгармачылык машыгуу иштери окутууга сунушталды. Ошондой эле, сөздүктөрдөн лексикалык

бирдиктерди тез жана туура тандай билүү, ал сөздөрдү кептик кырдаалдарда колдонуу, кебин кыргыз адабий тилинин чен-өлчөмдөрүнө ылайык туура уюштуруу, лексико-грамматикалык тил каражаттарын туура колдонуу, сөздүк корун ар дайым толуктоо, жаңы неологизм сөздөрдү колдоно алуу, кыргызча кептин улуу-кичүүгө мамиле жасоодогу сылык-сыпаа үлгүлөрүн ар дайым практикалоо, сөздөрдү орундуу пайдалануу менен монолог, диалог жана полилог жүргүзө алуу, говордук, диалектилик сөздөрдү адабий тилдин чен-өлчөмдөрүнө ылайыктап так, туура сүйлөө ж.б.у.с.

Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн ыкмалары, формалары, методдору иштелип чыгып, педагогикалык экспериментте сыноодон өткөрүлүп, окутууга сунушталды. Тажрыйбанын башында студенттердин билим деңгээлдерин байкоо-аныктоо иштери аткарылды. Сөздүктөр менен иштөө боюнча лексикографтардын эмгектери үйрөтүлүп, кыргызча кепти байытууда сөздүктөрдү окутуунун теориядагы жана практикадагы абалы талкууланды. Аңгемелешүү, баарлашуу, суроо-жооп, сурамжылоо, тестирилөө ыкмасы менен төмөнкү багыттарда студенттердин билим, ыкма, билгичтиктерин байкап, аныктадык. Тажрыйбада сөздүктөрдү окутууга коюлган жалпы талаптар аныкталып, ага карата изилдөө тема боюнча окуу материалдары окутуп-үйрөтүлдү.

Тактап айтканда, биз тараптан иштелип чыгып, сунуш кылынган ыкмалар, жолдор, формалар жана каражаттар менен сөздүктөрдү, лексикографияны окутуп-үйрөтүү иш-аракеттери эксперименттик топтордо системалуу түрдө аткартырылды. Биз тараптан жүргүзүлгөн эксперименттин натыйжалары алынып, алар илимий-педагогикалык жактан талданды, изилдөөлөрдүн негизинде корутундулар чыгарылып, илимий-методикалык, практикалык табылгалар, сунуштар сандык жана сапаттык жактан тастыкталгандан соң окутууга сунушталды.

Изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй ***практикалык сунуштар иштелип чыкты:***

- учурда колдонуудагы кыргыз тили окуу китептери, окуу куралдары, дидактикалык материалдар окутуунун заманбап технологияларына: инновациялык, интерактивдүү жана интеграциялык сабактарга, темаларга ылайыкталып толукталышы же кайрадан түзүлүшү керек.
- ЖОЖдордун окутуучуларынын ишмердүүлүгү менен чыгармачылыгын өркүндөтүү. Андыктан окутуучулар үчүн бир катар социалдык, моралдык, материалдык иш-чаралардын болуусу керек. Аларды ишке кызыктырып, мамлекеттик жогорку сыйлыктарга көрсөтүү. Кошумча эмгек акы кароо, кызыктыруучу сыйлык берүү, эс алуу, илимий экспедицияларга жолдомолорду берүү.
- педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытуу: студенттер мурда билбеген жаңы түшүнүктөрдү туюнткан сөздөрдү өздөштүрүүсүнө өзгөчө маани берүү зарыл.
- студенттердин кыргыз тилиндеги белгилүү болгон сөздөрдү тереңдеп түшүнүүсүнө, кошумча маанилерин билүү, синонимдер арасындагы айырмачылыктарды байкоосуна, антоним сөздөрдү табуусуна, аларды оозеки жана жазуу кебинде колдоно билүүсүнө басым жасоо керек.
- биз иштеп чыккан: байыркы сөздүн сөздүгү, түрк тилинде сакталып калган кыргыз сөздөрүнүн сөздүгү. Кыргыз тилинен орус тилине кирген сөздөрдүн сөздүгү, орус тили аркылуу кыргыз тилине кирген чет тилдердин сөздүгү сабакта жана сабактан тышкаркы иштерде алымча-кошумчалар менен колдонууну сунуш кылабыз.
- жогорку окуу жайларында. Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөө методикасы предметин кыргыз педагогика факультеттеринде окуу. Планына кошууну, сабак өтүүнү алгылыктуу деп билебиз.
- тексттер менен иштөө аркылуу студенттердин сөздүк минимумун байытууга ылайык коммуникативдик компетенттүүлүктү өркүндөтүүгө болот.

- студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн абалын илимий-методикалык, педагогикалык жактан терең талдап-изилдөөнү мындан ары өркүндөтүү.
- жождордо башталгыч класстардын кыргыз тили мугалимдерин даярдоочу бөлүмдөрдө I-IV класстар үчүн кеп байлыгын сөздүктөр аркылуу байытуу ыкмалар (методдорун) көбүрөөк окутуп, үйрөтүү.
- сөздүктөр аркылуу кыргызча кебин байытууда заманбап окуу программа, электрондук окуу китеби, окуу көрсөтмөлүү куралдарын, аудио-видео, кино тасмалардын тартылышы, интернет сайттарына жайгаштырылышы жана жайылтылышы шарт.
- студенттерге газета-журналдардан, көркөм адабий китептерден, түрдүү кесиптер боюнча адабияттарды окуганда эски жана жаңы сөздөрдү, түшүнбөгөн сөздөрдү жазып алып, жыйноо менен сөздүктөрдү түзүү.
- Орто мектептен баштап, жогорку окуу жайларында кыргыз тилине сааттарды көбөйтүү.
- Окуучулар жана студенттер үчүн түшүндүрмө, этимологиялык, грамматикалык, котормо ж.б. окуу-илимий сөздүктөрдү даярдап, басмадан чыгаруу ж.б.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. **Айтматов Чың гыз** жана түрк цивилизациясынын ренесансы. “Эл аралык конгресси”. 24-25-май 2012-ж. Бишкек. Кыргызстан 80-42 б.б.
2. **Абдиев Т.** “Котормо таануу илимине киришүү”. [Текст] Абдиев Б. 2008-ж. 104. 16-176.б.
3. **Абдрахманов Жусуп.** Күндөлүктөр. Сталинге кат [Текст] Жусуп Абдрахманов. 1916-ж. 112. 88.302.382.
4. **Абдрахманов И.** Сталинге кат [Текст]: Ю.Абдрахманов- Б. 1991. -196.
5. **Абдуразаков Ю.** «Жусуп Абдрахманов» тарыхый очерк [Текст] Абдуразаков И. 2003. Учкун.
6. **Абдувалиев И.** Махмуд Кашкари жана Кыргыз Маданияты [Текст] И.Абдувалиев, А.Акматалиев Г.Орозова Б. Сабыр 2001-40. Илим,
7. **Абдувалиев И.**Иматов Т. Кыргыз тили сабактарында байланыштуу кепти окутуу [Текст] И.Абдувалиев. . Б.: Илим,
8. **Абдувалиев И.** Этимология жана лексикография, [Текст] И.Абдувалиев 2007. - Б.: Илим
9. **Абдуллаева Р.**Сөз айкашын окуунун методикасы. [Текст] Р.Абдуллаева. 2011-147.
10. **Абдулдаев М.К** .Теологиялык создук-маалыматтама .Б."Илим 2004.162.159,160бб.
11. **Абдулдаев Э.Мукамбаев Ж.** Кыргыз диалектологиясынын очерки [Текст] Э.Абдулдаев Ж.Мукамбаев Ф.: 1959-240.
12. **Абдулдаев Э. Исаев Д.** Кыргыз тили [Текст] Э.Абдулдаев, Д.Исаев Ф.: Мектеп 1969. - 261б.
13. **Абдулдаев Э. Исаев Д.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] Э.Абдулдаев, Д. Исаев. Ф.: Мектеп, 1969. -776б.
14. **Абдулдаев Э.Исаев Д.** Кыргыз орфографиясынын эрежелери. [Текст] Э. Абдулдаев. Д.Исаев-1977.-ф. "мектеп 120.12,50.

15. **Адамович Э. А.** «Объяснительное чтение в начальной школе». [Текст]
Адамович Э. А. 1954. -73 стр.
16. **Асанканов А.** Бекмухамметова Н. «Акындар жана манасчылар-кыргыз руханий маданиятын түзүүчүлөр жана сактоочулар» [Текст]
Асанкан Бекмухамметова. -Б.1999-200.16-176.б (Шам).
17. **Ахметова Э. Т. Калыгулова С. Т.** “Жогорку окуу жайынын студенттери үчүн усулдук колдонмо” [Текст] Ахметова Ош .2012-174. 4б Ошму "Билим басма".
18. **Акматалиев А.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]
А.Акматалиев. I-том 2015. Аврасия пресс -199б. 2 -том 2016. Салам. -799 б.
19. **Акматалиев А.** Мамлекеттик тил Кыргызстанда жашаган элдин карым-катышынын уюткусу, данакери болушу керек. Фабула №42 24.07.2011.
20. **Абдулдаев Э.** Сейдакматов К. «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү»
-Ф. 1990.118б.
21. **Акматов Н.** Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү [Текст]
Н.Акматов Тыныстанов атындагы Ысык-Көл Мам. Университети.
-Каракол, 2009.-222б.
22. **Абдулдаев Э.** Бакенова Г. Бейшекеев М. «Өзүбекстандагы кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр» 1962. 226б.
23. **Абдулина, Бакаева, Өмүкеева** «Русско-киргизкий и киргизко-русский словарь» -Ф. 1983. 76б.
24. **Абдулдаев Э. Омуралиев Б.** Кыргыз тилинин конуугулор жыйнагы .ф."мектеп 1979-ж 120,114,115,116 бб.
25. **Акматов Т. К.** «Кыргыз тил илими». -Б 2004. 28б.
26. **Акматов Б.М Мукамбетова А.С** кыргыз тилин окутууда инновациялык технологиясы .б.полиграф рус .2010 .284.1-китеп ,169 ,170 бб.
27. **Акматов Б.М Мукамбетова А.С** кыргыз тилин окутууда инновациялык технологиясы б.полиграф рус .2010 .25 в.13.14.24.26.27.бб 2-китеп .
28. **Асанов Д. Сучеленков** «Кыргызча-орусча сөздүк» - Б. 2015. 667б.

29. **Ашырбаев Т. ж.б.** Адабият сабагынан факультативдик окууну откоруу .
Ашырбаев Т. -Ф.: Мектеп, 1981 -85бб.
30. **Бартольд В.В.** «Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер». [Текст] түзгөн: Караев Ө.Б. Б.: 1997. 441-456-223-226 бб.
31. **Батманов И.А.** «Язык енисейских памятников древнетюркской письменности». [Текст]:/ И.А.Батманов - Ф.:1959. -219с.
32. **Батаканова С.** Адабиятты окутуунун методикасы .Б.2017.408.
Батаканова Б. Кут-бер 2013-70б.
33. **Байгазиев С.**Окутуунун интерактивдик методу Б.2003 .140 .93.106.107бб.
34. **Бекбоев И.Б** Азыркы учурдагы сабакка коюлуучу дидактикалык талаптар жөнүндө [Текст] И.Б. Бекбоев,И.Тимофеев Ф.: Мектеп, 1975. -29б.
35. **Батыралиев Ө, Үсөнакунов М. Мамбетакунов Т.** «Кыргызстандагы жер-
суу аттарынын сөздүгү. 2004. 203б.
36. **Бекбоев И. Б.** «Педагогикалык процесс эски көнүмүш жана жаңыча көз караштар, азыркы педогогтук адистигине жарактуулугунун зарыл маселелери тууралуу ой-толгоолор» [Текст] Бекбоев И. Кыргызстанда билим берүүнү жакшыртуу. -Б. 2006-160б.
37. **Блужбергдин М.**Философия боюнча кыскача сөздүк [Текст]
М.Блужбергдин, В. Панцин.Которгондор: А.Ибраев, Р.Умуралин,
Х.З.Нигматулин. Илим,1969. -83б.
38. **Байыркы түрк сөздүгү** 1т. (А.В) [Текст] - Б. 2017-480б. 5-6бб.
39. **Будагов Л.З.** Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. (1868-70) [Текст] Л.З. Будагов -Ф.: 1960, -71б.
40. **Воропаева В.**История отечества[Текст] В.Воропаева, Д. Джунушалиев,
В. Плоских. История отечества -Б.: Раритет инфо, 2005. -198с.
41. **Генрих Менгельс.** Түрк элдери жана алардын тилдери [Текст]
Генрих Менгельс. Кыргызстан-Сорос Фонду -Б.:2000, -76б.
42. **Давлетов С. Мукамбаев Ж. Турусбеков С.** «Кыргыз тилинин грамматикасы 1б. [Текст] Давлетов Ж. Б. -Ф. 1968. 168б.

43. **Грушников П. А.** «Орфографических словарик» [Текст]
Грешникова М. 1983. 80.
44. **Дыйканов К, Жамангулова** «Кыргыз тилинин грамотикалык терминдеринин сөздүгү» - Ф. 1961. 36б.
45. **Давлетов С.**«Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор». [Текст]
С.Давлетов Ф.: Мектеп 1969. – 67б.
46. Дене тарбия жана спорт боюнча орусча-кыргызча сөздүк. -Б.: 2015,
Кыргыз энциклопедиясы башкы редакциясы -242б.
47. **Джапанов А.** «Орус жана кыргыз лексикографиясы» [Текст]
А.Джапанов - Б.: 2015. -239б.
48. **Дөөталиев Х.**«Методика проведения словарной работы на уроках
объяснительного чтения в начальной кыргызской школе». Автореф.канд.
дисс. -Ф.: 1967.
49. **Дүйшөналиева Т.**«Кыргыз тилиндеги мал чарбачылыгына байланыштуу
элдик терминдер жана алардын сөздүк составды байытуудагы ролу
жөнүндө [Текст] Кыргыз терминологиясынын
маселелери». - Ф., Илим басмасы. - 1968.- 25б.
50. **Дүйшөнбаев П.** Казак тарыхчылар ассоциациясынын президенти,
профессор Масбет Койгелдиевдин маеги. Кыргыз Туусу 16.12.2009.
51. **Дыйканов К.** «Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы боюнча
методикалык колдонмо» [Текст] К.Дыйканов. -Ф.: -1988. - 108б.
52. **Дыйканов К.** Жыштык сөздүк [Текст] [Текст] К.Дыйканов.
-Ф.: 1988. -134б.
53. **Дыйканов К.**«Кеңири алфавиттүү сөздүк». [Текст] К.Дыйканов.
-Ф.: 1989.- 456б.
54. **Дыйканов К.**«Кыргызский язык фонетике и лексика». Международный
научно-исследовательский журнал. г. Екатеринбург 2019. 178. 159б.
55. **Дыйканов К.**«Кыргыз тилинин тарыхынан».[Текст] К.Дыйканов
-Б.: 2018. 148-140-142бб.
56. **Дыйканов К.**«Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы боюнча

- методикалык колдонмо». [Текст] К.Дыйканов. -Ф.:1988. 130б.
57. Жалпы билим берүүчү жана кесиптик мектептердин реформасы жөнүндө. [Текст] - Ф. 1984-76б.
58. **Жапаров Ш.** «Кыргыз диалектологиясы». [Текст] Жапаров Ф. 1982. 64-17б.
59. **Жапаров Ш.**«Азыркы кыргыз тилинин лексикология жана лексикографиясы». [Текст] Ш.Жапаров -Б.: 2012. -207б.
60. **Жаран таануу.** Окуу китеби -Б.: 2011. -127б.
61. **Жусуп Баласагын** «Куттуу билим».[Текст] Ж. Баласагын М. «Ник» 1993. 497. 12-12 бб.
62. **Ибраимов, К.**«Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков».[Текст] К.Ибраимов Автореф. канд. дисс. -1975. -18б.
63. **Иванов Ю. А.** «Кыргызча-орусча сөздүк». -Б. 2005. 452 б.
64. **Илязов Ө, Акматова Д.** «Илимий эксперименттик изилдөөлөрдүн негиздери». [Текст] Илязов, Акматова. -Б. Техник 2017. 178 бб.
65. **Кемлексиз Муфит, Алымбеков, Челикбай .**"кыргызча -туркчо -орусча - англисче сөздүк".2002.517бб.
66. **Койчуманов Ж.**«Педагогикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү». -Б. 2009. 159б.
67. **Калинин М.П.**«Коммунисттик тарбия жөнүндө». [Текст] М.П.Калинин -Ф.: 1948. 45б.
68. **Карасаев Х.**«Орфографиялык сөздүк». (1966.) [Текст] Х.Карасаев -Б.: Бийиктик, 1995 -764б.
69. **Карасаев Х.**«Накыл сөздөр». [Текст] Х.Карасаев Х. Ф.: 1982.-366.б. -Б.: 1995.-499б.
70. **Карасаев Х.** «Өздөштүрүлгөн сөздөр». [Текст] Х.Карасаев. -Ф.,1986. -423б.
71. **Карасаев Х.** «Камус наамдан жороп». [Текст] Карасаев. Б.1992.80.74, 57.

72. **Карасаев Х.** «Кыргыз орфографиясынын тарыхынан Древне-тюркологические исследования». [Текст] Х.Карасаев . -Ф,: 1970. -160б.79стр ,97стр.
73. **Каменецкая В. Ч. Каменецкая Н. Г.** «Русское слово».[Текст] Каменецкая В. Ч. Н. Г. 1998. 256.236-249б.
74. **Карл Генрих Менгельс**«Түрк элдери жана алардын тилдери». Которгон: Т.Абдиев[Текст] - Б.:2000, 176б.
75. **Касымбеков Т.**«Кел-кел романы» [Текст]Т.Касымбеков. -Ф.:1990. - 285б.
76. **Кадыров Ы.**«Меймандар үчүн кыргызча-орусча сүйлөшмө». -Б. 2017. 60б.
77. **Кангелдиев Н. Шнейман В. Н.** «Алтынчы классынын биздин адабият окуу китеби боюнча методикалык көрсөтмө».[Текст] Кангелдиев, Шнейман. -Б.1971. 192. 50б. сөздүгү.
78. **Коровина Вера Яновна** Литература 7-кл. [Текст]В.Я.Коровина М.: 2004 180с.
79. **Карантиров С.И** новый англо-русский ,русско-английский словарь .Карантиров С.и.м.2017г.992стр ооо"Дом славянской княгини".
80. КР Президентинин №119. КРдагы мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын жакшыртуу жөнүндө улуттук программа менен жарлыгы. -2014-2020. "Балыкчы газетасы "2014-жыл № 35,38-сандары.
81. **Кадыркулова М.** Сан атоочту окутуунун айрым маселелери.ф.1975,48.15бб.
82. КРнын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын 2009. 1.04. №33 токтом. 8-берене. Кыргыз Туусу 1.04.2009.
83. КРнын элдик өкмөтүнүн төрайымы Р.Отунбаевага жана элдик өкмөттүн мүчөлөрүнө кайрылуу. Нур Эл 22.04.2009. №12 8б.
84. **Кудайбергенов С.**«Кыргыз тилиндеги ат атоочтор».[Текст] С.Кудайбергенов - Ф.: 1960.84.

85. **Кудайбергенов С.**«Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы». [Текст] С.Кудайбергенов - Ф.: 1957.120 -15б.
86. **Крупская Н.К** О задачах школьного кино -учебный фильм .Сборник статей .гос издат.искусство м.1961.208.17.196б.
87. **Конгайтиева С.** «Этнопедогогика».[Текст] Конгайтиев -Б. 2017. 279.25, 47б.
88. **Кудайбергенов С** .Кыргыз тилиндеги мамиле категориясы .ф.1959ж-92,81бб.
89. «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү». 1963.291б.
90. **Лепшин, О.Д.**«Немецко-русский, русско-немецкий словарь».[Текст] О.Д.Лепшин, А.Б.Лоховин. – 1986.- 61б.
91. **Мамытов Ж.**«Кыргыз тилиндеги неологизмдер».[Текст] Мамытов. -Ф. 1966.64. 18. 61б.
92. **Лилия Я.С,Сатаров Т** Англо -русский -кыргызский словарь Я.С.Лилия ,Сатаров Т ф.изд."мектеп -1985 .144.
93. **Мамытов Ж.** «Азыркы кыргыз тили». [Текст] Мамытов. -Б. 1999. 256. 236. 218б.
94. **Мусабаев Д** кызматчы создорду окутуу .ф."мектеп" 1968.112
95. **Малов С.Е.**«Памятников древне-тюркской письменности». [Текст] С.Е. Малов -М.: 1951.-168с.
96. Методическое пособие к учебнику "литературное чтение" для седьмого класса ф."мектеп"1982.84бб.
97. **Мураталиева А.** Кыргыз башталгыч класстарында этишыи окутуу нун методикасы . Мураталиева А б.2007.216.160.173бб.
98. **Махмуд Кашкари**«Түрк илимдеринин сөздүгү Дивану Лугат-ат тюрк 1-том». [Текст] Махмуд Кашкари. 1-том. - Б.: “Avrasyapress», 2011. -90бб.
99. **Муратов А. Шериев Ж. Исаков К.** «Кыргыз адабияты». [Текст] Муратов ж.б. - Б. 2014. 392. 5-193бб.

100. **Б.Маленов ,К Сабаева ,А.Садабаев** 5-класста биздин адабиятты окутуу ф."мектеп "1985 .120.796б.
101. **Мейманалиев Т.** «Литературной чтение». [Текст] Мейманалиев.
-Б. «Салам» 2009. 184. 178. 179б.
102. **Мукамбаев Ж.**“Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү”. [Текст]
Ж.Мукамбаев, А.Осмонкулов. – Ф.: Мектеп, 1978. – 380б.
103. **Мукамбаев Ж.**«Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы». [Текст]
Ж.Мукамбаев. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 168б.
104. **Мукамбаев Ж.**“Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү”. 1-том
[Текст]Ж.Мукамбаев. –Ф.: Илим, 1976. - 722б.
105. **Муратов А.**«Биографиялык жана библиографиялык маалыматтар».
[Текст]Муратов А. Биографиялык жана библиографиялык маалыматтар
-Б.: 2017. 50б
106. **Муратов А.** «Кыргыз тили, кыргыз адабияты жана аларды окутуу».
[Текст] А.Муратов. -Б.: 2009.
107. **Муратов А.**“Педагогикалык технологияларазыркы мектепте». [Текст]
Муратов А. Мектеп-№1 2005. 100б.
108. **Мамбетакунов Э.** Кадыров Ы. «Сатыбалды Наматов».[Текст]
Мамбетакунов. -Б. 2010. 163б.
109. **Мусаева В.И.**«Баяндама үчүн тексттер жыйнагы жана анын методикасы».
[Текст] В.И.Мусаева -Б.: Гүлчынар, 1996. – 180б.
110. **Мусаева В. И.**«Кыргыз тили жана кыргыз адабияты”.
Календарлык пландар [Текст] В.И.Мусаева 2017. 116б.
111. **Муратов А.**«Кыргыз эл педогогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы».
[Текст] Муратов. -Б. 2011. 603б. 1 китеп.
112. **Мураталиева А.** «Кыргыз башталгыч класстарында этишти окутуунун методикасы». [Текст] Мураталиева. - Б. 2007. 216б.
113. **Мусаева В.И.** «Теоретические и практические проблемы обучения связи речи,стили речи, направленное на речевую компетентность».

- «Международный научно-исследовательский журнал».
Екатеринбург. 2019. 178. 158б.
- 114. Мусаева В.И.** «Кыргыздын чечендик кебин окутуу». [Текст]
Мусаева В. Кыргыздын чечендик кебин окутуу. -Б.: 2013. - 307б.
- 115. Мусаева В.И.** «Мектепте лексиканы окутуу» [Текст] В.И.Мусаева
- Б.: Мектеп, 1998. -87б.
- 116. Мусаева В.И.** «Киргизско-русско, русско-киргизский словарь». [Текст]
В.И.Мусаева. - Б.: Раритет инфо, 2003. – 422б.
- 117. Мусаева В.И.** «Өнөр алды кызыл тил». [Текст] В.И.Мусаева.
-Б.: Алтын тамга, 2007. – 104б.
- 118. Момуналиев К.** «Кыргыз жана араб тилдериндеги салыштырууларды лингвистикалык табияты». [Текст] Момуналиев. -Б. 2008. 129б.
- 119. Мусаев С.** «Кеп маданиятынын маселелери». [Текст] Мусаев С.
-Б. 1993. 163б.
- 120. Момуналиев К.** Мамлекеттик тил, окутулушу жана изилдениши 1-
басылышы Ош .1996-ж 186.4.87.110бб.
- 121. Нааматов С.** «Тилибиздин методикасынан». [Текст] С.Нааматов
- Ф.: Кыргызмамбас 1932. – 36б.
- 122. Нааматов С.** «Эне тилинин методикасынан» (айыл мектептери жана
педтех үчүн). [Текст] С.Нааматов - Ф.: Кыргызмамбас, 1930. – 57б.
- 123. Нааматов С.** «Анык политехникелешкен мектеп үчүн күрөшүү». [Текст]
Нааматов С. -Ф. 1932. 33-34б.
- 124. Нефедов В.И ,Фербанов С.Ю** .Уй булодо балдарды тарбиялоо
чеберчилиги ф. "мектеп" 224 .112 бб.
- 125. Нуракунов М.** «Кыргызча физика терминологиясынын азыркы абалы
жана аны тартипке келтирүүнүн кай бир маселелери». [Текст]
Кыргыз терминологиясынын маселелери.
-Ф.: Илим, 1968. – 7217бб.
- 126. Нурмаханова А.Н.** «Азыркы казак тили». [Текст] А.Н.Нурмаханова
-Алма-Аты. 1982 – 201б.

127. **Обозов М. Ж.** «Методика интерактивного обучения иностранным языком на современном этапе». [Текст] Обозов. - Б. 2008. 188. 14, 16, 19, 31,66.
128. **Осмонкулов А.** «Жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин окутуунун тарыхы». [Текст] Осмонкулов. -Б. 2006. 424б.
129. **Орузбаева Б.** «Кыргыз терминологиясы». [Текст] Б.Орузбаева -Ф.1983. Мектеп, 168. 106. 111б.
130. **Орузбаева Б.** Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст]Б. Орузбаева. -Ф.: -1963.-222. 43. 31б.
131. **Өмүралиев Б.** Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун маселелери. [Текст] Б.Өмүралиев, З. Жумакунова, С.Андабеков. Ф.: Мектеп, 1978. -100б.
132. **Өмүралиева С. Эгембердиев Р. Сапарбаев А. Мусаева Б.** “Кыргыз тили”. [Текст] Өмүралиева ж.б. -Б. 2013. 232. 94. 105б.
133. **Өмүралиев Б.** «Кыргыз тилин окутуунун урунттуу маселелер». [Текст] Өмүралиев. -Ф. 1986. 108б.
134. **Радлов В.В.**«Образцы народной литературы северных тюркских племен». [Текст] В.В.Радлов.-ч.1. СПб., 1885.- 190б.
135. **Радлов В.В.** «Опытъ словарь тюркских наречий» [Текст] В.В.Радлов 1963-ж. Т1-8 СПб 1914 стр
136. **Сейдакматов, Абдылдаев Э.** «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү». Сейдакматов 1090. 118б.
137. **Сапаров Т. Кочкорбаева Н.**«Кыргызча-арабча, Арабча-кыргызча сөздүк». [Текст] Т.Сапаров, Н.Кочкорбаева- 1995.– 911б.
138. **Сартбаев К.К.** «Кыргыз тилин окутуунун методикасы».[Текст] К.К.Сартбаев -Ф.: Мектеп, 1968. -272б.
139. **Скаткин М. Н.** Краевский В. В. «Окуучулардын алган билиминин сапаты жана жакшыртуунун жолдору». [Текст] Скаткин. -Ф. 1980. 232. 54-55-56бб.
140. **Сартбаев К.К.**«Кыргыз тилинин изилдениши» [Текст]К.К. Сартбаев

- Ф.: Мектеп, 1981. -108б.
141. **Сейдакматов К.** «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү». Сейдакматов. -Ф. 1988. 335б.
142. **Сартбаев К.К.**«Тил илими боюнча». [Текст] К.К.Сартбаев -Ф.: Мектеп, 1982. -102б.
143. **Сартбаев Каратай.** «Кыргыз башталгыч класстарында сөз түркүндөрүн окутуунун методикасы». [Текст] Сартбаев К. -Ф. 1966. 96б.
144. **Сартбаев К.К.**«Кыргыз тилин дидактикалык материалдары».[Текст] К.К. Сартбаев . -Ф.: Мектеп, 1990. 160. 4б.
145. **Сейдакматов, Жапаров Ш.** «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү». [Текст] Сейдакматов. -Ф. 1984.
146. **Сарылбекова З.** «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» [Текст] З.Сарылбекова,Ж.А. Чыманов. -Б.: 2015.
147. **Сергеев В.Н.** «Словари друзья и помощники». [Текст] В.Н.Сергеев - М.:1984. 144с.
148. **Сарт Аке.Иманов А** Каракол ш.1997 .70.28бб.
149. **Сейдакматов К.** «Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан». [Текст] Сейдакматов. -Б. 2005. 232б.
150. **Сейдакматов К.** «Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү».[Текст] Сейдакматов. -Ф. 1992. 118б.
151. **Турдугулов А.** «Төкмө акындар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын окутуу». [Текст] Турдугулов А. - Б. 1996. 184. 72-73б.
152. **Телецкое Озеро** [Текст]«Жетиген» журналы - 2014.-№3160-117.
153. **Турусбеков С.** «I-IVокуучуларынын ооз эки жана жазуу речин өстүрүүнүн жолдору». [Текст]/ Турусбеков С. -Ф. 1962.
- 154. Тегин Айбаш** -проофессор -доктор.
155. **Турусбеков С, Бердибаев Э, Рысбекова Б, Сарыбаев К.** «Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы». [Текст]/ Турусбеков С. ж.б. -Ф. 1965. 437. 119б.
156. **Турусбеков С, Давлетов С, Мукамбаев Ж.**«Кыргыз тилинин

- грамматикасы» 1 бөлүм Турусбеков С. ж.б. -Ф. 1968. 268. 83б.
157. **Турсунов А.** Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар ф.1960 116 .92бб.
158. **Текучев А.В.** «Методика преподавания русского языка в средней школе» [Текст]
А.В. Текучев. -М.: Просвещение, 1970. - 279с.
159. «Техническое средство в учебно-воспитательной работе школ». [Текст]
Ниязов А, Соколов А. Н. -Ф. 1970.180. 136б.
160. **Турсунов А.** Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы ф.1959.54.46б.
161. **Турсунов А.** «Кыргыз тилинин тыныш белгилери». [Текст] Турсунов А.
-Ф. 1963. 76. 11б.
162. **Табалдиев А.** "Жаны адам Жана бош убакыт " ф.1960 55 .5в.
163. **Үсөналиев С.** «Кыргыз тилин окутуунун методикасы». [Текст]
С.Үсөналиев. - Ф.: Мектеп, 1975. 324.68. 78б.
164. **Үсөналиев С.** 6-7-класстардын «Кыргыз тилинин методикалык колдонмосу». [Текст]Үсөналиев С. - Б. 1991. 114. 26, 30б.
165. **Үсөналиев С.** «Жергиликтүү диалектинин шартында кыргыз орфографиясын окутуу». [Текст] ҮсөналиевС. – Ф. 1977. 56. 58бб.
166. **Чыманов Ж. А.** “Байланыштуу кепти окутуунун негиздери”. [Текст]
Чыманов. –Б. 1997. 98. КМУУ 31-бет.
167. **Чороев Т.К.**“Махмуд Ибн Аль Кашкари жана анын түркий тилдер сөз жыйнагы”. [Текст] Т.К. Чороев - Б.: 1990. - 90б.
168. **Чотурова Б.**“Кыргыз сөздүгү Түркиядан табылды”. Кыргыз Туусу.
10.02.2009.№10
169. **Чешко Л. А.** “Орфографический словарь”. 1553. 192.
170. **Шатманов С,Усөналиев С** диктанттын турлору жана аны откоруунун жолдору ф."мектеп"1967 94.76б.
171. **Шатманов С.**“Зат атоочту окутуунун айрым маселелери”.[Текст]
С.Шатманов С. -Ф.:Мектеп, 1965. 34б.
172. **Шүкүров Ж.**“Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр”. [Текст] Ж.Шүкүров .

- Ф.: Мектеп, 1955.- 42б.
173. **Щерба Л.В.**“Опыт общей теории лексикографии”. [Текст]Щерба Л.В.
-М.: Просвещение. 1960.
174. **Эгембердиев Р.**“Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы”.
[Текст] -Б.: Илим, 2003. 156б.
175. **Эгембердиев Р.**“Кыргыз тили 11-класстын окуу китеби”.[Текст]
Р. Эгембердиева, С.Өмүралиева, А.Сапарбаев, В.И. Мусаева.
- Б.: "Билим-компьютер" 2007.- 192.79б.
176. **Юдахин К.К.**«Кыргызско-русский словарь».[Текст]К.К.Юдахин.
-М.: 1965. 566б.
177. **Юдахин К.К.**«Кыргызско-русский словарь».[Текст]К.К.Юдахин
-М.:1985. 964б.
178. **Юдахин К.К.**«Русско-киргизский словарь». [Текст]К.К. Юдахин.
1957.- 992.
179. **Юнусалиев Б.М.**«Кыргыз диалектологиясы». [Текст] Б.М.Юнусалиев
-Ф.: Илим, 1971.
180. **Юнусалиев Б.** «Тюркологические исследование». [Текст]
Б.М.Юнусалиев. -Ф.:1970. -197с.

ТИРКЕМЕЛЕР

1- тиркеме

Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөө, көнүгүүлөр, тесттик суроо-тапшырмалар жана машыгуу иштерине карата окуу материалдары

Эскерте кете турган жагдай – бул сунушталган окуу материалдарын биз комплекстүү түрдө гана сунуштадык. Буларды ар бир окутуучу окутуу ишинин кырдаал-жагдайына, убакыт-ченемине, студенттердин даярдык деңгээлине ылайыктап, чыгармачылык менен пайдалана алат деген ишенимдебиз

- ✚ Дүйнө жүзүндө жашаган калктар жана алардын тилдери.
- ✚ БУУнун расмий жана жумушчу тилдери.
- ✚ Негроиддер, монголоиддер, европеиддер, индеецтер (америндер, австролиддер). Булардын кайсынысына кыргыз тили кирет?
- ✚ Кыргыз эли Кыргызстандан башка кайсы өлкөлөрдө жашашат. Канча киши жашайт. Алардын тилдери. Кыргыз тили кайсы элдин тили менен аралашууда?
- ✚ Кеп деген эмне?
- ✚ Жусуп Абдрахман уулу ким? Анын кайсы эмгегин билесиң?
- ✚ Кыргыз жазуусу качан пайда болгон жана алар кайсылар?
- ✚ КР баатыры, Кыргыз Эл Жазуучусу Ч.Т.Айтматовдун кыргыз тили боюнча айткандары?
- ✚ Т.Ишенкулов эскерген кыргыз тилин сактап келген : Кет – Бука, Асанкайгы, Токтогул, Толубай, Калыгул, Арстанбек, Молдо Нияз, Нурмолдо, Жеңижок, Токтогул(Сатылганов), Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Барпы жөнүндө билгениңерди баяндагыла?
- ✚ 10.К.Тыныстанов, Ж.Мукамбаев, К.Конкобаев, А.Акматалиев, А.Ибраимов, А.Мырзакматов, П.Дүйшөнбаев, Р.Момбеков, Ж.Жолдошева, Арууке Уран кызы, Ф.Кулов, Ч.Сыдыкбаев, Э.Нурушевдердин кыргыз тили боюнча айткандары.
- ✚ КРнын Элдик Өкмөтүнүн төрайымы Р.И.Отунбаевага КРнын Улуттук жазуучулар союзунун башкармалыгынын төрагасы А.Алымбаев , секретарлары : С.Алтымышев, К.Садыкова, А.Сариев, КРнын баатырлары С.Эралиев, С.Жусуев, Т.Касымбеков ошондой эле 9 эл жазуучусу, 12 КРнын маданиятына эмгек сиңирген ишмерлер, 18 жазуучулар кол койгон кайрылуу катын жолдошкон. Кайрылуу каттын текстин таап окугула? Кайрылуу катка кол койгондор ж.ө маалымат алгыла. Суроо-талап андан бери 8 жыл ичинде аткарылыптырбы, же аткарылбай калыптырбы назар салгыла?
- ✚ Совет мамлекети орногонго чейинки кыргыз элинин Москвадан, Уфадан, Ташкенттен, Алматыдан жарыкка чыккан китеп, газета-журналдарын, колжазмаларын таап окуп, кыргыз тилин иликтегиле?
- ✚ М.Кашгари (Барскани) нын өмүр баяны, чыгармачылыгы.
- ✚ М.Кашгари (Барскани) “Диван-Лугат-Ат түрк” жыйнагы жөнүндө.
- ✚ М.Кашгари (Барскани) сөздүгү жөнүндө ой жүгүртүшкөн К. Чороев, Белекова, Мусабаевдин чыгармаларын окугула.
- ✚ И. Абдубалиев, А. Акматалиев, К. Орозовалардын “М. Кашгари жана кыргыз маданияты” китебин окугула.
- ✚ Н. А. Аристов (живая сидрика) 1886. Вып. 3. Түрк тилдерин алтыга бөлгөн.
- ✚ Аль Самах Шаридин Мухаммедин Аль Адаб "арабча, парсча, түркчө, монголчо сөздүк В.В. Бартольддун айтуусунда бул сөздүк түрк бөлүмү 12-13-кылымдардагы орто азиядагы түрк адабий тилдеринин матариалдарына негизделген. Бартольддун чыгармаларын окуп үйрөнгүлө.

- ✚ Төмөнкү адабияттарды окуп чыккыла:
 - Древно тюркский словарь. 1969.
 - Советская туркология М. 1972.
 - Байыркы түрк сөздүгү 1969.
 - И. А. Батманов . Язык Енисейских памятников древно тюркской письменности. Ф1959ж.
 - С.Е.Малов Памятников древно тюркской письменности. М.Л.1951
 - Ибраимов К, Древно тюркские названия животных лексике современных тюркских языков . ав.канд. дисс. 1975.
- ✚ А. Ясовий “Деванду хикет”, “Экименттүү сөздүктөрдүн жыйндасы”. ХКылымда жашаган С.Өмүралиева, Мусабаева. З. Сейдалиева, М. Кашгари, Абдрасул Пулат, К. Юдахин, Карасаевдердин, А. Ясовийдин чыгармасы жөнүндө айткан ой-пикирлерин үйрөнүп, өзүңөр да ой-пикириңерди жазгыла.
- ✚ В.В. Радлов (1897-1918) Ф.Вильгельм немец окумуштуусу өмүрү жана чыгармасы менен таанышкыла.
 - ✚ Радловдун сөздүгүнөн кыргыз жана кара кыргыз сөздөрүн терип жазып чыккыла.
 - ✚ “В.В.Радлов жана кыргыз тили деген” деген темада реферат жазгыла.
 - ✚ Берилген сөздүктөрдү таап, таанышкыла.
 - ✚ Берилген адабияттарды окугула.
 - ✚ Мүмкүн болсо Фирусабаттын сөздүктөрүн таап, кыргыз жана кара кыргыз, чагатай (эски өзбек) сөздөрүн иликтеп, изилдегиле, сөздүк түзгүлө.
 - ✚ Сөздүктөрүн типтери боюнча бөлүштүрүп таблица түзгүлө.
 - ✚ К.К.Юдахиндин 1940-жылы 40-52-65-85-жылы чыккан сөздүктөрү менен Х.Карасаев, Ж.Шүкүров, К.К.Юдахин, Яншансин түзгөн сөздүктөр менен салыштыргыла.
 - ✚ К.К.Юдахиндин өмүрү жана чыгармачылыгы.
 - ✚ Берилген сөздүктөр боюнча өз алдынча көнүгүүлөрдү аткаргыла.
 - ✚ Орузбаева Бүбүйнанын сөздүк жөнүндө аныктамалары.
 - ✚ Сөздүктөрдүн кемчиликтерин аныктагыла.
 - ✚ Сөздүктөргө кирбей калган сөздөрдү тапкыла.
 - ✚ Х. Карасаев өмүрү, чыгармачылыгы.
 - ✚ Э.Абдулаев, Д.Исаевдин “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө Б,В,Д тамгаларындагы» орус жана чет тилден кирген сөздөрдү жазгыла.
 - ✚ Басым, артикль жөнүндө окуп, мисал келтиргиле.
 - ✚ Роддор жөнүндө түшүнүк.
 - ✚ Диалектилер жөнүндө окумуштуулардын ой жүгүртүүсү.
 - ✚ Чередования-алмашуу - кыргыз тилинде барбы?
 - ✚ “Сөз – лексиканын эң кичине объектиси” деген темада доклад жазгыла.
 - ✚ Орус жан чет тилден кирген сөздөргө кыргыз тилинин мүчөлөрүнүн уланышы кандай?
 - ✚ Сүйлөмдүн грамматикалык жана логикалык жактары.
 - ✚ Сөздүн лексикалык, семантикалык негиздери.
 - ✚ Фонетикалык, морфемалык принцип.
 - ✚ Диалог, монолог жана полилог деген эмне?
 - ✚ Дүйнө элдеринин тилдери
 - ✚ Тил жөнөндө улуу адамдардын айткандары.
 - ✚ Кыргыз тили илим-билим борбору жөнүндө.
 - ✚ Кыргыз өкмөтүнүн 2012-жылдагы 346 – токтому.
 - ✚ Макал, лакаптардын түрлөрү
 - ✚ Байыркы сөздөргө түшүндүрмө.
 - ✚ Башка тилдерден кирген сөздөр - араб, фарс, монгол ж.б.
 - ✚ Өсүмдүктөрдүн аттары.
 - ✚ Түрк тилинде сакталып калган кыргыз сөздөрү.

- ✚ Орус тилинен кыргыз тилине кирген сөздөр.
- ✚ Кыргыз тилинен орус тилине кирген сөздөр.
- ✚ Кыргыз тили сабагында техникалык каражаттар менен жекече иштөөгө үйрөтүү.
- ✚ Өзүң тандаган ийримге катыш.
- ✚ Эпидоскоп, фильмоскоп, проекционный фонарь, магнитофон, кино аппарат, фотоаппарат, компьютер, интерактивдүү доска, маркердик доска ж.б. тех. каражаттарды иштете билүү.
- ✚ Жогорку техникалык каражаттарга окуу программаларынын негизинде материалдарды даярдоо ыкмаларын өздөштүргүлө.
- ✚ Профессор И.Б.Бекбоевдин Борбордук Азияда педагогикалык кадрларды даярдоонун теориясы жана практикасы аттуу II Эл аралык илимий-практикалык конференцияда сүйлөгөн сөзүн окугула.
- ✚ И.Б.Бекбоев. А.И. Тимофеевдин “Азыркы учурдагы сабакка коюлуучу дидактикалык талаптар жөнүндө” (1975. Ф. Мектеп) деген эмгегин таап окугула.
- ✚ Сабакты теле берүүлөрдөн көрсөтүү программасы жана методдору, онлайн окутуу деген эмне?
- ✚ И.Абдувалиев, В.И.Мусаеванын эмгектерин таап окугула
- ✚ В.В.«Радлов жана кыргыз лексикографиясы» аттуу темада реферат жазгыла.
- ✚ Чет тилдерди үйрөнүүдө сөздүктөрдүн ролу.
- ✚ К.К.Юдахин, Х.Карасаев, Ж.Шүкүров, Б. Орузбаева, Ж.Мукамбаев, К.Дыйканов, Яншансиндер жөнүндө ар бирине кыргыз лексикографиясын түзүүчү, түптөөчүлөр катары реферат, курстук иш жазгыла.
- ✚ Сөздүктөр боюнча эпизод үчүн таблица, схема, диаграмма, сүрөт, фотокарточкаларды даярдагыла.
- ✚ Магнитофонду пайдаланып, кыргыз лексикографтары: К.К.Юдахин, Х.Карасаев, Ж.Шүкүров, Б. Орузбаева, Ж.Мукамбаев, К.Дыйканов, А. Осмонкулов, К.К.Сартбаев, Яншансиндердин өздөрү сүйлөгөн сөздөрүн өздүк архивдеринен, телерадионун архивдеринен таап, жыйнап, жазгыла.
- ✚ Лексикография менен шугулданган Жапаров Шералы, Садыкова Толгонай, И.Абдувалиев, Жалиловдун өз сөздөрүн сөздүктөр боюнча тандап, жазуу иштерин жүргүзгүлө.
- ✚ Телевизор, радио, диск, видео, компьютерлерге берүүлөрдү, жазууларды жүргүзүү үчүн атайын программалар, пландар түзүү.
- ✚ Орус тили аркылуу кыргыз тилине кирген сөздөрдү таап сөздүктөр түзүү. Мисалы:
 - *француз тилинен: шоссе, балет, пилот, талон, такси, гараж, пляж, адрес, патруль, пьеса, бульвар, альбом.*
 - *Латыш тилинен: сессия, профессия, репетиция, республика, сатира, фамилия, деканат, ревизия, экзамен, пенсия.*
 - *Грек сөздөрү: драма, гимн, океан, диагноз, ипподром.*
 - *Немец сөздөрү: рейс, полиция, минута, шахта, абзац.*
 - *Англис сөздөрү: баскетбол, волейбол, чемпион, веранда.*
 - *Италия сөздөрү: опера, аккорд, пианино, балерина, текст.*
 - *Голландия сөздөрү: томат, танго, силос, контрабандист ж.б.*
- ✚ Араб, иран, түрк, чуваш, башкыр, татар, болгар, ногой жана башка тилдерден кыргыз тилине кирген сөздөрдү иликтеп таап, ошол тилдер аркылуу сөздүктөрдү түзүү.
- ✚ Кыргыз сөздөрү замандын өзгөрүшү менен колдонулбай көп сөздөр жоголуп жатат. Мисалы: *жагорум, мыяр, тегирмендик, перизат, куйке, боложок, тинте ж.б.* Бул сөздөрдү жана башка сөздөрдүн байыркы сөздөрдүн сөздүгүн түзүү менен эски сөздөрдү жыйнагыла.
- ✚ Чет тилден кирген сөздөрдүн котормосун табууга аракет жасагыла. Мисалы: *шоссе – кара жол (улуу жол).*
- ✚ Паронимдердин сөздүктөрдөн алган ордун тактагыла. Алардын кайсынысы туура. М.: *кафе – кофе. Маанилери башка. (грекчерега – жакын, опота - ат).*

- ✚ Чет тилдердин сөздүктөрүн салыштырып изилдөө.
- ✚ Кыргыз тилин Карпов В.М., Турсуналиев Т., Ирсалиева Н.К., Ким Н.П., Шаменова А.К., Джолдошбеков А., Умаров К., Чойбеков Р., Жумабаев К., Сагымбаев К.Н., Саткыналиевдер англис, немец, француз тилдерин кыргыз тили менен салыштырып, илимий жактан изилдешкен. Алардын эмгектерин таап окугула.
- ✚ Махмуд Кашкаринин, В.В.Радловдун жана башка сөздүктөрдү кытай, моңгол, араб, иран, фарсы (тажик) тилдери менен салыштырып изилдөө.
- ✚ Сөздүктөр тил үйрөнүүгө жардам берет.
- ✚ Терминологиялык сөздүк - илимдин түрдүү тармактары боюнча.
- ✚ Диалектологиялык сөздүк - жергиликтүү тил өзгөчөлүгү.
- ✚ Орфографиялык сөздөрдү туура жазуу.
- ✚ Орфоэпиялык сөздөрдү туура сүйлөө.
- ✚ Фразеологиялык сөздүк - туруктуу сөз айкаштары.
- ✚ Синонимдик сөздүк - стилдик байланышты чыңдоого жардам.
- ✚ Омонимдик сөздүк - сөздүн айырмасын чектөөгө жардам.
- ✚ Антонимдик сөздүк - сөздүн маанисин ачуу.
- ✚ Түшүндүрмө сөздүк - сөз маанисин чечмелөө.
- ✚ Этимологиялык сөздүк - сөздүн чыгыш тарыхы.
- ✚ Энциклопедиялык сөздүк - илим- билимге түшүнүктөргө аныктама.
- ✚ Салыштырма сөздүк - сөздү үйрөтүү, тактоо максатында колдонулат ж.б.у.с.

Сөз тууралуу макал-лакаптарды жыйноо жана аны кебинде колдонууга үйрөтүү менен студенттин кыргызча кебин байытууга карата сөздүк

Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска.
 Адам заттын жакшысы- азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.
 Акылман-тили менен.
 Акыл-тозбогон тон, билим-түгөнбөгөн кен.
 Билим-адамдын канаты.
 Билимдүү болсоң-озорсуң.
 Билими ар балээден кутулат.
 Билими жок миң балээге тутулат.
 Билим-элге, суу-жерге.
 Билим болбой, илим болбойт.
 Билимди элден изде, алтынды жерден изде.
 Билимдүү болмок оңой, адам болмок кыйын.
 Билимдүүгө дүйнө жарык, билимсизге күнү карангы.
 Билимдүүнүн билими жугат, билимсиздин чириги жугат.
 Билимдүүнүн сөзү өткүр.
 Билимдүү өлсө кагазга аты калат.
 Билими күчтүү (толук) миңди жыгат.
 Билеги күчтүү (жоон) бирди жыгат.
 Далили жок сөз-чала күйгөн чычала.
 Жакшы сөз жан эритет (семиртет).
 Жаман сөз жан кейитет.
 Жакшы сөз- суу, жаман сөз- уу.
 Жакшы сөзү менен сооротот.
 Жакшы сүйлөсөн бекер берет.
 Жаманга айткан кайран сөз.
 Илим алуу ийне менен кудук казгандай.
 Күч кетет билим кетпейт.
 Тил-көргө чейин түшүрөт, көккө чейин чыгарат.
 Тил-ойдун сандыгы.
 Тил-жонсуз, ооз ачкычсыз.
 Тил азар-тил албаган жаман, тилинен өлөөрүн билбейт.
 Тил акыйкатты жабат.
 Тил-акылдын жарчысы.
 Тил албаган жаманга, акыл сөздөн муш жакшы.
 Тил менен
 Тил курсак тойгузат.
 Тил кылычтан да өткүр.
 Адамды адам кылат, аша чапса жаман кылат.
 Тилден бал да тамат, уу да тамат.
 Тил баш жарат, жол таш жарат.
 Тили-бал, жүрөгү муз.
 Тилден кыйын жоо жок, кыздан кыйын доо жок.
 Тили жакшынын оозу айгак.
 Тили жүгүрүп- кепке, буту жүгүрүп-ашка.
 Тилинген жара айыгат, тил жарасы айыкпайт.
 Илим-билим жөнүндө макал-лакаптар.
 «Асыл таштан чыгат, акыл жаштан чыгат».
 «Акыл тозбос тон, билим түгөнбөгөн кен».

«Билимге карылык жок».
 «Билек жирей албаганды- билим жирейт».
 Билимдүүнүн сөзү өткүр, мергенчинин көзү өткүр.
 «Илим –акыл булагы, билим-өмүр чырагы».
 Көптү көргөндөн сөз оку, көөнөрбөс кылып боз току.
 Кылым жашап, кылым окугула.
 Окуу- билим азыгы, билим- ырыс азыгы.
 Окуу- билим булагы, билим- өнөр чырагы.
 Окусаң- оңорсун, токубасаң- тозоорсуң.
 Окуу- жарыктык, окуусуз- караңгылык.
 Өзүн билбесең, билгендин тилин ук.
 Өнөрлүү өргө чабат.
 Устатынын шакирти өтөт.
 Эмгек, акыл- насыят ирээтинде айтылган макал-лакаптар.
 «Атым калса калсын, илим калбасын»
 «Ата балага сынчы»
 «Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны»
 «Аш турган жерде, дарт турбайт»
 «Алма быш, оозуму түш»
 «Ачуу душман ,акыл дос»
 «Адашкандын айыбы жок,кайтып үйрүн тапкан соң»
 «Алдыңа келсе, атаңдын кунун кеч»
 «Бетке айткан сөздүн зары жок»
 «Бала-баланын иши чала»
 «Буудайдын бараар жери тегирмен»
 «Дос башка, душман бутка карайт»
 «Жазында бош ырдап жүрбөсөң, күзүндө көп жырдап жүрөсүң»
 «Жаз жарыш, күз күрөш»
 «Жигитке жетимиш өнөр аз»
 «Жакшы кеңеш, жарым ырыс»
 «Жүгүргөн албай, буюрган алат»
 «Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт,ич ооруган күлкү сүйбөйт»
 «Кутурса кичине болсо да, кайраты жоо аңтарат»
 «Калган ишти кар басат»
 «Калптын чын сөзү жалганга чыгат»
 «Катын албай, кайын ал»
 «Куру аякка бата жүрбөйт»
 «Күрүчтүн шарапаты менен күрмөк суу ичет»
 «Күрүчтүн артынан күрмөк суу ичет»
 «Мүйүз тилейм деп, кулагымдан айрылдым»
 «Өзүнөн тойгон кыз,төркүнүн тааныбайт»
 «Өлөйүн десең жан таттуу, кирейин десең жер катуу»
 «Сокурдун тилегени эки көз»
 «Эр эмгегин жер жебейт»
 «Эрдин даңкын эмгек чыгарат»
 «Эрдин күчүн эл сынайт»
 «Эл үмүтүн эр актаар, эр атагын эл сактаар»
 «Эненин көңүлү балада, баланын көңүлү талаада»
Жалкоолорду, коркокторду шылдыңдоо ирээтинде
 «Эринчээктин» эртеңи «түгөнбөйт»
 «Бирөөнүн өзү баатыр,бирөөнүн сөзү баатыр”.
 “Бекерди чолосу жок “

Байыркы сөздөргө кыргызча түшүндүрмө берүү менен кыргызча кепти байытуунун сөздүгү

Албан дубан – бүткүл эл.
Апта - бир жума.
Аразат - ара жол.
Адаш –жаңылуу, терст багытка түшүү.
Алагыр- аңтарылып .
Ак бөкөн – сайга, кайберен .
Алтын айдар чоктук – алтын, шуру, бермет менен жасалган чач кап.
Абдес - чөгүн .
Абаз – үн, добуш.
Асель- бал.
Ак патек - чайнек.
Буйначы - куюндан буткөн.
Бакалап - көз салып, тириликти карап.
Бостогум (жалгыз) жаш бала.
Бөрк – тебетей, баш кийим.
Бейит окшоп – мүрзөгө окшоп.
Бексаз – сыпаа киши.
Вазир – хандын жардамчысы.
Гүлгак кылган – гүлдөшкөн.
Добул – катуу жааган мөдүр.
Доолдай – жүндөн токулган таар чепкен.
Дашымды – арызымды.
Далдалчы – ортомчу.
Жетелүү – асыл тукум, кыраан, табына келген.
Жакут – баалуу айбан териси.
Жага – бөрктүн бир түрү.
Жады – оюмда.
Жаган, жагдан – сандык.
Жадымда – эсимде.
Зер – пул.
Зумурат – баалуу асыл таш.
Илдибары кеткен – жедеп жыртылып бүткөн.
Кан сапарга – урушка, жоого.
Куваз(кооз).
Куна – дилде, 2 – курчоо.
Кебаб – майда тууралып курулган эт.
Кылагар – жумулуп.
Кээжим – парча, алтындын жиптей ичке созулмалары кошо токулган баалуу азем материя, көшөгө, ат жабуу, үртүк.
Кара Килең – аяктаган учуру.
Кыса – өзгөчө, эң жакшы, кыраан.
Кадик – күмөм.
Кору – кымыздын ачыткысы, 2- артыкча байлык, барчылык.
Кеште – (кэтте) чоң, улуу.
Кыбыла карап – күн батышты карап.
Күн ообой – күн өтпөй.
Көйрөндөнөт – ойкуштайт.
Лугат – сөздүк.
Лөк – күчтүү, теңдешсиз, чоң.
Масала – суроо, тапшырма, акылдашуу, кеңешүү.

Мурад – тилек.
Мадыры жок – күчү, кубаты жок.
Мунаса – капасыз.
Мерейим – жолдошум.
Мээрейим – тууган.
Марлоо – малдын кыгына, көңүнө жыгачына көөлөө
Наз – кылык, кылык көрсөтүүчүлүк.
Нар – кескич.
Ойсул ата – төөлөрдүн ээси.
Опо болбойт – түбөлүк пайда берип турбайт.
Өмөлчү – кыйын, айбаттуу.
Өзөк – ушак.
Серпиле электе – эч ким тура электе.
Саарлык – зоор.
Сыйыр – уй.
Саргыт- кемик – тамактануудан, жем жегенден калган калдык, шакел.
Саятчы – балыкчы.
Тунук туяк – кетилбеген мыкты туяк.
Тууталтып – жайыраак тартып.
Төлөк – ордун баскан туяк.
Тул – өлгөн эринин кейпин жасап, анын жанында жоктоо, жесир.
Табына бөрткөн – темгил – темгил кызарып чыккан.
Ууштатып – карматып.
Улук – башкаруучу, бийлөөчү.
Үкөк – сандык.
Үлкөн – чоң.
Хандын амиринен – хандын буйругунан.
Чайла – тор.
Чалгыны сынган – аң улоодон жолу болбогон.
Чабандос – байгеде ат чабуучу, дасыккан улакчы.
Ширесине – маанисине.
Шабыр – саздак жерде .
Шафран – жоолук.
Шарың – кабарың.
Шаани менен – шаан – шөкөтменчи.
Шатыраң – шаттыка, күлкүгө берилген.
Ыжык – морг.
Ыклас – көңүл.
Эгей, жаак – жуп, пар, түгөй.
Эргилчек – боз үйдүн эшигине койчу тосмо.

**Башка тилдерден кирген сөздөрдүн маанисин кыргызча чечмелөө аркылуу кепти
байытуунун сөздүгү**

Мисалы: латынча, немисче, орусча, грекче
Грецияда бир калыпка салынган «кафевуса» адабий тили менен катар жөн адамдар арасында «демотики» ар кыл элдин таасири көп элдик тил баарлашуу кызматын аткарат.
Кирие – мырза .
Кирия – айым.
Калимера – кутман таң, кутмандуу күнүнүз менен.
Калиспера – кутмандуу кечиң менен.
Не – ооба.
Охи – жок.

Эфхариста – ырахмат.

Араб тилинен кирген сөздөрдүн маанисин кыргызча чечмелөө аркылуу кепти байытуунун сөздүгү

Окумуштуулардын маалыматына караганда кыргыз тилинин корунда 2177 араб тектүү сөз камтылган, башкача айтканда, жалпы лексикабыздын 5,57 пайызын түзөт. Анын үстүнө ал сөздөрдүн дээрлик баардыгы кыргыз тилинин ички мыйзамдарына ылайык өзгөрүп кеткендиги байкалып турат. Ал эми айрым сөздөр болсо, араб тилиндеги түпкү маанисинен таптакыр ажыраган. (Ислам маданияты 8-июль дүйшөмбү .Кемел Белек 2009 жыл №5 (53) 11-бет) айнек (көз айнек), ажайыпкана (музей), агер (огедор), Акл – акыл – эс, амин – оомин, азап, амана- аманат, адам, аят, аср- ашр,асман, ахлак – ахлак, адеп – ахлак, аман, адат, аял(айал), айын, акыр- соңку, атат, аманат, акыл, аллах, акырет.

Бада, бороз, булбул, барака-береке, бурак – унаа, көлүк, баян, балагат.

Гул, гусл бой даарат, гайб – кайып.

Даража, дават- динге чакыруу, дарк – дарак, дил-жан, дурус, дарыя,дүйнө, дарбыз, душман, дос, досто- достор, даанышман, дасторкон, дүкөн (дүкөнчүлөр).

Жаныбар, жар-дос, жыяз, жин- эстүү үч түрдүү макулуктардын бири, жумаа- жума, жихад – дин үчүн болгон ыйык согуш, жаннат – бейиш, жава (аба, бурана, фарс(парс)).

Заман, зулум, зодок, бегиш(бейиш).

Кайырдин, калем, кагаз, каскан, казал, курбан (курмандык), казал, кина (күнө), куран.

Маслең, мектеп, майдан (аянт), мүмкүн, мажбур, маскара, мечит, махаббат, медресе, максат, маселе (маселе-проблема), маалим, мехман (мейман), мирч-мурч, мусулман, миъраж.

Назар, намыс, насил, намаз.

Оромол (жүзарчы).

Пайда, пикир.

Сафар – сапар, собол(собол, суроо), саясий, сүннөт.

Такта (тактай), тарыхый, тагдыр, топу, таяр – даяр.

Устат, убакыт.

Фарз ьайн.

Хабар – кабар.

Шекер – кант, шорбо – шорпо, шагар – шаар, шекирт.

Ынсап, ыктыяр.

Парсы-тажик тилинен кирген сөздөр маанисин кыргызча чечмелөө аркылуу кепти байытуунун сөздүгү

Алмаз, арзан, бешене, дарбаза, душман, дарыкана, дос, жардам, зирек, күкүрт, кагаз, көсө, ката, кант, леген, маркум, найза, паана, парда, периште, соодагер, тахта, үмүт, чынжыр.

Моңгол тилинен кирген сөздөрдүн маанисин кыргызча чечмелөө аркылуу кепти байытуунун сөздүгү

Абысын, ак шам, ариет, ашкеби, айкел –буркан, алгы.

Бойро, ботокур, бакчиленип, бейкалас, бургек, бополоп, богатур, бан, буйулу, билги, балак, буйда, бохтаг – баш кийим (маңгол), балта, булак, буудай.

Дообас, дого.

Жекесан, жаңожун, жажырат, жегдечек, желбешик, жажырат, жаннат, жауткуру, жарак- сүт, айрандан жасалуучу аш тамак.

Зоолук, зардеби, зер.

Ире- ширеде.

Куда, кудук, киот, керик, кыдан (кара кытай), кудяк, каңгы, кука, кептөөлү, шурган, кодал, коорчан, кичиген, көпчүк, кыпчактар – половиңтер, көкөтөңир, кэрээттер (несториан бутагындагы христиан динине табылышкан), кэрээт, кайгуул, кечил, крест, кандагай, корутамак, кемиктеп, кашка, кына, көк, канизек, көктүн уулу (кытай императорунун титулу)

Лан (сом), лазим.

Накери, найман, неомрог (аялдардын көйнөгү).

Мустак, маңгир, маңгус, маңгы с, маңгал, мамиле.

Өкүмдар, өкүмяш, одар.

Перилер.

Рубин.

Саадак кап, сундар, сайтал, сонор, саарлап, сүнгү, сөрү.

Тебесине, төркүн, токум, таймен, тунук, таажы, така, тайак, туулган, тосотчу, таберик, түрлүү, тайши, тиленди, таңгыт, тегин.

Улук, улигер, улу(айыкпас жара), уранхай, уруштар, уракта, уйгур, улугер (жомок), улигерчи (жомокчу).

Феникс, фанза (үй, особняк), фазан, фарфор.

Харкус, хур – моңголдордун кыл кыяк сыңары музыкалык аспабы. Харачу, хасар – жырткыч, хатун.

Шор – кужур, шаман, шалабулап.

Эрилчегис, эңге – ата (моңголчо), эмир, эбуген.

Жогорудагы асты сызылган сөздөр кыргыз тилине сиңишип кирген эмес, бирок которулган китепте бул сөздөр которулбай берилген. (жыйнаган сөздөрдү бүт киргизбеди).

Өсүмдүктөрдүн аттары: Алгы, аю тамыр, а карпы, афсырыктуу, каз таман (герань рассеченная), ажырык (свиной), алабата (леведа), бетеге, бозмуш.

Жайылып өсчү будай (пырей), жылтыркан (колия) жашыл буудайык (кырей), кадимки миң дубуна (дурман обакновенный), кара сулу же кара сайгок (авсюг), камыш (тростник), койчу баштым, көк баш гүл (василек ситай), каракыяк, көк сото, кийик оту, кара парпы, кундуз чөбү, ак парпы.

Сопкелди, сары чырмоок (повилина).

Топчу баш, таргыл, талаа кычысы (горчица полевая), тоок таруусу (просто курное), төө тикен (верблюжая полючка), тармал чөп (василистниго), талаа чырмоогу (ввюнок полевая).

Уйгак (лапух), чирчих же чип конок (щетинник), тумгун же шумгуна (заразика пумская).

Түрк тилинде сакталып калган кыргыз сөздөрү кыргызча кепти байытуунун бирден бир жолу

Академик Б.М. Юнусалиев Молдо Нияз жөнүндө изилдеген ишин улантып, Молдо Нияздын тилин изилдөө керек. Араб, фарсы эски түрк (чагатай) тилдерин билип жана ошол тилдерде эркин жаза, философиялык терең ойлорду айта ала турган – Молдо Нияз акын болгон. (Молдо Нияз 1993-жылы Бишкек түзгөн: Омор Сооронов) Китептин аягында айрым сөздөргө түшүнүктөр берилген. Аны биз киргизген жокпуз Түрк тилинде кыргыз тили көп болуш керек. Агай айткандай аны изилдөө керек. Орус тилинен кирген сөздөр. Билет, биркарол, бартизан, жандырал, закун, кеңсалар, кезит, милийса, насыбай, писарв, сот, сныз, сан, чин, безколком, мына ушул сыяктуу толгон токой сөздөрдү 20 кылымдын 17-35-жылдарында балким андан мурда орус келгенден орус тилиндеги сөздөрдү фонетикалык жактан бузуп айтышкан. Ошол кездеги басмадан чыккан материалдарды (документтерди) карасаңыз көп кездешет. Жогорку сөздөр мисал боло алат. Мурда башка тилдерден кирген сөздөр ошондой болуп кирсе керек. Кыргыз сөздөрү толук жыйнала элек. Кыргыздардын байыркы сөздөрүндөй болуп сиңип кеткен. Айрым сөздөр фонетикалык жактан айырмаланат, себеби алардын жазуусу (алфавити) башка. Салыштырма изилдөөлөрү талап кылат. Орус тилинен кирген сөздөр көбүнчө башка чет тилдерден кирген. Которууга мүмкүн болбосо да, ошол калыбында мүчөлөрдү кошуп пайдалана беребиз. Сөздүн маани маңызына түшүнбөйбүз. Ошондой сөздөрдөн мисал катары төмөнкүлөрдү бердик.

«Кыргыз тилинин сөздүк составы ревалюцияга чейинкиге салыштырганда сан жагынан жана сапат жагынан өсүп көп түрдүү болуп калды. ушунун аркасында кыргыз тилинен зор өлчөмдө үзүлбөй кирип жаткан лексикалык сөздөрдүн жардамы арасында мүмкүн болду» Б. М. Юнусалиев 2007-жыл 74-бет.

**Түрк тилинде сакталып калган кыргыз сөздөрүн окутуу менен кыргызча кепти
байытуунун сөздүгү**

Ач-аg-голодный
Ачык-аçık-открытый
Аныктама-аçıklama-объяснение
Ачылыш-аçılış- открытие
Ачылмак-аçılmak-открываться
Ачмак-аçmak-открывать
Адам-adam-мужчина
акмак-ahmak-тупой дурак
Акыр-ahır-канюшня стойло
Акрет-ahret-потусторонний мир
Ак-ак-белый
Акча-акçe-деньги
Аксак-akşak-хромой
Аксамак-akşamak-хромать
Акшам-akşam-вечер
Аалам-alem-мир
Аалым-alım-ученый мудрец
Аллах-Allah-Бог
Алтын-altın-золото
Эне тил-ana dil-родной язык
Эне-anne-мать
Араба-araba-машина
Арка-arka-спина
Ашпурут-armut-груша
Арпа-arpa-ячмень
Аскер-asker-солдат
Аш-aş-еда пища
Ашык-aşk-любовь
Ашмак-aşmak-переваливать
Ат-at-лошадь
Айран-ayran-кефир
Аз-az-мало
Азат-azat-освобождение
Азиз-aziz-дорогой уважаемый
Бак-bak-дерево
Бал-bal-мед
Балык-balık-рыба
Баш-baş-голова
Башка-başka-другой
Беш-beş-пять
Бир-bir-один
Бираз-biraz-немножко
Биз-biz-мы
Бош-boş-пустой
Муз-buz-лед
Тил-dil-язык
Докдур-doktor-доктор
Дос-dost-друг
Төрт-dört-четыре
Эл-el-народ

Ен-en-ширина
Эр-er-мужчина
Эт-et-мясо
Ээр - eуег-седло
Пил-til-слон
Көл-göl-озеро
Көз-göz-глаза
Күмүш-gümüş-серебро
Эки-eki-два
Калем-kalem-ручка
Камыш-kamış-камыш
Кан-kan-кровь
Каз-kaz-гусь
Кыш-kış-зима
Кыз-kız-девочка
Ким-kim-кто
Киши-kişi-человек
Кол-kol-рука
Мама-mama-детское питание мама
Мазар-mezar-могила кладбище
Музей-müze-музей
Намаз-namaz-молитва
Эне-nine-бабушка
Орок-orak-серп
Өлүм-ölüm-смерть
Өмүр-ömür-жизнь
Базар-Pazar-рынок
Сакал-sakal-борода
Сатмак-satmak-продавать
Сен-sen-ты
Сезмек-sezmek-чувствовать
Суу-su-вода
Сүт-süt-молоко
Шекер-şeker-сахар
Шербет-şerbet-шербет
Шариат-şeriat-шариат
Шайык-şeyh-шейх
Шишик-şiş-опухоль
Шок-şok-шок
Тапанча-tabanca-пистолет
Табып –tabip-доктор
Таң-taң-рассвет
Тарак-tarak-расческа
Тарых-tarih-история
Таш-taş-камень
Туз-tuz-соль
Учак-uçak-самолет
Учмак-uçmak-летать
Учуш-uçuş-полет
Ун-un-мука
Уста-usta-мастер
Устара-ustura-бритва

Улуу-ulu-великий
Улут-ulut-нация
Ушак-uşak-сплетни
Узак-uzak-далекий
Узун-uzun-длинный
Бермек-vermek-давать
Вазир-vezir-вазир
Жок-yok-нет
Жол-yol-дорога
Бет-yüz-лицо
Залим-zalim
Заман-zaman-время период
Зындан-zindan-тюрьма
Зор-zog-трудный
Изумруд-zümrüt-изумруд

Кыргыз тилинен орус тилине кирген сөздөрдүн маанисин чечмелөө менен кыргызча кепти байытуунун сөздүгү

Керосин-керосин
Кетмень-кетмен
Кило-кило
Кипарис-кипарис
Киргиз-кыргыз
Кирпич-кирпич кыш
Кишлак-кыштак
Козырь-көзүр
Коран-куран(мусулмандардын диний китеби)
Комара-кой короо, камар
Кумыс-кымыз
Майдан-базар
Мулла-молдо
Мумия-мумия
Нар-нар (төө)
Натура 1. натура(реалдуу чындык, чыныгы түр, өзүз,(кишинин мүнөзү турушу кебетеси)
Нектар-нектар (1.грек мифологиясында мүрөктүн суусу сыяктуу кудайлардын ичкилиги.2.шире гүлдүн чыгыргын таттуу суусу)
Ногаец-ногой
Ногайка-ногой
Ногайцы-ногойлор
Норка-норка (ач күзөн тукумуна жатуучу жырткыч айбандын бир түрү)
Нуль-нөл
Ойрот-ойрот
Ойротка-ойроттор
Опиум-1. опийим.2. Баш айлантуучу зыяндуу нерсе
Опиумный-опиум опийимдмк
Сазан –сазан(балык)
Сайгак-бөкөн
Сакман-сакман (бир кишиге багуу үчүн бекитилген бир топ козу)
Сакманщик-сакманчы(өзүнө бекитилген козуларды багуучу адам)
Саксаул-сөксөөл
Адат
Аймак

Айран
Акын
Алмаз
Алтын
Араб ,арап
Аркан
Арба-араба
Арча
Бай
Балык
Батман
Батрак
Бахча
Бек
Беркут-бүркүт
Бешмент-бешмант
Бий
Богдыхан
Бор
Брак-бурак
Дервиш-дербиш дубанак
Джайлау-жайлоо
Джейран-жейрен
Джемпер-джемпер жемпир
Джигит-жигит
Джут-жут
Жилет-жилетка
Имам-иймам ыйман
Индус-индус
Ислам-ыслам
Кадипадий-казы
Казан-казан
Казна-казына
Каймак-каймак
Камыш-камыш
Картофель-картөшкө
Картошка-картөшкө
Султан титул-султан(кээ бир мусулман өлкөлөрүндө монархтардын титулу)Бирөөнүн элинде султан болгончо, өз элинде ултан бол.
Сунна -сүннөт
Талант-талант
Тесьма-тесме сызма
Улус-улус (Сибирдеги кээ бир элдерде –айылдын селениенин аты.2.уруу общинасы жанан анын жери жана дагы округдун райондун аты.)
Чабан-койчу чабан
Шайтан-шайтан
Шаман-шаман
Шариат-шарият шараат.
Шах-1. титул шах-падыша титулу ж.б.